

Část první
1749–1810

V zájmu rozumu a spásy duše
Literární cenzura
mezi protireformací
a osvícenstvím

Michael Wögerbauer

Od spásy k obecnému blahu: proměny literární komunikace a diskurzu o cenzuře	66
Periodizace a teritoriální poměry	66
Antonín Koniáš: v zájmu spásy duše	68
V zájmu modernizace: osvícenský diskurz o cenzuře	71
Přístup ke knihám a jeho limity	76
Paternalistický cenzurní systém: synchronní pohled	83
Centrum a periferie	83
Předběžná cenzura	86
Revize knih	90
Ekonomická regulace literární komunikace	92
Přehled cenzurní agendy (s Claire Mádlovou)	97
Cenzurování jako cesta ke spásě a jako politický nástroj (1749–1771)	100
Církevní indexy a Koniášův <i>Klíč</i>	100
Kombinovaná cenzura gubernia a arcibiskupství	104
Založení cenzurních komisí a úsilí o zestátnění cenzury	105
Prosazování státního dohledu (1771–1781)	111
Sekularizovaná cenzurní komise	111
Fungování pražské cenzurní komise	113
Poslední boje konzervativců v sedmdesátých letech. Cenzurní aféry Karla Heinricha Seibta	116
Uvolnění cenzury v josefinském desetiletí (1781–1790)	122
Zjednodušení cenzurního systému v nařízeních Josefa II.	122
Uskutečňování josefinských reforem v Praze	125
Dopady josefinské deregulace na distribuci knih	128
Cenzura barokní zbožnosti	131
Nekatolické knihy	134
O prodeji sýrů a knih: deregulace knižního obchodu a volání „všech legitimních knihkupců“ po ekonomické regulaci	137
„S ohledem na dobu a okolnosti“: zúžení literární veřejnosti (1790–1810)	141
Udržování klidu a řádu v nových politických podmínkách	141
Pražská cenzurní praxe (na základě seznamů cenzurovaných knih)	144
Ekonomická, vzdělánecká a jazyková diferenciacie přístupu k četbě	147
Obnovené cenzurní nařízení (1795): vítězství policejních zájmů nad ekonomickými	150
Cenzurní regulace prostorů čtení a emotivní literatury	151
Proměny cenzurního aparátu: profesionalizace cenzorů, přesun agendy pod policejní dvorský úřad	156
Protijosefinský obrat po roce 1800: recenzurování a obnova knihkupeckého řádu	159

Literární komunikace v habsburské monarchii se v průběhu 18. století radikálně proměňovala; totéž platí pro dohled nad ní i pro instituce a aktéry, kteří tento dohled vykonávali. Celému 18. století a začátku století 19. je společné přesvědčení, že volné proudění náboženských i profánních myšlenek a jejich nekontrolovaná recepce mohou – alespoň u „slabších“, ještě ne dost „vyzrálých“, „lidových“ čtenářů – ohrožovat společné hodnoty, tradiční řád daný bohem a střežený světskou mocí, nebo v konečném důsledku rozvracet společnost. Nad prouděním idejí i nad strukturami, kterými byly tyto hodnoty předávány – počínaje kazatelnou a knižním trhem konče –, musel být proto vykonáván otcovský, paternalistický dohled. Katoličtí *patres* i *pater patriae* na trůně nebo v čele zemských vlád se společně ujali této role otcovského opatrovníka, vychovatele, a tedy i cenzora. Rozpory, trhliny a konflikty, ale ani spojenectví neprobíhaly v tomto společném úsilí podél vnějších hranic institucí, nýbrž velice komplikovaně a často nejasně i uvnitř těchto celků.

V českých zemích až do druhé poloviny 18. století neexistovala literární veřejnost ani samostatná beletrie v moderním slova smyslu. V centru literární produkce stály náboženské texty, tištěné slovo mělo většinou sloužit k upevňování konfesijní jednoty českých zemí v duchu protireformace, v menší míře pak i k politické reprezentaci pozdně feudální společnosti. Pro protireformační diskurz nadto nebylo tištěné slovo dominantním médiem: tím bylo bezpochyby slovo mluvené (například kázání) a různé formy performancí, důležitou roli hrály také obrazy v kostelích či ilustrace v knihách nebo na letácích, ale i písně a lidové žánry jako pohádky a pověsti,¹ jež nemusely nutně být tradovány v tištěné podobě.

Dohled nad tímto převážně náboženským diskurzem vykonávali v první polovině 18. století zpravidla místní duchovní, faráři či misionáři, tedy ta část církevní hierarchie, která měla nejbližší k lidovým vrstvám. Navzdory katolickým snahám zajistit obyvatelstvu cestu k věčné spáse se mezi lidem tradovaly nekatolické náboženské zvyky, obsahující i pohanské prvky; snahy o náboženskou jednotu narušovali rovněž protestantští emisáři a jimi prodávané knihy. Nekatolíci se svými knihami byli církevní i světskou mocí pronásledováni a až do druhé poloviny padesátých let odsouváni mimo území Čech, Moravy a alpských zemí zejména do východní části habsburské monarchie. Pálení kacířských knih nalezených inkvizicí přitom představovalo nejenom akt cenzury, nýbrž také symbol pekelného trestu, který potká duše těch, kdo se neobrátní k samospasitelné katolické víře.

Do konce 17. století lze mluvit pouze o církevní cenzuře řídicí se zásadami tridentského koncilu, jímž katolická církev v letech 1545–1563 odpovídala na výzvy reformace.² V první polovině 18. století byla cenzura v habsburské monarchii sice již organizována státem, ale řízena biskupy a vykonávána jezuiti.³ V konkurenci s ostatními řády i diecézními kněžstvími dostali jezuité do svých rukou větší část gymnázií a veškeré univerzity, a ovládli tak většinu vyššího školství i vědu. Sestavovali také seznamy zakázaných knih, a to na základě římských indexů a podle jejich vzoru.

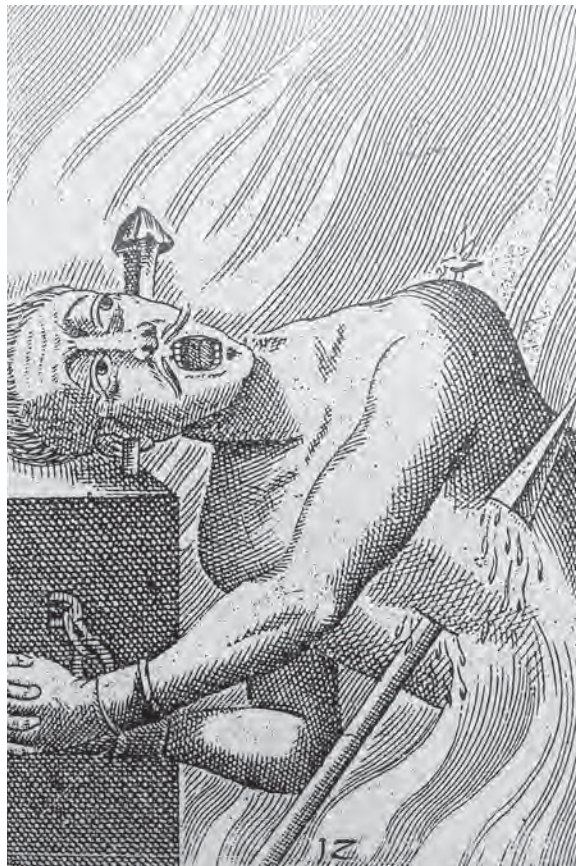
1) Josef Hrabák (ed.): *Dějiny české literatury*, díl 1, *Starší česká literatura*, Praha, ČSAV 1959, s. 472–488.

2) Klára Homerová: „Tisková cenzura v Čechách, 1621–1660“, *Sborník Národního muzea v Praze. Řada C – Literární historie* 42–43, 1997–1998, č. 1/4, s. 1–87, zde s. 12–14.

3) Ivona Kollárová: *Cenzúra kníh v tereziánskej epoche*, Bratislava, Ústredná knižnica SAV 1999, s. 26.

Věčný pekelný žalář Italský jezuita Giovanni Battista Manni vydal roku 1666 sérii výjevů záhrobního světa *La prigione eterna dell' inferno*, která byla roku 1676 přeložena do češtiny jezuitou Matějem Václavem Šteyerem, zakladatelem protireformační vydavatelské nadace Dědictví sv. Václava. Expresivní výjevy posmrtných muk hříšníků v pekle mohou sloužit jako ilustrace toho typu barokní zbožnosti, která se v osmdesátých letech 18. století stávala objektem cenzurní regulace.

Zdroj: Giovanni Battista Manni: *Věčný pekelný žalář aneb Hrozné pekelné muky. Obrazy a příklady v jazyku vlaském po čtyřicetkrátě na světlo vyšlými vypočtené. A potom na česko přeložené: ale přidáním jiných mnohých příkladů z rozličných hodnověrných spisovatelů vybraných velmi rozšířené a k spasitelné bázni i vejstraze všech bezbožných lidí počtvrté na světlo vydané. Léta Páně 1701*, přel. Matěj Václav Šteyer, Praha, impressi akademické in Coll. Soc. Jesu u Svatého Klimenta 1701, ilustrace bez stránkování.

Při všestranné modernizaci říše a jejího administrativního chodu, která se jevila jako nutná po porážce monarchie ve válkách o rakouské dědictví,⁴ plnila literární komunikace dvojí funkci. Na jedné straně byl tisk médiem transferu vědomostí, na straně druhé se sám o sobě stával stále důležitějším faktorem společenského vývoje. „Pronikání evropských osvícenských myšlenek“⁵ z Francie, Nizozemí a Velké Británie do střední Evropy bylo dlouhodobě, jen s minimem výjimek vnímáno jako šance a riziko zároveň; dvojnásob to platilo pro popularizaci osvícenských myšlenek v tisku a ve veřejných diskusích. Josef II. a Leopold II. si stejně jako jejich odpůrci uvědomovali propagační úlohu tištěných a masově šířených textů, které se s ohledem na rostoucí gramotnost obyvatelstva stávaly přinejmenším ve městech stále důležitějším faktorem pro vznik veřejné sféry. Jako nebezpečné začala vláda tyto texty vnímat ve chvíli, kdy se veřejné mínění obrátilo proti ní.

4) Pavel Bělina, Jiří Kaše, Jan P. Kučera: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 10, 1740–1792, Praha – Litomyšl, Paseka 2001, zvl. s. 41–43.

5) Tak nazval kapitolu svého díla Alexandr Sergejevič Myl'nikov: *Vznik národně osvícenské ideologie v českých zemích 18. století. Prameny národního obrození*, Praha, Karlova univerzita 1974, s. 118–132. Podobně Pavel Bělina: „Pronikání osvícenských myšlenek do českých zemí“, in P. Bělina, J. Kaše, J. P. Kučera: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 10, cit. dílo, s. 173–189.

V souvislosti s upadající církevní mocí a s rostoucí silou měšťanstva se umění postupně emancipovalo od náboženství a reprezentace moci. Na konci 18. století se tak již běžně setkáváme s literárními díly bez náboženského nebo politického obsahu, a to ve všech zemských jazycích. To však zdaleka ještě neznamená, že umění získalo estetickou autonomii, spíše „patrioticky“ sloužilo k zušlechťování „národa“. Význam pojmu „národ“ se přitom pomalu rozšiřoval, nezahrnoval již pouze šlechtické představitele země, ale celé společenství žijící na daném území bez ohledu na stavovskou nebo etnickou příslušnost.

V průběhu 18. století se však měnily nejen pojmy „národ“ a literatura, ale i hlavní perspektivy lidského života, v němž ztrácela centrální roli vidina věčného života po smrti a stále větší význam získávalo pozemské blaho obyvatelstva. V důsledku toho docházelo i k proměnám obecné představy, co je dobré a užitečné, a co naopak špatné nebo zbytečné. To platilo i pro pojem „užitečná kniha“. Literatura, zahrnující v té době vše tištěné, tak byla chápána jednak jako hnací síla pokroku, jednak jako indikátor kultivovanosti dané země či národa.

Námi sledované období let 1749–1810 charakterizuje poměrně neměnný přístup církevních a státních institucí v duchu paternalistického typu cenzury, spočívající v kontrole četby méně vzdělaných vrstev a tzv. naivních čtenářů, které by „špatná“ četba mohla mást. Zároveň se však jedná o dobu střetávání a vyjednávání mezi oběma mocenskými strukturami, hájícími přitom i své partikulární zájmy, a to především vzhledem k rozdílným představám o tom, jaká četba je pro to či ono publikum přiměřená, nebo naopak nepřiměřená.

V následujícím oddílu nejprve představíme teritoriální a časové rámce našeho výkladu. Dále se budeme věnovat diskusím o četbě a nutnosti její kontroly v období protireformace a osvícenství. Přiblížíme je na příkladu jezuitského misionáře Antonína Koniáše a teoretika státní správy Josepha von Sonnenfelse. Zásadním kontextem pro tyto diskuse, které samozřejmě nemusely nutně a ve všem brát ohled na reálnou kulturní praxi, je přístup různých vrstev dobové společnosti ke knize. Druhý oddíl se pokouší o deskripci společných rysů cenzurních systémů od poloviny 18. století až do začátku 19. století. Z okruhu hlavních problémů se soustředíme na koordinaci centra a periferie; následně představíme hlavní nástroje regulace literární komunikace, tj. (předběžnou) cenzuru, revizi již jednou cenzurovaných titulů a zásahy do fungování knižního trhu. Zde již hraje větší roli posloupnost historických událostí. Diachronní pohled na regulaci literatury obsahují následující čtyři oddíly: od symbiózy církevní a státní cenzury (do roku 1771) přes tereziánský systém regulace s guberniální cenzurní komisí (1771–1781) a josefínský pokus o centralizaci cenzury (1781–1790) až po institucionální diferenciaci školství a cenzury, která kolem roku 1800 přecházela do kompetence policejního ministerstva. V těchto částech v závislosti na množství dochovaných pramenů podáváme přehled o organizaci a praktickém fungování v Čechách, zvláště v Praze. Oddělením popisu legislativních předpisů od popisu cenzurní praxe se snažíme překonat tradiční problém zkoumání habsburské cenzury 18. století, kdy je normativní mluva legislativy (tedy ideální představa „o tom, co by mělo být“) automaticky zaměňována za skutečnost cenzurní praxe v určitém časoprostoru. Jak ukážeme v textu, některá legislativní nařízení nebyla v praxi uplatňována nebo byla uplatňována jen v omezené míře. V těch obdobích, kdy stav pramenné základny poznání cenzurní praxe limituje, nám ovšem nezbyvá jiná možnost než kriticky legislativu reprodukovat.

Od spásy k obecnému blahu: proměny literární komunikace a diskurzu o cenzuře

Periodizace a teritoriální poměry

Z hlediska cenzury a regulace literatury netvoří období 1749–1810 jednotný ani samozřejmý celek. Rok 1749 však lze označit za počátek nové éry, protože tehdy byla v habsburské monarchii započata velká správní reforma, v jejímž rámci byly nově založeny anebo přestrukturovány státní cenzurní komise v jednotlivých zemích. Roku 1751 pak byla založena cenzurní komise ve Vídni.⁶ Pokud jde o cenzuru, usiloval na přelomu čtyřicátých a padesátých let 18. století vídeňský dvůr především o reakci na polemickou literaturu politického obsahu, která začala vznikat po válkách o rakouské dědictví. Cenzura zajišťovaná univerzitou tehdy přestala požadavkům politické moci dostačovat. Když chtěla Marie Terezie 5. listopadu 1748 zjistit, kolik knih bylo od jejího nástupu na trůn zkonfiskováno a co se s nimi stalo (šlo jí zejména o politické pamflety zaměřené proti jejímu nároku na trůn), nebyla jí vídeňská univerzita schopna odpovědět. Bylo proto načase přikročit k zestátnění cenzurního systému včetně pravomoci udělovat a odnímat koncese tiskařům a knihkupcům, která byla univerzitám odňata hned roku 1749. Státní administrativní reformu podporovali osvícenci, kteří se obraceli proti „despotickému“ chování jezuitů a jejich monopolu na kontrolu literární komunikace. Na teologické úrovni se reformní katolicismus snažil znovu nalézt původní podobu náboženské pravdy, víry a církve, na kterou podle nich protireformační katolicismus zapomněl.⁷

Kolem roku 1749 lze přitom zaznamenat i zásadní obrat v politickém myšlení Marie Terezie a jejích poradců: jejich pozornost se od mocenské politiky motivované prospěchem habsburské dynastie (*Hausmachtspolitik*) přesouvá ke konsolidaci a administrativnímu sjednocení německých dědičných zemí monarchie, tj. alpských a českých zemí i držav na Jadranu (Terst, Istrie, Gorice a Gradišk). Tomu odpovídaly také pokusy o sjednocení administrativy na půdě Direktoría in publicis et camerilibus (od roku 1749) a také nové zákonodárství v podobě zákoníku Codex Theresianus (od roku 1753). Během diskusí o tom, kde všude má kodex platit, zastávala tzv. revizní komise nikoli náhodou názor, že se nemají dělat rozdíly mezi Francií nebo Španělskem na jedné straně a habsburskými částmi Itálie i Nizozemí a Uhrami na straně druhé, tyto habsburské državy tak byly z hlediska

6) Ke správní reformě viz P. Bělina, J. Kaše, J. P. Kučera: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 10, cit. dílo, s. 45–51; Karl Vocelka: *Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien, Ueberreuter 2001, s. 354–355. K dataci v dějinách cenzury viz August Fournier: „Gerhard van Swieten als Censor. Nach archivalischen Quellen“, *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien* 84, 1876, s. 387–466, zvl. s. 402–404; Franz Hadamowsky: „Ein Jahrhundert Literatur- und Theaterzensur in Österreich (1751–1848)“, in Herbert Zeman (ed.): *Die österreichische Literatur. Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830)*, sv. 1, Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1979, s. 289–305, zde s. 289.

7) Grete Klingenstein: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität im 18. Jahrhundert. Das Problem der Zensur in der thesesianischen Reform*, Wien, Verlag für Geschichte und Politik 1970, s. 73, 114–115, 148.

alpských a českých zemí vždy brány jako zahraničí.⁸ Období druhé poloviny 18. a počátku 19. století pak bylo vyplněno procesem tvorby dalších sbírek zákonů pro české a rakouské země, vedoucím přes josefinské dekry až po publikaci Všeobecného zákoníku občanského pro německé dědičné země Rakouské monarchie 1. června 1811 (ten pak v českých zemích platil po novelizacích až do roku 1950). Co do legislativního rámce tvořily tedy české země jeden celek s dědičnými rakouskými zeměmi. Z hlediska Vídně představovaly Čechy a Morava se Slezskem rovnocenné entity: každá měla zvláštní zemskou správu a přes veškeré snahy o sjednocení i odlišnou cenzurní praxi. Historický svazek zemí Koruny české nehrál jako celek příliš velkou roli, a to ani v případě literární komunikace nebo knižní kultury. Všeobecně lze předpokládat, že prosazování cenzury bylo na okrajích jednotlivých zemí obtížnější než v jejich administrativních a kulturních centrech.

Období od konce čtyřicátých do počátku osmdesátých let bylo dobou střetávání a vyjednávání mezi státem a církví a jejich partikulárními zájmy, a to hlavně v důsledku odlišných představ o tom, jaká četba je špatná, anebo naopak dobrá. Do protichůdných myšlenkových rámců protireformace, usilující o dosažení věčného života, a osvícenství, snažícího se o blaho co největšího počtu obyvatel, můžeme zasadit legislativní předpisy o cenzuře i vyjednávání a střety mezi oběma tábory, které v českých zemích vrcholily v sedmdesátých letech 18. století v aférách kolem osvícenského profesora a cenzora Karla Heinricha Seibta. Po porážce konzervativních sil na konci sedmdesátých let došlo k prosazení absolutistické státní cenzury, která pak trvala až do revolučních dní roku 1848. Co se týče „josefinského desetiletí“, které v praxi začalo až několik měsíců po smrti Marie Terezie v říjnu 1780, musíme se při jeho popisu vypořádat s protichůdnými tendencemi: regulace knižní kultury se liberalizovala v zájmu ekonomické prosperity, zároveň však byly různé stupně regulace včetně jejích měkkých forem (jako byly např. ekonomický dohled, polemiky a recenze) využívány v rámci boje proti „barokním“ směrům, jež byly dosud v literární kultuře přítomny. Liberalizace vedla až k experimentům se zrušením státní předběžné cenzury rukopisů ve Vídni v letech 1787–1789.

Konec tohoto experimentu ještě během vlády Josefa II. a postupné zužování veřejného prostoru v době panování Leopolda II. a zejména Františka II. (od roku 1804 jako rakouský císař František I.) charakterizují poslední fázi našeho období. Jako periodizační předěl lze ovšem vnímat rovněž nová legislativní opatření přijatá kolem roku 1800. Tehdy byl znesnadněn přístup k levné četbě a cenzura přešla do agendy policie; záhy byla také podle nových, restriktivnějších předpisů revidována povolení z období rozšířené svobody tisku za Josefa II. a Leopolda II. (1781–1792). Přejít cenzury pod policejní dvorský úřad byl součástí ustalování nového systému v průběhu prvního desetiletí 19. století. Po intermezzu během francouzské okupace Vídně roku 1809 fungoval tento systém bez velkých změn až do roku 1848.

Jak již bylo zmíněno, politická entita zemí Koruny české nefungovala v druhé polovině 18. století z hlediska politické správy jako jeden celek; komunikace jednotlivých zemí s česko-rakouskou dvorskou kanceláří probíhala odděleně. Z tohoto důvodu se

8) Viz Philipp Harras von Harrasowsky: *Der Codex Theresianus und seine Umarbeitungen*, sv. 1, Wien, Gerold 1883, s. 36.

v následujícím výkladu budeme zabývat zejména situací v Čechách. Morava a do roku 1782 i Slezsko fungovaly jako samostatné země, to znamená, že disponovaly vlastní zemskou administrativou sídlící v Brně a v Opavě, které jednaly s centrálními vídeňskými úřady na stejné úrovni jako česká zemská vláda (gubernium) v Praze. V případě Brna byl do počátku sedmdesátých let výkon cenzury rozdělen mezi Brno, sídlo zemské správy, a Olomouc, centrum správy duchovní a sídlo univerzity. Roku 1782 byla zemská administrativa pro Moravu a Slezsko sloučena v Brně.

Již vzhledem k této regionální roztržitosti nebylo možné provádět soustavný výzkum jak v pražských, tak i v brněnských, olomouckých a opavských archivech. Moravské poměry z tohoto důvodu líčíme především na základě pramenů přehledového charakteru, jako jsou rukopisné zprávy Jana Petra Cerronih z let 1813–1815, a na základě dosud vydané odborné literatury.

Antonín Koniáš: v zájmu spásy duše

Podívejme se nyní na to, kdo, z jakých důvodů a jakými prostředky zasahoval v době protireformace do komunikace. Pojem komunikace zde přitom neomezujeme pouze na komunikaci literární nebo písemnou; vzhledem k nízké gramotnosti obyvatelstva se v době baroka protireformační úsilí vztahovalo i na obrázky, hudbu či architekturu, jež se slovesnou kulturou spolupůsobilý v rámci společenských a zejména náboženských rituálů. Pozornost přitom zaměříme na činnost pátera Antonína Koniáše, v současnosti patrně nejznámějšího představitele české protireformace.

Fakt, že sám pocházel z knihtiskařské rodiny, může snadno vyvolat dojem, že se skutečně jednalo o „velkého ničitele českých knih“, jenž se naprosto rozešel s dědictvím svého rodu; že Koniáš likvidací knih škodil českému národu, možná dokonce záměrně.⁹ Jako jiní cenzoři však byl i Koniáš přesvědčen o přesném opaku, tedy o tom, že svůj národ chrání. Jeho slavný spis *Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající* je dedikován sv. Antonínu z Padovy, františkánskému kazateli, jenž byl v 18. století velice populární zvláště na Moravě. Stal se legendou zejména díky svým řečnickým schopnostem – dokázal prý obrátit heretiky a zhýralce k pravé víře a k dobrému životu, a co bylo z dobového pohledu ještě nesrovnatelně důležitější, také k přípravě na život věčný. Důvod, proč se páter Koniáš identifikoval s Antonínem Paduánským nejen jako kazatel, ale také jako misionář a cenzor, je zřejmě ten, že i jemu šlo o záchranu co největšího počtu duší hříšníků. Z pohledu hluboce věřícího katolíka pozdního baroka totiž platilo, že

knihy bludné nesmrtelnou duši o království věčné přivádí [tj. připravují, MW]. Bludným čtením vypuzen bývá z své pevnosti král věčné slávy Kristus. Kdo srdce k Kristu náchylné má, kdo předrahou jediné duše cenu, kdo ztrátu království Božího sobě rozvažuje, kterak se stydětí bude škůdce toho všeho vyzraditi a vyjeviti? Vím já, kde mnohé vlastence mé střevíc hněte. Ať pravdu bez okolku povím, víc sobě važí přízeň lidskou nežli božskou, víc časný

⁹ O negativní recepci Antonína Koniáše v české kultuře 20. století viz Kateřina Bobková-Valentová, Miloš Sládek, Martin Svatoš (eds.): *Krátké věčného spasení upamatování. K životu a době jezuity Antonína Koniáše*, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 2013, zejména „Úvodem“, s. 7–8, a kapitola Petr Kopal: „Páter Koniáš, ten palíč českých knih.“ Film *Temno* (1950) a historická paměť“, s. 134–150.

nežli věčný zisk; víc se obávají škody časné nežli věčné, víc se štítí nepřátelství lidského než hněvu Božího.¹⁰

S Koniášovým *Klíčem* lze pracovat dvojím způsobem: jako s návodem na rozpoznávání spisů, jejichž přečtení ohrožuje čtenářův posmrtný vstup do věčného života, nebo jako se seznamem škodlivých, kacírských titulů, které mají být zakázány. Schopnost rozeznat kacírské knihy od katolických je podle Koniáše jedním z klíčů k nebeskému království. Tuto schopnost má podle něho pouze římskokatolická církev, pouze ona totiž zná správnou cestu k dosažení konečného a nejvyššího cíle veškerého pozemského života. Zacházení se špatnými knihami připraví člověka o příslušnost k samospasitelné katolické víře: „Kteříž by koliv knihy kacírů kacírství v sobě obsahující neb o naboženství jednající bez dovolení Stolice apoštolské vědomě četli neb zachovávali neb tlačili neb jakýmkolivěk způsobem zastávali, tím samým smrtelně hřeší a tím samým v kladbě církevní postavení jsou.“¹¹ Ostatní vyznání k věčnému životu, který představuje mnohem větší hodnotu než život pozemský, nevedou. Zde je ústřední bod Koniášova uvažování, zmíněnou nejvyšší hodnotu totiž musí mít katolický misionář natolik vžitou, aby mu ani nepřišlo na mysl, že odnímáním škodlivých knih někomu ubližuje nebo omezuje jeho osobní svobodu.

Na Koniášově příkladu lze ilustrovat situaci, kdy cenzor je sám „cenzurován“. Jeho schopnost kriticky reflektovat vlastní počínání je totiž natolik omezena mnohem silnějšími, či dokonce absolutními náboženskými hodnotami, že osvícenský koncept svobody slova nebo liberální koncept cenzury se svými negativními konotacemi jsou pro něj (a pravděpodobně i pro ostatní tehdejší obyvatele českých zemí včetně tajných nekatolíků) prakticky nemyslitelné nebo nesmyslné. Náboženství představuje v baroku „silové pole, jež současně zahrnuje, vytváří a vymezuje jak cenzora, tak cenzurovaného“,¹² obě strany jsou tak „cenzurovány samotnou strukturou pole, v němž se diskurz rodí a pohybuje“.¹³ K podobnému závěru došel na základě analýzy Koniášova *Klíče a Zlaté neomylné římsko-katolické pravdy dennice* (1728) Hynek Bouchal: „Pravděpodobně ani nenávisť ke vzdělání a umění, ani snaha o zničení českých knih, ani sublimace temných pudů v neutuchající jednosměrné činnosti, nýbrž spíše neochvějné přesvědčení o nutnosti nahlížení jediné možné pravdy vedlo Antonína Koniáše k neblaze proslulému pálení knih.“¹⁴

Pomocí distribuce či odstraňování vybraných knih tedy v barokní době bojují jak Koniáš, tak i kolportéři nekatolické literatury o duše svých krajanů, potenciálních bratrů a sester ve víře. Když Koniáš pálí knihy, nejde jen o ničení potíštěného papíru. Z relace

10) Antonín Koniáš: *Clavis haeresim claudens et aperiens. Klíč kacírské bludy k rozeznání otvírající, k vykořenezení zamýkající. Aneb Rejstřík některých bludných, pohoršlivých, podezřelých neb zapověděných kněh*, 2. vyd., Hradec Králové, Jan Kliment Tybéli 1749, s. x-xi.

11) Tamtéž, s. xxxvii.

12) Michael Holquist: „Pokřivený originál: paradox cenzury“, přel. Michal Charypar, in Tomáš Pavlíček, Petr Píša, Michael Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, Brno, Host 2012, s. 103–118, zde s. 107.

13) Pierre Bourdieu: „Cenzura a užití formy“, přel. Eva Sládková, in T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 51–82, zde s. 51.

14) Hynek Bouchal: „Ničení knih v Koniášových textech“, in Václav Petrbock, Radek Lunga, Jan Tydlitát (eds.): *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století. Sborník příspěvků ze symposia konaného 27.–28. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou*, Boskovice, Albert 1999, s. 103–114, zde s. 112.

píseckého vikáře pro biskupskou konzistoř vyplývá, že Koniáš hájil ničení knih těmito argumenty: a) misionář má k takovému kroku oprávnění; b) nechce být lidmi podezírán z toho, že si knihy nechává pro sebe; c) ani na ně nechce narazit „v kotcích u Židů“ poté, co je sám odloží na konzistoři.¹⁵ Očistný oheň pohlcující knihy zároveň symbolizuje plameny, ve kterých by jinak shořely hříšné duše jejich čtenářů nebo majitelů. Sám spásný skutek je největší odměnou nejen pro toho, kdo knihy odevzdal dobrovolně, ale i pro misionáře nebo faráře, který odebráním knih, třeba i násilným, splnil svůj úkol kněze.¹⁶ Duchovní z této perspektivy jedná v obecném zájmu, podobně jako každý, kdo na takové knihy upozorňuje a vydává je ohni. Nikdo,

byť by jakkoliv zlé knihy měl, nemá se oslejchati [tj. zdráhat, MW] všechny i nejhorší knihy od kohokoliv zachované, jakkoliv dlouho až posavad zadržené, co nejochotněji duchovnímu přednesti a obětovati, jsa na všecken způsob ubezpečen, že důvěrnost jeho né ke škodě, né k trestu; nýbrž k užitku a k štědré oplatě jemu sloužití má. Trest pro zadržování bludných kněh uložený jest zatvrzele takové knihy zapírajícím, né pak dobrovolně odevzdávajícím neb vyzrazujícím. Kdyby někdo v obci o skrytě podloženém ohni povědomost měl, taky-li by moudře učinil, pokudž by pro stud nebo strach takové nebezpečnosti k škodě a k záhubě celé obce čelící vyjeviti nechtěl? Zdaž by ode všech raději hojnou odplatu a pochvalu nežli trest očekávati neměl? Knihy bludné podpalují pekelný oheň v obci křesťanské. Proč takový celému křesťanstvu škodný plamen tajíme? Proč, majíce toho povědomost, plazící se pokoutně pekelný oheň ten vyjeviti se stydíme? Kdyby někdo maje o nějakém nezdárném odbojníku známost, kterak on i pevnost, i krále, království celé do rukouch ouhlaovního nepřitele vyraditi a odevzdati miní, takového králi neb obci srdnatě vyjevil? Jakého by trestu obávati se měl? **Regnum DEI intra vos est.** Království Boží jestiť mezi vámi. Dí Pravda věčná u sv. Luk. 17 v. 21.¹⁷

Hromadné misie vyzývající k pokání, jichž se mohlo účastnit i kolem třiceti tisíc návěstníků, byly podrobeny pokynům pražského generálního vikáře.¹⁸ O úkolu pálit nekatolické či mravně závadné knihy se tyto instrukce přímo nezmiňují, knihy měly být spíše odevzdávány na pražskou konzistoř. Koniášova autodafé mohla tedy vést i ke konfliktům.¹⁹ Na druhou stranu, uherský duchovní Emerich Vajkovics, jenž v sedmdesátých letech 18. století působil jako královský cenzor v Prešpurku (dnešní Bratislavě) a po svém jmenování biskupem v Kaloči roku 1790 vydal čtyři pojednání o dějinách, systému a vztahu církevní a světské cenzury, hájil ještě v této době trojí právo (*ius triplex*) církve v rámci dohledu nad knihami, tj. právo knihy zkoumat (*ius examinandi*), zakazovat (*ius prohibendi*) a pálit (*ius comburendi*).²⁰ Pálení knih také do jisté míry odpovídá performativnímu

15) Martin Svatoš: „Poslední Kristův pohled na kříži aneb Koniášův pohled na knihy“, in K. Bobková-Valentová, M. Sládek, M. Svatoš (eds.): *Krátké věčného spasení upamatování*, cit. dílo, s. 67–80, zde s. 72.

16) Příklady tamtéž, s. 73–74.

17) A. Koniáš: *Clavis haeresim claudens et aperiens*, cit. dílo, 1749, s. ix–x.

18) Martin Svatoš: „Zde byly jeho Indie. Jezuitské misie v českých zemích a P. Antonín Koniáš“, in K. Bobková-Valentová, M. Sládek, M. Svatoš (eds.): *Krátké věčného spasení upamatování*, cit. dílo, s. 17–39, zde s. 35.

19) Tamtéž, s. 25; srov. též Jiří Pokorný: „P. Antonín Koniáš S. J. jako teoretik české knižní kultury“, *Documenta Pragensia* 10, 1990, č. 2, s. 327–334.

20) *Decas dissertationum ecclesiastico-politicarum de censoria librorum disciplina [...], quarum duabus*

charakteru kajících misí, tj. hromadných zbožných shromáždění – máme například doloženo, že v Třeboni roku 1740 se aktu pálení dvou košů závadných knih účastnil velký počet přihlížejících, kteří zpívali protievanglické písně jako *Zapalte kacířské bludy, zkazte pekelné obludy*. Také při misi v Kasejovicích se pálení knih v předvečer odchodu misionářů setkalo s hojnou účastí. Oheň symbolizoval účastníkům podobných výjevů „očistění“ od hříchu a zla obsaženého v kacířských knihách, které byly obratem nahrazovány jinými, dobrými. Substituci podléhaly také další předměty neodpovídající katolické víře, například staré amulety byly nahrazovány medailonky sv. Ignáce z Loyoly.²¹

V zájmu modernizace: osvícenský diskurz o cenzuře

V druhé polovině 18. století se předpoklad jediné cesty ke spáse, klíčový pro celé proti-reformační myšlení, postupně vytrácel, a to zejména u osvícenských elit. Ty přitom musely svá nová paradigmatata prosazovat proti odporu konzervativních složek společnosti, k nimž patřili nejen představitelé protireformace, ale většinou i lid.

K docenění knihy jako nosiče vědění došlo během krátké doby. Texty, které byly ještě v polovině 18. století považovány za nebezpečné pro císaře, katolickou církev i společenský řád a pořádek, byly nezřídka už od začátku osmdesátých let téhož století vnímány jako prostředek, jímž lze prostého a umlčeného poddaného (subjekt vrchnosti) proměnit ve

skutečného občana (*Bürger*), ve svobodného člověka, jenž smí svobodně mluvit, když mu jeho patriotismus mluvit káže, a cítí se, jako by se nacházel opět v krásné době svobodného Říma, svobodné Sparty a svobodných Athén, kdy se každý občan směl ujmout záležitosti obecného blaha.²²

Tato změna pohledu na knihu však nemusela nutně znamenat úplný odklon od katolického zaměření na onen svět, na život věčný, naopak se s ním po určitou dobu prolínala. Tak se ještě dlouho poté mělo za to, že vzdělání představuje cestu ke spáse v případě žen, kterým se tradičně přičítala „pověřivost“.²³

Poddaní císaře byli nyní nahlíženi jako uvědomělí, pilní, ctnostní, oddaní a užiteční občané, kteří získávají právo i povinnost vměšovat se do veřejných otázek a problémů. Postupně se rýsoval ideál veřejného mínění. V této fázi nelze ještě mluvit o ideálu svobody, ale zcela zřejmý již byl pocit osvobození. Publicista Leopold Alois Hoffmann, rodem Čech a přesvědčením zemský vlastenec, to s upřímným patosem komentoval v roce 1782 takto: „S nepopsatelným nadšením piši radostnou zprávu: Můj národ je svobodný. A svobodný

postremis iam nuper typo datis nunc prima quoque addita est, Pestini [= Pešť], Michael Landerer 1791, shrnuto podle I. Kollárová: *Cenzúra kníh v tereziánskej epoche*, cit. dílo, s. 79.

21) M. Svatoš: „Zde byly jeho Indie“, cit. dílo, s. 35.

22) Tento ideál teoretika státu Josepha von Sonnenfelse převzal s patriotickým nadšením pro své rodné Čechy [Leopold Alois] Hoffmann: *Etwas mehr als Anmerkungen zu der ersten Vorlesung, welche Herr Hofrath von Sonnenfels in diesem akademischen Jahre gehalten hat*, Wien - Prag, J. F. Schönfeld 1782, s. 13.

23) Emanuel Doležal: „Výchování dívčí nemá zanedbáno býti“, *Časopis pro katolické duchovenstvo* 17, 1844, č. 2, s. 353-373; srov. Jana Stráníková: *Výchova a vzdělávání dívek na cestě k moderní občanské společnosti. Genderové a sociální aspekty procesu socializace mládeže v období 1774-1868*, Pardubice, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická 2013, s. 73.

jsem i já.“²⁴ Optimistické vyhlídky zněly, že pokud mezi sebou občané budou o obecné blaho soupeřit tak jako Josef II. s ostatními mocnáři Evropy, potom i Češi (*die Böhmen*), „dokážou všechno, pokud budou chtít“.²⁵ Hoffmannův výrok celkem dobře vystihuje, co pro osvícenství znamenaly výrazy „národ“ a „patriotismus“. Sémantické pole těchto slov odpovídalo původnímu významu slova *nation* ve smyslu lid nebo veřejnost, přičemž dobové pojetí vlastenectví charakterizoval švýcarský osvícenec Isaac Iselin, podle něhož „pravý vlastenec usiluje o všeobecný blahobyť, nikoho nezotročuje a sám nikomu neotročí“.²⁶

Do okruhu osvícenských inovací lze řadit i vytlačování vehikulárních, nadnárodních jazyků (latina, francouzština, italština) z různých sfér literární komunikace a důraz osvícenského patriotismu na nutnost používat jazyky vernakulární, v regionu běžné, tj. „národní“, všem srozumitelné. Bylo to nutné i užitečné pro výchovu a kultivaci vlastního „národa“. Té se mělo dosahovat tím, že se vernakulární kultura bude vyrovnávat s nadnárodními vzory antikou počínaje a vyspělými moderními národy konče. V osvícenské službě „národu“ a vernakulárnímu jazyku tak můžeme spatřovat začátky procesu, který byl posléze nazván českým národním obrozením a jenž se až později, na počátku 19. století, začal vyhraňovat podle jazykových a etnických kritérií.

Ideálu osvícenského patriotismu, který se vyznačoval snahou o všeobecné blaho a celonárodní pokrok, mělo být dosaženo na základě systematické teorie státu, tzv. policejní vědy, přičemž slovo *policey* zde mělo ještě široký význam řízení vnitřní správy. Dobové diskuse „o dobrém státu“ nám mohou ozřejmit vztah mezi těmito ideály a konkrétními nástroji, s jejichž pomocí mělo být ideálů dosaženo – cenzurou, školstvím, ale i systémem knihkupeckých a tiskařských privilegií, jehož účelem byla podpora národního hospodářství.²⁷

Příslušné představy zachytil ve svém spisu *O základech moci a blahobytu států* Johann Heinrich Gottlob von Justi, v padesátých letech profesor rétoriky a kameralistiky na tereziánské akademii ve Vídni a kratší dobu člen tamější cenzurní komise.²⁸ Vyšel z bezprostřední souvislosti mezi rozvojem věd a blahem státu. Vědy podle něj mají prostřednictvím školství a knižního obchodu podporovat stát a zároveň napomáhat osvětě lidu v náboženském smyslu; mravnost lidu se má opírat právě o tuto „osvícenou víru“. Jako hlavní prostředníky mezi náboženstvím a vzděláním chápal Justi stále kněze. Proto je podle něj pro stát důležité vykonávat nad duchovními dohled a zajistit si tak, že klérus bude pro lid a celý „národ“ opravdovým vzorem, a nebude naopak státním zájmům škodit. Zásadní podmínku pro vnitřní klid ve státě představuje tolerance mezi jednotlivými konfesemi. Všeobecnému osvícení má pochopitelně sloužit také tisk, jemuž připadá úkol zpřístupňovat poznatky věd a rozšiřovat poznání. Ani tisk či vědy však nesmějí narušovat

24) L. A. Hoffmann: *Etwas mehr als Anmerkungen zu der ersten Vorlesung*, cit. dílo, s. 17.

25) Tamtéž, s. 23–24.

26) P. Bělina, J. Kaše, J. P. Kučera: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 10, cit. dílo, s. 140. – V přítomné kapitole uvádíme pojem „národ“ s uvozovkami tam, kde je používán v tomto zemském, před-nacionalistickém pojetí.

27) Srov. I. Kollárová: *Cenzúra knih v tereziánskej epoche*, cit. dílo, s. 25.

28) Johann Heinrich Gottlob von Justi: *Die Grundfeste zu der Macht und Glückseligkeit der Staaten; oder ausführliche Vorstellung der gesamten Policey-Wissenschaft. Zweyter Band, welcher die häusliche Regierung, die bürgerlichen Tugenden, die innerliche Sicherheit, die Anstalten wider Feuersgefahr, die Ueppigkeit, die Versorgung der Armen, und mithin vornämlich die Stadt-Policey so wohl, als die practische Erkenntniß der Policey-Wissenschaft abhandelt*, Königsberg – Leipzig, Gebhard Ludewig Woltersdorfs Wittwe 1761.

Teoretikové a praktici osvěcenská cenzury Intelektuálové, kteří řídili od sedmdesátých let a zejména v letech osmdesátých již zestátněnou cenzuru, se narodili v desetiletí mezi roky 1733 a 1742. K těm starším patřili Leidenský diplomat Gottfried van Swieten (1733–1803), syn Gerarda van Swietena, předního poradce a osobního lékaře císařovny Marie Terezie, jenž spoluvytvářel systém státní cenzury v padesátých a šedesátých letech 18. století. Patřil k nim ale také Joseph von Sonnenfels (pravděpodobně 1733–1817), právník židovského původu a konvertita z moravského Mikulova. Nejen generačně k nim náležel také lužický rodák Karl Heinrich Seibt. Ani on se nenarodil a nevyrostl v jednom z intelektuálních center katolicismu ve střední Evropě; ba naopak, ve své žádosti o profesuru argumentoval zněvhodněním, které mu jeho katolická víra působila v převážně protestantském prostředí Saska. Mladší innsbrucký rodák Joseph Anton von Riegger (1742–1795) byl synem Paula Josepha von Rieggera, jednoho z nejvýznamnějších právníků tereziánských reforem a spoluvůrce tzv. *Staatskirchentumu*. Všichni čtyři chodili do obvyklých řádových škol k piaristům (Seibt, Sonnenfels, Riegger) nebo k jezuitům (van Swieten, Riegger) a absolvovali vedle filologických studií s výjimkou Seibta také práva.

Kromě diplomata van Swietena všichni nastoupili po sedmileté válce na univerzitu. Karl Heinrich Seibt se stal koncem roku 1763 neplaceným profesorem krásných věd v Praze, jako jeden z prvních zde vedl přednášky v němčině, ne v latině. Sonnenfels a Riegger založili již na začátku šedesátých let „německou společnost“ zaměřenou proti módní francouzské literatuře a redigovali v tomto duchu také moralistní týdeníky. I proto se chtěl Sonnenfels stát profesorem německé literatury ve Vídni, obdržel však roku 1763 profesuru policejních věd; jenom o rok později, roku 1764, se Riegger stal profesorem práva na univerzitě ve Freiburgu v Předních Rakousích. V šedesátých letech se Seibt, Riegger i Sonnenfels etablovali jako profesori a publicisté, a to často i přes odpor konzervativních sil.

Roku 1767 obvinil Sonnenfelse vídeňský arcibiskup z podkopávání autority církve. Krátce poté na něj zaútočil také předseda česko-rakouské dvorské kanceláře hrabě Rudolf Chotek, neboť Sonnenfelsův student obhajoval ve své disertaci, vycházející z jeho učení, například zrušení trestu smrti. Chotek považoval svobodu publikování takových myšlenek kritizujících stávající legislativu a instituce za velice nebezpečnou. Sonnenfels by sotva mohl tyto útoky ustát, kdyby neměl vlivné zastánce v bezprostřední blízkosti císařovny. Řadili se mezi ně císařovnin osobní lékař a předseda cenzurní komise Gerard van Swieten nebo státní kancléř Václav Antonín Kounic. Zvláště Kounic zdůrazňoval, že se v tomto případě jedná o přímý útok na profesora policejních věd, jehož úkolem je samostatně uvažovat a publikovat. Kdyby mu v tom mělo být bráněno, argumentoval Kounic na Sonnenfelsovu obranu, hrozilo by, že v boji proti ignoranci a všudypřítomným předsudkům ztroskotá.

V letech sedmdesátých pak všichni čtyři intelektuálové postoupili do vyšších pozic. Sonnenfels a Seibt se stali jak vůdčími osobnostmi reformy školství, tak i cenzory – Sonnenfels ve Vídni pouze na krátkou dobu, Seibt (mimo jiné ve funkci direktora pražské filozofické fakulty) na osm let. Riegger a van Swieten odešli ještě před smrtí Marie Terezie do Prahy, respektive do Vídně, a stali se vysokými úředníky státní správy. V roce 1781 připadl právě van Swietenovi a Sonnenfelsovi ve Vídni a Rieggerovi v Praze úkol uvést josefinský cenzurní systém do praxe. Karl Heinrich Seibt oproti tomu zůstal pouhým univerzitním profesorem a přestal hrát v cenzurním systému významnější roli.

Všem čtyřem předním představitelům josefinské cenzurní soustavy je dále společná prudká ztráta vlivu v první polovině devadesátých let. Nejmladší, Riegger, zůstal sice v oslabené funkci cenzora, zemřel ale již v roce 1795; van Swieten a Seibt zemřeli na začátku 19. století. Sonnenfels zemřel až roku 1817 jako uznávaný klasik rakouské správní nauky, musel však zároveň pozorovat, jak se náplň cenzurní práce vzdálila jeho původním myšlenkám.

Zdroj: Franz A. J. Szabo: *Kaunitz and enlightened absolutism 1753–1780*, Cambridge, Cambridge University Press 1994, s. 187–188; Tomáš Hlobil, Michael Wögerbauer: „Der Plan des ersten Lehrstuhls für Schöne Wissenschaften in der Habsburger Monarchie“, *Estetika* 45 (1), 2008, č. 1, s. 65–96, zde s. 68–70.

veřejný pořádek a klid. Aby se zabránilo jejich škodlivému působení, je podle Justiho třeba „policejního opatření“ (*Policey-Anstalt*), kterým je cenzura. Ta má za úkol dohlížet, „aby se netiskly nebezpečné a škodlivé knihy v zemi samotné, ale i na to, aby se nedovázely a neprodávaly knihy z jiných zemí; obě hlediska musí být propojena, má-li být v této věci dobrý pořádek“.²⁹ Zároveň Justi připouštěl, že knihtisk a knižní obchod jsou živnosti orientované na zisk a jako takové představují součást národní ekonomiky. Pro politiku tiskové regulace byla tato dvojí povaha tisku důležitá.

Habsburským dvorským myslitelem státní správy byl od období pozdní vlády Marie Terezie až do doby Františka II. (I.) Joseph von Sonnenfels. I on sám byl po krátkou dobu cenzorem ve Vídni. Pro nás je však důležitější jako teoretik knižního dohledu.

Sonnenfels se proslavil mimo jiné svou polemikou proti hansvurstiádám (středoevropská variace komedie dell'arte pojmenovaná podle komické postavy Hanswursta) a improvizovanému, neregulovanému divadlu; tento jeho postoj nelze zcela oddělit od jeho myšlení o řízení státu. Naopak, právě zde je zřejmý jeho předpoklad, že stát má takřka otcovskou povinnost dohlížet jak na církev, tak i na divadlo, protože tyto instituce mají zásadní vliv na výchovu „národa“. Komédie dell'arte, hansvurstiády, extempore a frašky představovaly pro Sonnenfelse neosvícené, barbarské žánry, které „mají být vykázány z divadelních jevišť policiováných národů“.³⁰

Pro náš výklad je klíčový pojem policiování (*polizieren*), který Sonnenfels při svém tažení proti fraškám použil, může nám totiž objasnit vztah mezi (osvícenskou) kritikou společnosti a jejích mravů na jedné straně a „policí“ či „politikou“ knihy na straně druhé. Používá-li habsburský osvícenec slovo policiovat, bezpochyby se opírá o význam latinského slova *politus*, což znamená „vybroušený“, „vzdělaný“; tento význam přešel do francouzského *poli* a anglického *polite* ve smyslu vybroušeného společenského chování, respektive zdvořilosti a vytríbenosti. „Všechno, co jsme říkali o mravech, lze aplikovat také na zdvořilost a na jazyk. Divadlo je v určitém smyslu schopno zjemňovat charakter a chování národa a pročišťovat jazyk společenských stavů.“³¹ Sonnenfels naznačoval, že improvizované frašky zaměřené na vulgární vkus publika (*vulgus* = lid, obecnost) své recipienty nevzdělávají ve smyslu policiovaného, kultivovaného „národa“. Proto je ostatně pro 18. století tak důležitá diskuse o „národním“ divadle, kde by se hrály dobré, „klasické“ hry (a nikoli frašky) ve vernakulárních jazycích a kde by se tak lid zároveň bavil i vzdělával. Horatiovská zásada *prodesse et delectare* (prospěvat a těšit) si podržela platnost po celé sledované období a narážky a parafráze na ni se nacházejí i v dvorských nařízeních.³² Veřejný osvícensko-kritický diskurz o cenzuře tedy požadoval, aby v ideálním případě všechna média – periodika, knihy, divadlo, ale i kázání – byla zapojena do snah o policiování daného „národa“, který v důsledku toho bude moci vystoupat na úroveň „národů“ civilizovaných.

29) Tamtéž, s. 56.

30) Joseph von Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft*, sv. 1, Wien, Joseph Kurzböck 1777, § 114, s. 144-145.

31) Tamtéž, § 113, s. 143-144.

32) Viz výklad o předpisu z 27. března 1792 v pododdíle „Udržování klidu a řádu v nových politických podmínkách“, s. 142.

Tento diskurz, jenž se opíral o antické vzory, byl pochopitelně nadregionální a nadnárodní. Dobře to vyjádřil pražský dramatik a spisovatel Prokop Šedivý, když věnoval svůj překlad Schillerovy přednášky o divadle „všem, již k osvětlení lidského rozumu a k ušlechťení svých krajanů přispěti chtějí“.³³ Václav Thám tyto myšlenky rozpracoval v povídce *Kníže a divadlo*³⁴ a vídeňský, i Sonnenfelsem uznávaný dramatik Paul Weidmann je varioval v předmluvě ke své hře o vůdci hornorakouského selského protestantského povstání z roku 1626.³⁵ V roce 1785, deset let po selských bouřích v Čechách, byla tato hra Thámem přeložena do češtiny jako *Štěpán Fedinger neb Selská vojna* a uvedena v Nosticově divadle v Praze. Sám Sonnenfels citoval francouzský vzor, aby poukázal na propojení mezi měkkou disciplinací (výchovou nebo vzory, byť fiktivními) a represí: „divadlo může sloužit i k tomu, aby mírným způsobem odstranilo určité aktuální hloupé zvyky, neřesti nebo jiné sklony odporující jeho účelům. Předejme blázna divadlu, říká Diderot, pak se již nesmí [tj. nemusí, MW] zavřít do blázince.“³⁶

V Sonnenfelsově pojmu *polizieren* se samozřejmě ukrývá také význam řeckého slova *politeia* (lat. *politia*), tedy správa veřejných záležitostí a „péče státu o veřejné blaho“,³⁷ které ale v raném novověku mohlo také označovat zákony, kterými se *res publica* spravuje. Zatímco u Justiho převažoval aspekt blahobytu nad bezpečností, Sonnenfels tento poměr obrátil. V jeho pojetí tedy již nacházíme zárodek „policie“ v dnešním, užším slova smyslu.³⁸ Ale ještě německé výkladové slovníky a encyklopedie z konce 19. století definují výraz *polizieren* jako „zavést dobrý pořádek, občansky umravnit, vzdělávat“ a vedle toho i „zavést a řídit policii“³⁹ a v angličtině má dodnes běžný význam „dát něco do pořádku“, zatímco ve významu *govern* je výraz dnes už zastaralý. Ve své základní učebnici policejních věd, která do roku 1819 dosáhla počtu osmi vydání, Sonnenfels napsal:

§ 116. [...] Ve věci mravů a náboženství není nic způsobilejšího bránit neřestem než omezení jak svobody psát vše, co se protiví náboženství, státu, morálce a správnému způsobu myšlení, tak také svobody číst všechny podobné spisy. Knižní cenzuru je proto nutno považovat za jedno z důležitějších policejních opatření.

§ 117. Účelem cenzury je zamezit rozšiřování bludných, pohoršlivých a nebezpečných myšlenek; a z tohoto poslání vyplývá, že se její soudní pravomoc musí vztahovat [...] na všechny veřejné projevy určené lidu, [...] na vše, co je, pokud to lze takto vyjádřit, **veřejného** rázu.

33) Prokop Šedivý: *Krátké pojednání o užitku, kterýž ustavičně stojící a dobře spořádané divadlo způsobiti může*, Praha, b. n. 1793, s. 1, orig. Friedrich Schiller: „Was kann eine gute stehende Schaubühne eigentlich wirken? Eine Vorlesung, gehalten zu Mannheim in der öffentlichen Sitzung der kurpfälzischen deutschen Gesellschaft am 26sten des Junius 1784“, *Thalia* 1, 1785, č. 1, s. 1-27.

34) [Václav Thám]: „Kníže a Divadlo“, *Schönfeldské cis. král. pražské noviny* 5, 1790, č. 1, 2. 1., s. 7.

35) Paul Weidmann: *Stephan Fädinger, oder Der Bauernkrieg, ein Originaldrama von fünf Aufzügen*, Wien, Van Gehlische Buchhandlung 1781, s. [iii].

36) J. von Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, sv. 1, cit. dílo, § 113, s. 144.

37) Jaroslav Demel, Hynek Pelc, František Štorch: „Policie“, in *Ottův slovník naučný*, sv. 20, Praha, J. Otto 1903, s. 97-103, zde s. 97.

38) Karolina Zobel: „Polizei“, in Joachim Ritter, Karlfried Gründer (eds.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, sv. 7, Basel, Schwabe & Co. 1989, s. 1080-1083.

39) *Meyers Konversationslexikon*, sv. 13, Leipzig - Wien, Bibliographisches Institut 1890, s. 188.

Produkce litomyšlské tiskárny Václava Turečka Údaje o produkci litomyšlského tiskaře Václava Turečka svědčí o důležitosti náboženských knih pro knihtisk a nakladatelství na začátku osmdesátých let 18. století. V rámci nařízené revize produkce venkovských tiskáren zaslala Turečkova tiskárna do Prahy seznam celé své produkce z let 1780–1786 a dvou tisků z roku 1777. Podle guberniálních pokynů uvedl Tureček také počet výtisků, které měl od těchto titulů na skladě. Z německých titulů (9 položek) se jednalo o šest náboženských knih, jednu s dobovým tématem (*Das Buch Joseph, geschrieben von einem Seher des 18. Jahrhunderts, halb Geschichte, halb Prophezeiung*, 1783, zbylo 297 kusů) a dvě učebnice. Učebnic zbývalo na skladě víc než tisíc kusů, zatímco u náboženských knih zbývající náklad značně kolísal, a to zhruba mezi dvěma a pěti stovkami kusů; v kolika výtiscích Tureček své knihy vydával, lze odvodit podle počtu kusů nově vytištěné knihy *Andächtige Weiß, dem heil. Meßopfer mit großem Seelennutzen beizuwohnen* (1784), které měl na prodej stále ještě 1 315 exemplářů. České knihy Tureček rozlišoval na katolické a nekatolické, byly zastoupeny v poměru 5 : 1, přičemž pouze u dvou protestantských uvedl zůstatek na skladě, který činil přibližně tisíc exemplářů; naznačuje to, že ve východních Čechách nebylo očekávání odbytu nekatolických knih zrovna malé. Dva protestantské tituly nepatřily k vysloveně náboženským knihám – *Abeceda česká aneb slabikář pro dítky* (1782, 1 050 kusů) a *Korunka aneb panenský vínek pobožným a šlechtným pannám k obzvláštnímu potěšení a užitku* (1784, bez uvedení skladového zbytku). U katolických kolísal objem skladované produkce od několika set kusů po téměř dva a půl tisíce (2 360 výtisků knihy *Písne roční aneb Kancionálek*, 1784).

§ 118. Taková knižní cenzura dohlíží jednak na domácí tisky a jednak na dovezené spisy, případně i na další odbornou produkci.⁴⁰

Dnes je zřejmé, že paternalistická cenzura podle Josepha von Sonnenfelse mohla být dvousečnou zbraní. Státní dozor nad tiskem si otcovským způsobem kladl za cíl poskytnout „národu“ vše, co ho kultivuje a vzdělává, přitom ale pečlivě vybíral a intelektuálně nedospělým čtenářům upíral to, na co ještě nebyli zralí. V určité fázi se tak tato otcovská péče mohla změnit v poručníkování a utlačování, mohla být vnímána jako překážka volnému vývoji a dříve nebo později vyvolat nevoli i vzpouru.

Přístup ke knihám a jeho limity

Navzdory různé orientaci a cílům spojuje protireformaci s osvícenstvím fakt, že jejich přemýšlení o textech a jejich cenzuře bylo v obou kulturních modelech vedeno úvahou, jak bude text působit na potenciální čtenáře nebo posluchače. Pro nekatolíky měla kniha možná ještě větší význam než pro katolické obyvatelstvo, protože až do vydání tolerančního patentu byla ilegálním předmětem, který majitele pojil s jeho vírou. Ba co hůře, v očích katolických autorit mohla čtenáře k takové víře svádět: „neodolatelná záliba v četbě dokonce údajně vede ke kacířství i osoby, které už jsou ‚rozené z katolických rodičů‘“, jelikož naivní čtenář nemusí ještě vědět, „že není všecko Písmo svaté, svatá kniha [...], co tištěno nebo psáno jest“.⁴¹ Náboženství bylo v dobové literatuře nejrozšířenějším námětem

⁴⁰) J. von Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, cit. dílo, s. 146–148.

⁴¹) Ondřej František Jakub de Waldt: „Kalich Husa rozpuštěný“, in týž: *Chvalořeč neb kázání na některé svátky, a obzvláštní roční slavnosti svatých božích*, Praha, Matěj Adam Höger, s. 365–369, cit. dle Marie-Elizabeth Ducreux: „Kniha a kacířství, způsob četby a knižní politika v Čechách 18. století“, *Literární archiv* 27, 1994, s. 61–87, zde s. 61, 65.

Beletrie se v Turečkově podniku nacházela pouze českojazyčná a rozhodně co do počtu titulů nedominovala: do této kategorie můžeme započítat knížky lidového čtení (*Historie o svatém Eustachiovi, prve Placidovi*, 1777, zbylo 120 kusů; *Historie o hraběti Jindřichovi*, 1777, zbylo 371 kusů; dále pak *Kronika o Peritonovi, měšťěninu římském, a synu jeho Dionidovi*, 1781, 615 kusů; *Dvě příkladné historie o sv. Marii Egyptské a sv. Pelagii*, 1782, 452 kusů; *Dvě kroniky o Krizeldě a Lukrecii*, 1782, 168 kusů; *Historie o věčném synu, jménem Rupertovi, kterýžto z lásky k otci svému do otroctví se podrobil*, 1784, 697 kusů; *Dvě kroniky o Jovianovi, též Alexandrovi a Ludvíkovi*, 1785, 354 kusů) a snář nazvaný *Knížka snů anebo spoujení rozličných umění aneb kumstů všelikých věcí, kterážto jedna každá svůj počet má* (1784, 357 kusů). Oproti osmi beletristickým titulům nabízel podnik čtyři, které se týkaly zemědělství a praktického života (se skládovým zbytkem nižším než 600 kusů), a tři učebnice: *Krátké naučení obojí řeči, česky i německy učiti se čísti i mluvíti* (1785, 289 kusů), *Slabikář aneb začátek cvičení dítek písmeny znáti* (1785, 3 086 kusů) a *Tabulky aneb Abeceda* (1785, 1 015 kusů). Pouze dvě české knihy se zabývaly aktuálním děním, totiž *Zřízení pro zemskou čeládku* (1783, 60 kusů) a nábožensko-polemický *Václava Rokosa [...] důkaz, že kazatelé augšpurského a helvetského vyznání nejsou kněží, ani řádní služebníci církevní* (1785, 51 kusů, přetisk). Z celého katalogu 51 titulů tak sloužilo celkem 27 náboženské praxi (šestnáct českých katolických, pět českých nekatolických a šest německých), což je více než polovina.

Zdroj: Josef Volf: „Z dějin osvicenské censury“, *Časopis Národního musea* 98, 1924, s. 221–232, zde s. 223–225.

a četba náboženské literatury (jako modlitební knihy apod.) byla součástí každodenních praktik a rituálů. Náboženská literatura se obvykle četla „intenzivně“, tedy opakovaně a často po celý život. Ještě v polovině osmdesátých let 18. století zaznamenal v širokých vrstvách tento typ vztahu ke knize František Faustin Procházka, kněz a intelektuál, jenž spolu s Josefem Dobrovským cenzuroval náboženské knihy: „Modlitební kniha jest takřka jedinou čítankou a příručkou obecného lidu. Kdo umí jen trochu číst, vlastní modlitební knihu a čte si v ní. Muži i jinoši ji mají v kapse, když jdou do kostela. Ženy i děvčata ji nosí v ruce, anebo pokud je na to moc tlustá, pod paží.“⁴²

Chápeme-li cenzuru jako dohled nad cirkulací textů a nad jejich čtením, je nasnadě, že otázka gramotnosti hrála zásadní roli: disciplinační opatření se ve světě knih a textů množila přímo úměrně poklesu negramotnosti.⁴³ Současníci tehdejší rozvoj čtenářství popisovali jako čtenářskou „horečku“ nebo „nemoc“, která prý mohla být vyvolána u „slabších“ čtenářů zejména romány, ale také náboženskými knihami určenými pro povznesení mysli.⁴⁴

42) „Das Betbuch ist beynahe das einzige Hand- und Lesebuch des gemeinen Volks. Wer nur lesen kann, besitzt ein Betbuch, und liest in einem Betbuche. Mann und Jüngling, wenn sie in die Kirche gehen, stecken ein Betbuch in ihre Tasche. Weib und Mädchen tragen es in der Hand, oder wenn es für die Hand zu stark ist, unter dem Arme.“ Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), František Faustin Procházka, fas. Über die in Böhmen gedruckten und bisher gebrauchten Betbücher, fol. 2. Srov. také podobné konstatování guberniálního rady J. A. von Rieggera v pododdíle „Cenzura barokní zbožnosti“, s. 131–133.

43) G. Klingenstein: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität*, cit. dílo, s. 7.

44) Rudolf Heinrich Zobel: *Briefe über die Erziehung der Frauenzimmer*, Berlin – Stralsund, Gottlieb August Lange 1773; Reinhard Wittmann: „Gibt es eine Leserevolution am Ende des 18. Jahrhunderts?“, in Roger Chartier, Guglielmo Cavallo (eds.): *Die Welt des Lesens. Von der Schriftrolle zum Bildschirm*, Frankfurt am Main – New York, Campus 1999, s. 419–454. Nejnověji k vnímání náboženské literatury viz Hans-Jörg Künast: „Lesen macht krank und kann tödlich sein. Lesesucht und Selbstmord um 1800“, in Sandra Rühr (ed.): *Sinn und Unsinn des Lesens. Gegenstände, Darstellungen und Argumente aus Geschichte und Gegenwart*, Göttingen, V&R Unipress 2013, s. 121–142, zde s. 122.

Tento fenomén byl nejprve popsán jako závislost na čtení (*Lesesucht*). Ta byla obzvláště vnímána u žen, zatímco na ženské psaní, a především publikování bylo nahlíženo jako na společensky nevhodnou činnost. Tento společenský tlak se stal ústředním tématem tvorby pražské spisovatelky Marie Anny Sagerové, jak ukazuje případová studie.⁴⁵ Skutečnost, že císařovna podepsala 6. prosince 1774 školní řád a zavedla tím všeobecnou školní povinnost, by mohla vyvolat mylný dojem, že o šest let později bylo obyvatelstvo dědičných zemí schopno číst a psát. Tak snadno ani rychle však šíření čtenářských kompetencí a čtenářských praktik v populaci nepostupovalo. V některých částech habsburské monarchie měla většina měst a městeček již před školským patentem aspoň jednu školu. S rostoucí vzdáleností od takového centra však počet žáků výrazně klesal.⁴⁶ Existovaly však i jiné důvody, proč děti do školy neposílat, než vzdálenost školní budovy. Učitelé ve školách v Čechách a na Moravě byli katolického vyznání, nekatolíci se tak mohli obávat konverze svých dětí tam, kde ani po roce 1781 nebyla založena protestantská škola. Školní budovy často nebyly dost velké na to, aby všechny školou povinné děti pojal. Nelze opomenout ani důvody související s genderem – vzdělání dívek nebylo považováno za společenskou prioritu, pěstovalo se spíše na základě jednotlivých iniciativ a péči církevních řádů (například voršilek).⁴⁷ Všechny tyto aspekty musíme brát v potaz, pracujeme-li s ukazateli gramotnosti, které lze najít v literatuře a k nimž například patří i údaj o tom, že v rozvinutějších německých státech stoupl podíl gramotné populace dospělých z nanejvýš 15 % okolo roku 1770 na nanejvýš 25 % okolo roku 1800.⁴⁸

I když se školáci naučili číst po technické stránce, nemáme doklady o tom, jak četli beletristické texty, tedy zda je četli zásadně jinak než texty náboženské. Elity přisuzovaly lidu velice naivní přístup k čtenému; právě proto považovaly za vhodné chránit ho před špatnou interpretací textu, který sám o sobě ani nemusel být podle dobových měřítek chápán jako pohoršlivý, škodlivý nebo heretický. Není náhodou, že v sedmdesátých letech začaly vycházet časopisy pro „začínající“ čtenáře, nejprve moralistní týdeníky, které se obracely i na ženské publikum, poté časopisy pro děti nebo všeobecně pro lid.⁴⁹ Ty alespoň zpočátku nebyly původními edičními počiny, nýbrž představovaly buď adaptace zahraničních předloh, nebo rovnou jejich patisky, tedy pirátské přetisky bez svolení původního autora a vydavatele – z dnešního hlediska by šlo o systematické poškozování cizího duševního vlastnictví, tehdejšími tuzemskými zákony však bylo povoleno a stávalo se předmětem rozsáhlých diskusí v celé německé říši.⁵⁰

45) Viz případová studie Michaela Wögerbauera „Žádnou pochvalu, nebo odložím své pero navždy“. Román *Karolinens Tagebuch* Marie Anny Sagerové, genderová cenzura a mlčení v literárním poli“, s. 195–205.

46) Srov. István György Tóth: „Enlightened Intentions and Real Possibilities: Elementary Schooling in Hungary in the Era of the School Reform Ratio Educationis (1777)“, in Franz A. J. Szabo, Antal Szántay, István György Tóth (eds.): *Politics and Culture in the Age of Joseph II*, Budapest, Hungarian Academy of Sciences 2005, s. 183–190.

47) Helmut Engelbrecht: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*, sv. 2, Wien, Österreichischer Bundesverlag 1983, s. 231.

48) Helmut Engelbrecht: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*, sv. 3, Wien, Österreichischer Bundesverlag 1984, s. 86.

49) Přehled podává bohužel nepublikovaná práce Liane Zeil: *Die Volksbildungsbestrebungen der josephinischen Aufklärung in Böhmen 1774–1805*, disertační práce, Philosophische Fakultät der Humboldt-Universität Berlin 1965.

50) Steffen-Werner Meyer: *Bemühungen um ein Reichsgesetz gegen den Büchernachdruck. Anlässlich der Wahlkapitulation Leopolds II. aus dem Jahre 1790*, Frankfurt am Main, Peter Lang 2004.

Nejlepším pražským příkladem je případ Johanna Ferdinanda Schönfelda, jehož patisk časopisu *Der Kinderfreund* saského pedagoga Christiana Felixe Weißeho měl úspěch v celé monarchii. V roce 1787 vycházel jeho pandán *Die Elternfreunde. Eine Wochenschrift für gemeine Väter und Mütter in der Stadt und auf dem Lande*, který ale pražský tiskař Hladký po třech měsících zastavil. Uspěšnější byl patisk *Stuttgardische Wochenschrift zum Besten der Erziehung der Jugend* v pražské Tiskárně normální školy (1787), který dosáhl čtyř svazků.⁵¹ Na *Prager Kinderzeitung* navazovaly *Neue Prager Kinderzeitung*, které obsahovaly i obrázky a noty.⁵² Česky i německy pak vycházel již původní časopis *Der Volksfreund – Český lidomil* (1810) Františka Antonína Pabsta.⁵³

Důležitým faktorem limitujícím přístup k četbě byla v neposlední řadě prodejní cena tištěných materiálů. Podle katalogů knihkupců⁵⁴ z počátku sedmdesátých let 18. století stála tenká kniha, například divadelní hra, ve formátu *in octavo* kolem 15 (až maximálně 45) krejcarů, přičemž 60 krejcarů tvořilo jeden zlatý. Nízký roční příjem ze zaměstnání tehdy činil 100 zlatých vedle naturálií (například dříví na otop), univerzitní profesor dostával 1 000 zlatých ročně. Jeden sešit kritického časopisu *Allgemeine deutsche Bibliothek* přitom stál něco přes jeden zlatý. To znamená, že úplnou řadu si mohl pořídit pouze skutečně bohatý soukromník. Lze proto předpokládat, že se zpřístupnění časopisu v pražské čítárně Andrease Gerleho stalo velkou událostí. Také odborná literatura byla velice drahá, a mimo veřejné knihovny tedy jen stěží přístupná pro ty, kdo ji potřebovali k sebevzdělávání. Například *Corpus iuris civilis reconcinatum* Eusebia Bergera, tři svazky ve formátu *in quarto*, stály 13 zlatých. Vezmeme-li v úvahu, že tato částka představovala více než desetinu ročního platu pomocníka na zemském úřadě, bude pochopitelnější značný rozruch, který v osmdesátých letech vyvolal nástup nového typu tištěných brožurek, jež stály mnohdy pouhé 4 krejcarey, maximálně však půl zlatého, a byly tedy dostupné mnohem širším vrstvám.⁵⁵ Ve výkladu věnovaném kolkování uvidíme, že si účastníci tehdejšího literárního provozu byli dobře vědomi toho, jak může cena působit jako nástroj ekonomické regulace.⁵⁶

Vysoké ceně knih v době okolo poloviny 18. století odpovídá také nízký počet svazků v domácnostech, jak tomu nasvědčují dokumenty pozůstalostního řízení. V letech

51) Joseph von Mader (ed.): *Vermischte Aufsätze aus der Moral-, Staatskunst und Staatenkunde, zum Versuch Lesen und Denken, besonders bey der studirenden Jugend zu befördern*, Prag, Caspar Widtmann 1788.

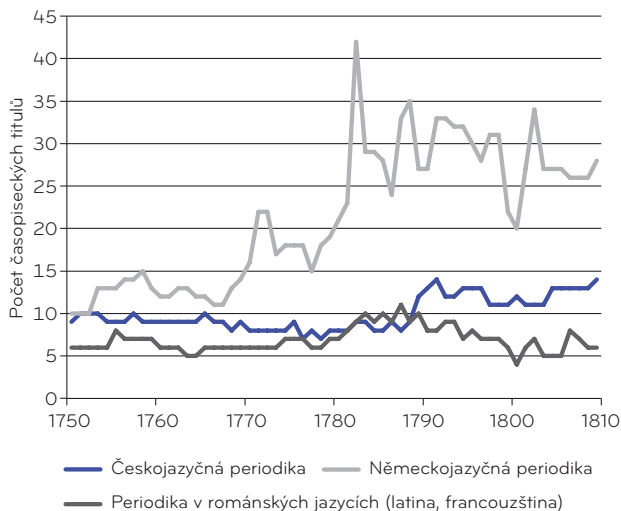
52) Friedrich Anton Spielmann, Johann Ritschel: *Prager Kinderzeitung nebst wöchentlichen Unterhaltung für Kinder und Kinderfreunde*, Prag, Diesbach 1788–1789; [Johann?] G[ottfried?] Fechner: *Neue Prager Kinderzeitung nebst wöchentlichen Unterhaltungen für Kinder und Kinderfreunde*, Prag, Diesbach 1789. Roku 1791 pak vyšlo druhé vydání *Prager Kinderzeitung*.

53) Blíže viz Lenka Kusáková: „Německý časopis *Der Volksfreund* a *Český lidomil* z roku 1810“, *Česká literatura* 47, 1999, č. 5, s. 485–490.

54) Uvádíme zde údaje z *Catalogus deutsch- und lateinischer Bücher, welche nebst vielen andern um den dabey gesetzten billigen Preis in jetzigem St. Wenceslai-Markt, 1771, in Prag zu haben, in der Waltherischen Hof-Buchhandlung von Dresden. In der Alt-Stadt auf dem kleinen Ringel, in dem so genannten Paradeysß*, Prag, 1771. Pro další katalogy viz databáze knihkupeckých katalogů, kterou sestavila Claire Madl: <<http://www.cefres.cz/booksellerscatalogues.htm>>, přístup 1. 6. 2014.

55) Anton Ferdinand von Geißau: *Alphabetisches Verzeichniss derjenigen Brochüren und Schriften, welche seit der erhaltenen Preßfreyheit herausgekommen sind*, Wien, Sebastian Hartl 1782. Cena 1 krejcar je uváděna např. u spisku Ignaz Cornova: *Als die Hoffnung Böhmens verschwand, Vater Joseph zu sehen*, Prag – Wien, J. F. Schönfeld 1782.

56) Srov. pododdíl „Ekonomická, vzdělanecká a jazyková diferenciacie přístupu k četbě“, s. 147–148.

Rostoucí počet časopisů v Čechách 1750–1809 Graf ukazuje strmý nárůst počtu novin, časopisů a jiných periodik (kalendáře, almanachy apod.) v němčině, zvláště od osmdesátých let 18. století, a vzrůst počtu periodik v češtině v josefinském desetiletí. Počet časopisů v románských jazycích (latina, francouzština) zůstával relativně konstantní, přičemž docházelo k jejich profilovému zužení. Na konci 18. století se tak setkáváme především s latinsky psanými gymnaziálními zprávami a francouzskými periodiky určenými pro lázeňské hosty.

Zdroj: Miroslav Laiske: *Časopisectví v Čechách 1650–1847. Příspěvek k soupisu periodického tisku, zejména novin a časopisů*, Praha, Národní knihovna 1959; Michael Wögerbauer: „Četbou k občanské společnosti. Knižní kultura a četba v Praze 1780–1800“, in Hana Svatošová (ed.): *Praha Mozartova. Kulturní a společenský život v Praze 1780–1800*, Praha, Scriptorium 2006, s. 82–92.

1770–1784 nezanechala většina pražských měšťanů svým dětem více než 20 knih, mezi nimiž byl zhruba stejný počet latinských a německých. Francouzština a italština měly dohromady méně než pětinový podíl, knih v češtině se v pozůstalostních inventářích nacházela pouhá tři procenta, zahrnující nadprůměrně vysoký podíl náboženských titulů. Nízkému počtu svazků na osobu a převažujícímu způsobu čtení odpovídalo poměrně vysoké stáří těchto knih.⁵⁷

Poněvadž knihy byly velmi drahé a ani měšťané jich nevlastnili mnoho, lze předpokládat, že se intenzivním způsobem nečetla pouze náboženská literatura, nýbrž i knížky lidového čtení a podobné texty. O něco dostupnějším typem světské literatury byly kalendáře. Záměrem státu bylo jejich prostřednictvím „říditi názory publika dobře volenými články přizpůsobenými vnímavosti prostého člověka, které vycházejí čtenáři vstříc prostým líčením, a tímto způsobem šířiti záměry vlády a směr odpovídající duchu doby“.⁵⁸

57) Viz Jiří Pokorný: „Die Lektüre von Prager Bürgern im 18. Jahrhundert (1700–1784)“, in Ernst Bruckmüller, Ulrike Döcker, Hannes Stekl, Peter Urbanitsch (eds.): *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, sv. 1, Wien – Köln, Böhlau 1990, s. 149–161. Četné pozůstalostní inventáře venkovských farářů se dochovaly v Národním archivu, v nich obsažené knihovny však nebyly dosud analyzovány.

58) „Die Aufsätze, welche jährlich in die Kalender eingerücket werden, verdienen in mehreren Rücksichten die Aufmerksamkeit der Staatsverwaltung; da sie in die Hände der niedrigsten Volksklasse gelangen, so muß nicht nur sorgfältig vermieden werden, solche Aufsätze einzuschalten, sondern es muß auch getrachtet werden, durch gut gewählte, der Fassungskraft des gemeinen Mannes angemessene, durch einfache Darstellung sich empfehlende Stücke die Opinion des Publikums zu leiten, und derselben eine den Absichten der Regierung, und dem Geiste des Zeitalters entsprechende Richtung zu geben.“ Národní archiv (NA), Presidium českého gubernia (PG), kt. 256, sign. 16, č. 2228, 2419 ex 1802, policejní prezident Pergem českému zemskému prezidentu, hraběti Chotkovi, 23. 11. 1802.

Větší dynamiku zaznamenával obchod s knihami až od sedmdesátých let. Export knih z habsburské monarchie se mezi lety 1773 a 1793 zvýšil ve finančním vyjádření z pouhých 135 000 až na 3 260 000 zlatých.⁵⁹ V Čechách v této době došlo k prudkému rozvoji periodik, ve kterých byla mimo jiné inzerována a recenzována nová knižní produkce.⁶⁰ Nevelká, avšak pomalu rostoucí vrstva čtenářstva s alespoň elementárním vzděláním kupovala stále více nových či zánovních knih. Jejich autoři měli často duchovní vzdělání, nemuseli však nutně působit v církevních funkcích – biografie mnoha českých osvícenců jsou toho dokladem.

Ve větších městech v čele s Prahou, která se od počátku 18. století (1705) rozrostla z přibližně čtyřiceti tisíc obyvatel (včetně dětí) na dvojnásobek v roce 1771,⁶¹ byly od sedmdesátých let 18. století zakládány čítárny a půjčovny knih, často spojené s kavárnami. Tato zařízení byla za malý poplatek veřejně přístupná. Zpřístupnit knihu a využívat ji pro své záměry se snažil i stát – například tím, že po roce 1781, po zrušení těch katolických řeholí, které se nezabývaly vědeckou, pedagogickou, charitativní nebo pastorační činností, převedl jejich „užitečné“ knihy do gymnaziálních a univerzitních knihoven.⁶²

Knihovna v Karolinu byla v omezené míře otevřena pro veřejnost od roku 1726. V roce 1777 došlo k jejímu sloučení s jezuitskou knihovnou v pražském Klementinu, do které byla dále začleněna rodinná knihovna Kinských jako dar mecenáše, jenž se pak stal prvním ředitelem nové veřejné univerzitní knihovny v Klementinu. Kolem roku 1800 jistý cizinec poznamenal, že klementinská knihovna patří „zajisté k větším a důležitějším knihovnám v Evropě“.⁶³ Její fond sestával tehdy ze sto až sto třiceti tisíc svazků a roční rozpočet knihovny zahrnoval dva až tři tisíce zlatých pro akvizici nových knih. Denně v Klementinu pět knihovníků předložilo zhruba třem stovkám čtenářů čtyři až pět stovek svazků.⁶⁴

Podobně požádal 20. května 1782 i opat strahovského kláštera Václav Mayer o povolení zpřístupnit veřejnosti tamní klášterní knihovnu. Ta čítala přes padesát tisíc svazků a byla právě rozšířena o dary knihkupeckého rodu Klauserů a kameralisty fiskálního úřadu Johanna Heindla. Jak Heindl, tak Mayer argumentovali svým vlasteneckým úmyslem: chtěli zajistit, aby knihy zůstaly v Čechách, byly v budoucnu zpřístupněny veřejnosti v nové knihovně budově, a staly se tak užitečnými pro stát.⁶⁵ Povolení postavit novou

59) Johann Goldfriedrich: *Geschichte des deutschen Buchhandels*, sv. 3, *Vom Beginn der klassischen Litteraturperiode bis zum Beginn der Fremdherrschaft*, Leipzig, Verlag des Börsenvereins der Deutschen Buchhändler 1909, s. 357.

60) Michael Wögerbauer: „Četbou k občanské společnosti. Knižní kultura a četba v Praze 1750–1800“, in Hana Svatošová (ed.): *Praha Mozartova. Kulturní a společenský život v Praze 1780–1800*, Praha, Scriptorium 2006, s. 82–92, zde s. 88.

61) Přesný počet obyvatel v uvedeném roce činil 80 751, Marie Pavlíková: „Josefinská Praha“, *Pražský sborník historický* 4, 1967–1968, s. 85–112, zde s. 87.

62) P. Bělina, J. Kaše, J. P. Kučera: *Velké dějiny země Koruny české*, sv. 10, cit. dílo, s. 102–106, zde s. 102.

63) [Karl Gottlob Küttner]: *Reise durch Deutschland, Dänemark, Schweden, Norwegen und einen Theil von Italien in den Jahren 1797, 1798, 1799*, díl 3, 2. vyd., Leipzig, Göschen 1804, s. 96.

64) Archiv Národní knihovny, Veřejná a univerzitní knihovna Praha, kt. 78, inv. č. 429, žádost Karla Raphaela Ungara dvorské komoře, b. d. (kolem roku 1801), o navýšení personálu. Podle Zdeněk Franc: „Zaměstnanci Pražské univerzitní knihovny v letech 1777–1918“, *Zpravodaj Státní knihovny ČSR* 24, 1986, č. 6, s. 41–48, zde s. 42, dostal Ungar od roku 1801 dvě pomocné síly navíc.

65) NA, České gubonium - Publicum (ČG-P), 1774–1783, kt. 734, sign. G5/121, žádost strahovského opata Václava Mayera malostranskému městskému hejtmanovi 20. 5. 1782.

knihovnu bylo strahovskému klášteru uděleno; strahovská knihovna pak převzala po zrušení kláštera v Louce u Znojma velké části tamější knihovny včetně mobiliáře.⁶⁶

K trendu zakládání či otevírání veřejných knihoven přispívali také soukromí podnikatelé. V Praze otevřeli bratři Wolfgang a Andreas Gerleové – pravděpodobně přistěhovalci z Frankfurtu nad Mohanem a členové řádu svobodných zednářů – knihkupectví společně s čítárnou novin a časopisů s anglickým názvem Learned Club; další si otevřel Andreas Gerle roku 1781. Tento pozdější podnik fungoval až do zákazu čítáren roku 1798.⁶⁷

66) Pavel Preiss: „Filozofický sál. Duchovní vývoj lidstva na fresce Františka Antonína Maulbertsche“, in Pravoslav Kneidl, Anna Rollová, Pavel Preiss: *Strahovská knihovna Památníku národního písemnictví. Historické sály, dějiny a růst fondů*, Praha, Památník národního písemnictví 1988, s. 97-149, zde s. 101-102.

67) Josef Volf: *Dějiny veřejných půjčoven knih v Čechách do r. 1848*, Praha, Obec pražská 1931, s. 3-15.

V synchronním řezu lze regulaci literární komunikace v daném období rozdělit do tří oblastí, jejichž organizační zajištění, institucionální zařazení a vzájemné propojení se často měnily. První dvě, předběžná cenzura a cenzura následná (revize), nebyly především do roku 1781 přísně odděleny. Obě se týkaly zejména konkrétních textů, v mnohem menší míře veškerých děl určitých autorů nebo celých časopisů. Paternalistický pohled na literární komunikaci se, jak už bylo zmíněno, projevoval tím, že cenzuře nešlo primárně o problematické texty jako takové, nýbrž o to, jak by mohl určitý text být čtenáři interpretován nebo používán – právě pro tuto možnost zneužití byl roku 1777 zakázán sám tereziánský *Index librorum prohibitorum*. Státní úředníci nebo jimi pověřeni odborníci měli na starost předběžnou cenzuru všech rukopisů a zároveň cenzuru těch tisků, které ještě nebyly posouzeny nebo prošly cenzurou před poslední změnou aktuálních cenzurních pravidel. Revize se zabývala kontrolou již jednou posouzených knih, které se dostávaly do tuzemské distribuce, a to zejména ze zahraničí, nebo se do ní vracely, což byl případ knižních pozůstalostí. Do roku 1781 mohlo také docházet k prohlídkám domácích knihoven, to znamená, že před státní kontrolou a zabavováním nebyly principiálně chráněny ani knihy v soukromém vlastnictví. Za třetí oblast lze považovat strukturální a ekonomickou regulaci literární komunikace i veškeré infrastruktury sloužící k produkci a distribuci textů, tedy například tiskáren a knihkupectví, jež mohly vydávat knihy (samostatná nakladatelství v této době ještě neexistovala), dále knihvazačství, ale i veřejných a komerčních knihoven. V neposlední řadě patřilo mezi ekonomická regulační opatření kolkování drobných neperiodických tisků.

Centrum a periferie

Velkým tématem pro cenzuru v druhé polovině 18. a v první polovině 19. století byl vztah mezi centrem a periferiemi. Centrální cenzurní úřad mohl sice celkem dobře ohlídat mezinárodní, ale nikoli už regionální tisk. Proto bylo nutné, aby část dohledu nad literární komunikací byla delegována na regiony a aby mezi všemi těmito místy docházelo k jisté koordinaci. V první řadě se to týkalo povědomí o tom, co je a co není přípustné, a to jak ve formě jednotlivých zákazů, které měly být uplatňovány plošně na celém území, tak v podobě abstraktních pravidel, která se měla aplikovat na individuální případy.

Snahy o sjednocování cenzurní praxe i cenzurních norem mezi centrem a periferií byly nesmírně komplikovány souběžnou existencí, kooperací a v neposlední řadě konkurencí státní a církevní cenzury. Dvojí loajalita, ke státu a k církvi, nepředstavovala obtíž pro většinu duchovních, kteří prostřednictvím dohledu nad četbou na venkově zajišťovali výkon cenzury na periferii, pokud si předpisy státu a církve neodporovaly. Jako příklad uvedme zákaz protestantských spisů v době, kdy na nekatolictví bylo ještě nazíráno jako na zločin proti státu. Nejpozději od šedesátých let však mezi oběma mocenskými centry vznikla konkurence. Průnik mezi nimi tvořili arcibiskupové, o jejichž loajalitu obě centra – představovaná papežem a císařovnou – bojovala. Kudy bude probíhat hranice, nebylo vůbec

jednoznačné, spor se nevedl jen mezi státem a církví, ale především mezi tradicionalisty a reformátory. Ti druzí měli za to, že duchovní stránka církve byla kontaminována světskými zájmy, „čímž vznikl duch stranicví a pronásledování, a z tohoto důvodu je potřeba vrátit náboženství jeho pravou a původní podobu“,⁶⁸ tedy omezit ho na péči o duchovní život poddaných a zároveň emancipovat církevní život ve státě od vlivu papeže.

Zejména v univerzitách se křížily různé kompetence. V praxi Řím, konkrétně vatikánská kongregace indexu, zajišťující církevní cenzuru, komunikoval s arcibiskupy coby představiteli katolické církve a centrální vídeňská cenzurní komise byla ve styku s cenzurními komisemi v hlavních městech korunních zemí, jejichž předsedy však byli často opět arcibiskupové, případně biskupové. Ti měli zpravidla funkci protektorů studií, což znamenalo, že měli na starost dohled nad univerzitou. Univerzita samotná se ale nacházela v rukách jezuitského řádu, jenž měl svého generálního představeného a dále závisel přímo na papeži, takže nespadal pod přímou moc arcibiskupa. Ten nadto obvykle patřil k zemské šlechtě a měl z tohoto titulu také své konkrétní politické zájmy. V Čechách padesátých a šedesátých let ostatně byla státní, tj. politická cenzura (na rozdíl od náboženské) i studijní komise tradičně personálně propojována s pražským apelačním soudem, ze kterého však tyto kompetence v sedmdesátých letech do velké míry přešly na zemské gubernium. Konkurence mezi jednotlivými mocenskými centry i aktéry byla ještě ostřejší tím, že všem zúčastněným, ať už byly jejich zájmy jakkoli odlišné, šlo o stejnou cílovou skupinu, tedy lid; přímý kontakt s ním byl možný hlavně skrze faráře, řeholníky a misionáře. Z archivních pramenů víme, že konzistoř posílala těmto nižším duchovním rukopisné seznamy závadných knih,⁶⁹ takže lze mluvit o čistě církevním cenzurním systému. Zároveň se však tyto duchovní snažil pro sebe využívat i stát. Nová cenzurní komise si hned během jednoho ze svých prvních zasedání vyžádala od misionářů činných v Čechách, aby jí zasílali seznamy podezřelých a prozatímně zkonfiskovaných knih.⁷⁰ O úspěchu tohoto pokusu zapojit hierarchicky nižší církevní instance do fungování sekulární cenzury nejsme informováni. Existovaly ale také rozdíly v cenzurní praxi centrálních a periferních státních institucí. Vídeň například již v roce 1772 odmítla přepadové kontroly kramářů a podomních prodejců knih ze strany pražské cenzurní komise.⁷¹ Snahy státu získat moc nad celým řetězcem cenzurních instancí i v církevní oblasti odshora až po nejnižší úroveň byly proto stálým motivem třenic až do první poloviny období samovlády Josefa II.

Po Josefově rozsáhlém zestátnění cenzurního aparátu se však otázka rozdělení rolí mezi centrem a periferií vrátila v novém a ještě ostřejším světle. Ukázalo se totiž, že Josefova představa centralizace výkonu předběžné cenzury do Vídně, již by doplňovaly revizní úřady v hlavních městech provincií, nemůže fungovat, a to z důvodů a) ekonomických,

68) Dopis dvorského rady Heinkeho Josefu II. ze 14. 3. 1781, cit. dle Ferdinand Maaß: *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760–1790: Amtliche Dokumente aus dem Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv, dem Allgemeinen Verwaltungsarchiv und dem Archiv des Wiener Schottenstiftes*, sv. 3, *Das Werk des Hofrates Heinke 1768–1790*, Wien, Herold 1956, s. 251.

69) NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 730, sign. G5/1, č. 132 ex 1781. České gubernium nařídilo 6. 9. 1781 žateckému krajskému úřadu konfiskaci rukopisných církevních seznamů závadných knih a podotklo, že původním záměrem nebylo zkonfiskovat tištěné církevní seznamy.

70) NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 730, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise z 26. 5. 1772.

71) NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 730, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise z 6. 7. 1772.

protože by přeprava knih mezi centrem a periferií stála příliš mnoho peněz a času; b) jazykových, protože vídeňští cenzoři by museli přinejmenším rozumět všem jazykům monarchie; c) infrastrukturních, protože doprava byla dosud pomalá; d) kontrolních, protože značná část necenzurovaných knih byla importována a do monarchie vstupovala na jejích hranicích, nikoli ve Vídni. Ta totiž alespoň od poloviny 18. století již nebyla nevyhnutelným překladistěm ani pro Moravu,⁷² natož pro Čechy⁷³ a ani pro Uhry, kam měly knihy nejdál.⁷⁴ Na větší trhy v českých zemích jezdívali knihkupci zejména z Norimberka, Augšpurku, Drážďan a Lipska; na Moravě hrály větší roli obchodní styky s pruským Slezskem.⁷⁵

Všechny knihy, které nebyly označeny jako tranzitní zboží, měly být zadržovány celními úřady a zasilány ke kontrole zemským guberniím. Zdá se však, že revize dovážených knih zvláště na severní hranici českých zemí příliš nefungovala. V roce 1779 hlásilo moravské gubernium do Vídně jako jeden ze stěžejních problémů, že přes veškerá opatření do monarchie stále přicházejí zakázané zahraniční knihy, zejména přes zmíněnou severní hranici. Došlo k závěru, že celnice se o kontrolu nestarají dostatečně, protože ani po napomenutí hlavního celního úřadu (*Ministerial-Banco-Deputation*) se brněnskému guberniu nikdy nedostalo oznámení o zachycení podezřelých knih.⁷⁶ Podobně reagovalo v lednu 1789 české gubernium na takřka rok starý dvorský dekret týkající se laxního přístupu celníků vůči importovaným knihám s tím, že celníci posílají do Prahy velice málo knih zapečetěných.⁷⁷

K výměně a sdílení informací mezi centrem a periferiemi sloužily seznamy zakázaných knih a dekrety. Zdá se, že vzorem jak církevních, tak státních seznamů zakázaných knih byl římský *Index librorum prohibitorum*. Tomu napovídá nařízení Marie Terezie, která uložila náboženské komisi v Prešpurku, „aby svou formou a důkladností co nejvíce následovala římskou inkvizici“.⁷⁸ Zásadní však bylo, že osoby z periferie – misionáři, faráři nebo státní cenzoři v provinciích – musely doplňovat do centrálních seznamů zahraniční produkci, která se na hranicích kontrolovaného území vyskytla poprvé, a (v mnohem menší míře) také tuzemské tisky z daného regionu. To se mohlo týkat jak starších, ale z aktuálního hlediska závadných tisků, zejména náboženských, tak i knih, které byly buď povoleny „omylem“, nebo vytištěny bez cenzury.

72) Zdeněk Šimeček: „Die Buchhandels- und Verlagsbeziehungen zwischen Brünn bzw. Mähren und Wien im 18. Jahrhundert“, *Cornova* 3, 2013, č. 2, s. 45–63.

73) Claire Madl: „Vienne capitale de l'édition et du commerce du livre dans la monarchie des Habsbourg? Le point de vue de la Bohême“, *Cornova* 3, 2013, č. 2, s. 31–44.

74) Olga Granasztói: „Presbourg, Pest, Vienne: réseaux de diffusion de l'imprimé français 1770–1800“, *Cornova* 3, 2013, č. 2, s. 77–84.

75) Zdeněk Šimeček, Jiří Trávníček: *Knihy kupovati... Dějiny knižního trhu v českých zemích*, Praha, Academia 2014, s. 84–85.

76) Moravský zemský archiv v Brně (MZA), Cerroniho sbírka (G12), kniha 80, zpráva Jana Petra Cerroniho o cenzuře a knižním revizním úřadě na Moravě („Über die Censur und das Bücherrevisionsamt in Mähren“), fol. 37–40, přivázaná zpráva moravského zemského gubernia o cenzurní praxi ze 4. 10. 1779, zde fol. 39.

77) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, č. 2416/283 ex 1789 (původně sign. 115/13), protokol ze zasedání gubernia z 29. 1. 1789.

78) Srov. I. Kollárová: *Cenzúra kníh v tereziánskej epoche*, cit. dílo, s. 81–82.

Předběžná cenzura

Předběžné cenzuře musely být v kontextu paternalistického typu cenzury podrobeny všechny rukopisy určené k tisku, podle obdobných pravidel však byly posuzovány rovněž již vytištěné zahraniční knihy, které se poprvé dostávaly do tuzemské distribuce, takže ještě nebyly obsaženy v seznamech cenzurovaných knih. Specifickou podobu měla přitom cenzura domácích knih vydaných v letech 1787–1789, tedy v době, kdy byla povinná cenzura rukopisů před započetím tisku zrušena a pro urychlení vydavatelské činnosti bylo povoleno podávat rukopis zároveň k cenzuře a do tiskárny; cenzurní povolení se tedy v této době nevázalo na tisk, nýbrž muselo být předloženo před počátkem distribuce. Třetím úkolem cenzorů bylo recenzování, to znamená opětovná kontrola jednou již cenzurovaných děl. K němu docházelo v našem období pravidelně po zásadní změně společenských diskurzů i hodnot, způsobujících zároveň evoluci cenzurního systému. Poté, co byly Josefem II. zrušeny provinční cenzurní komise a staré církevní i státní *indexy librorum prohibitorum* a vznikl nový, mnohem kratší seznam zakázaných knih, došlo v polovině osmdesátých let 18. století k recenzování venkovských náboženských tisků vydaných od roku 1780; proti svobodomyšlné josefinské cenzuře osmdesátých let se obracelo velké recenzování prováděné v letech 1801–1803,⁷⁹ jímž byly položeny základy pro cenzuru předběžného období. Všechny tyto situace, které se silně podílejí na vnitřní periodizací námi sledovaného období, budou analyzovány v rámci historického výkladu.

Podobně jako ve Vídni,⁸⁰ i v Praze lze mluvit v padesátých a šedesátých letech o kombinované „světsko-duchovní“ cenzuře, která podléhala postupné sekularizaci. Ta však nic neměnila na propojení studijní (vzdělávací) a cenzurní agendy. V posledním desetiletí vlády Marie Terezie byli v Čechách direktori fakult a občas i profesori zastoupeni jak v komisi studijní, tak i v komisi cenzurní.⁸¹ Zdá se, že na Moravě naopak nebyli direktori fakult až do roku 1780 příslušícími cenzurní komise při brněnském guberniu,⁸² což by mohlo souviset s tím, že univerzita se přestěhovala z Olomouce do Brna až v roce 1778. V josefinské době existovala pro obě agendy komise společná a až v devadesátých letech se tyto obory znovu začaly vyčleňovat. Od roku 1792 byli výkonem cenzury pověřováni specializovaní úředníci.

Od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let zajišťoval styk s autory a nakladateli knižní revizní úřad, který se v Praze nacházel u hlavní celnice poblíž dnešního náměstí

79) Proto uvádějí někteří badatelé jenom rok 1803, viz např. Zdeněk Šimeček: „Bibliografie období 1801–1848 a cenzura. (K problematice národní retrospektivní bibliografie 19. století)“, *Česká bibliografie* 3, 1963, s. 7–41. Jiní naproti tomu udávají pouze rok zřízení recenzurní komise 1801, např. Anton Durstmüller: *500 Jahre Druck in Österreich. Die Entwicklungsgeschichte der graphischen Gewerbe von den Anfängen bis zur Gegenwart*, sv. 1, Wien, Hauptverband der Graphischen Unternehmungen Österreichs 1982, s. 178.

80) Srov. G. Klingenstein: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität*, cit. dílo, s. 196–197.

81) Doklad, že radové studijní komise byli zároveň členy „knižní komise“, podává například pro Horní Rakousy (Líncec) v roce 1778 [Ignatz De Luca?]: „Jetziger Zustand des Schulwesens in Oesterreich ob- und unter der Ens“, *Deutsches Museum* 3, 1778, č. 2, s. 269–274, zde s. 273.

82) MZA, G12, kniha 80, zpráva Jana Petra Cerroniho o cenzuře a knižním revizním úřadě na Moravě, část o cenzorech v oboru politickém („Censoren im politischen Fache, von Seite der Landesstelle“), fol. 28–29; dále tamtéž, fol. 37–40, přivázaná zpráva moravského zemského gubernia o cenzurní praxi ze 4. 10. 1779, kde se na fol. 40v navrhuje začlenění direktorů fakult do cenzurní komise, což by prý zvedlo její personální stav a zrychlilo práci.

Dvorský sekretář a šéf revizního úřadu Franz Anton Meyer a jeho dům „U Cenzorů“

Dvorský sekretář Franz Anton Meyer (často psán též Mayer) byl na konci 18. století majitelem domu zvaného „U Cenzorů“ v dnešní ulici U Obecního dvora 798/5, za Anežským klášterem; roku 1795 si jej nechal přestavět pro své potřeby. Ve vlastním domě totiž Meyer vykonával svůj úřad – v tereziánské době byl aktuárem pražské cenzurní komise a potom až do 19. století šéfem knižního revizního úřadu a cenzorem. Sem přicházely nejen seznamy, ale někdy dokonce balíky dovážených knih. Nezávadné knihy mohly hned být předávány majitelům, závadné musely být zapečetěny a vráceny do zahraničí. Dosud necenzurované knihy předával Meyer k cenzuře. Do domu „U Cenzorů“ však přicházeli také nakladatelé a autoři, jejichž rukopisy Meyer předával cenzorům k prohlédnutí.

Zdroj: Marek Lašfůvka (ed.): *Pražský uličník. Encyklopedie názvů pražských veřejných prostranství*, díl 2, O-Ž, Praha, Libri 1998, s. 308–309; foto: Michael Wögerbauer.

Republiky „ve velmi omezené klenuté místnosti“.⁸³ Celý personál úřadu tvořili přednosta, vrátný a jeden placený kancelista (oba měli sloužit i studijní komisi) a dále mladý akcesista, jenž měl znát několik jazyků. Přednosta knižního revizního úřadu přiděloval rukopisy odborníkům, často univerzitním profesorům. Zrušení lokálních cenzurních komisí v rámci centralizace dohledu nad knihami přitom neznamenal, že by se v hlavních městech monarchie zcela přestala cenzurovat alespoň regionální produkce a periodika.

Kdo z autorů či nakladatelů chtěl získat povolení k tisku díla, musel předložit ve dvou exemplářích čitelný rukopis opatřený jménem, stavem a adresou žadatele, s prázdným okrajem pro poznámky. Žadatel se neměl dostat do přímého styku se „svým“ cenzorem, rukopis proto předával aktuárovi cenzurní komise (do roku 1781) nebo přednostovi knižního revizního úřadu. Až ten předával text odpovědnému cenzorovi, jenž ho ovšem nemusel cenzurovat sám, nýbrž mohl dále pověřit odborníka. Složitější případy se posílaly centrální

83) NA, ČG-P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, Rieggerova zpráva o zavedeném systému knižní revize.

Imprimatur v protokolu cenzurní komise a vytištěné v knize *Imprimatur* pro třetí díl (jednalo se o dílo na pokračování) publikace plaského cisterciáka Cornelia Stephana v rukopisné podobě v protokolu cenzurní komise. Autor si nechal *imprimatur*, které uděloval vlastoručně přednosta revizního úřadu (v Praze c. k. dvorský sekretář Franz Anton Meyer), dokonce otisknout v díle, a to v následující podobě:

Imprimatur

Fran. A. a Meyer mpp. Secr. Caes. Reg. Aulic.

V níže otištěném výtahu z protokolu cenzurovaných rukopisů nacházíme kromě zmíněného díla také mnoho levných brožur, často „povolených s úpravami“.

Zdroj: NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 728, sign. G5/1, č. 638 ex 1782, výtah z protokolu rukopisů od 8. do 15. 5. 1782; P. Cornelius Stephan: *Dissertationes historicae in Breviarium Berti*, sv. 3, *Continens postrema octo secula ab XI. usque ad praesens tempus*, Paleopragae [= Staré Město pražské], literis Rosenmüller haeredum, Mathia Glatz factore 1782.

Praktik widnes in Quisquil. I. M. . mit Favardung bey mla. b. l.
Brause.

Prinzipalium au in Quisquil. II. Galsf. b. l. b. l.
nun quidam b. l. b. l. mit Favardung bey mla. b. l. b. l.
P. Dobner Privat.

Conti: Annus: Iesus christi MCXL. Innocentius II. Papi. N.
Wladislaw II. ce. ce. Imprimatur.
Hirychius.

Urbus in Professur II. Die Junii. May 1782. mla. b. l.
Lortschurug ubus in Professur. }
P. Yannis.

Quisquil ubus in Urbus Professur Quisquil. II. M. mla. b. l.
Lortschurug ubus in I. M. Inr Quisquil. II. M.
Prinzipalium ubus in I. M. Inr Quisquil. II. M.
Prinzipalium ubus in I. M. Inr Quisquil. II. M.
Prinzipalium ubus in I. M. Inr Quisquil. II. M.
Prinzipalium ubus in I. M. Inr Quisquil. II. M.
Prinzipalium ubus in I. M. Inr Quisquil. II. M.

P. Corneliis Stephan Cysla.

Conti in saeculum XVI e imprimatur

Prinzipalium ubus in I. M. Inr Quisquil. II. M.
Prinzipalium ubus in I. M. Inr Quisquil. II. M.
Prinzipalium ubus in I. M. Inr Quisquil. II. M.

cenzurní komisi ve Vídni. Na základě pramenů lze ukázat, že tento postup byl v sedmdesátých letech volen spíše výjimečně, postupně se však stával takřka pravidlem.

Původně měl cenzor k dispozici několik atributů pro klasifikaci rukopisů. Opatřil-li text atributem *admittitur* nebo *erlaubt* (povoleno), podepsal se na rukopis posléze revizor a napsal na něj vlastní rukou buď *imprimatur*, nebo *typis imprimis potest* či *es kann gedruckt werden* (může být tištěno).⁸⁴ Text poté směl být vytištěn a následně volně inzerován a distribuován komukoli bez ohledu na vzdělání i sociální původ. Atribut *toleratur* měl cenzor použít pro dováženou knihu, kterou bylo v tuzemsku zakázáno přetiskovat. *Transeat* znamenalo, že kniha (nejspíše v něčem problematická anebo určená pro odbornou veřejnost) mohla být vytištěna a distribuována, avšak nesměla se inzerovat (ve Františkově době se pak nesměla ani vystavovat ve výlohách knihkupectví). Jestliže cenzor opatřil rukopis atributem *omissis deletis*, pak jej aktuár nebo revizor opět zkontroloval a opatřil stejným atributem nebo jeho německým ekvivalentem *mit Verbesserungen erlaubt* (povoleno s úpravami). Jeden cenzurní exemplář si poté ponechal, zatímco nakladatel musel cenzorem požadované změny zanést do definitivního rukopisu. Teprve když rukopis souhlasil s exemplářem uchovaným u aktuára nebo revizora, obdržel *imprimatur* a nakladatel jej mohl dát do tisku.

Admittitur také zakládalo spoluzodpovědnost cenzurující instituce. V roce 1782 vnesla římská kurie stížnost na brožuru napadající církevní hierarchii, jež vyšla pod názvem *Was ist der Pabst?* s povolením rakouské cenzury. Josef II. chtěl odepsat, že nechá u cenzurního úřadu prověřit, proč povolil autorovi vydat spis anonymně. Kancléř Kounic však příslušné místo v konceptu dopisu korigoval a vysvětlil císaři, že cenzura ve speciálních případech má právo anonymní vydání povolit. Autor, jenž dostal na svůj spis *imprimatur*, splnil veškeré povinnosti, a nelze ho tedy usvědčit z žádného přestupku. Důvod je v tomto případě prý natolik očividný, že není nutné poskytovat Vatikánu vysvětlení. V jiných případech však mohly anonymy, pseudonymy a především chybná nebo chybějící místa tisku zbavovat stát podílu na zodpovědnosti. Vytvářely přitom v rámci tisku šedou zónu, jak to známe z praxe *permission tacite* (tichého souhlasu), rozšířené ve Francii před Francouzskou revolucí.⁸⁵

Stanovisko dvora k anonymnímu vydávání podléhalo změnám v čase. V osmdesátých letech se vyžadovalo – až na výjimky, včetně shora uvedené – uvádět u knihy úplné místo vydání, jméno autora a nakladatele. Toto nařízení však nemělo valný úspěch, byť byla za oznámení knihy s chybnou nebo chybějící tiráží úřadu dokonce přislíbena odměna. V devadesátých letech byl naopak oficiálně zaveden cenzurní verdikt *absque loco impressionis*, tj. povolení tisknout rukopis buď bez místa vydání, nebo se zahraničním impresem tak, aby tuzemská cenzura nemusela nést za obsah textu odpovědnost.

Roku 1784 byl na podnět předsedy studijní a cenzurní komise Gottfrieda van Swietena zaveden nový, svým charakterem vysloveně osvícenský stupeň zákazu *typum non meretur*

84) Doklady pro německojazyčná označení máme z počátku osmdesátých let 18. století u nelatinských knih, zatímco pro latinské knihy se používalo označení v latině. Poté německojazyčné verdikty opět mizí.

85) Srov. Robert Darnton: „Cenzura z komparativního pohledu: Francie 1789 – Východní Německo 1989“, přel. Blanka Hemelíková, in T. Pavlíček, P. Piša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 377–399.

(nehodno tisku).⁸⁶ Označoval spis tak nízké kvality, že si nezasloužil být rozšířen prostřednictvím tisku. Vídeňská vláda v dopisu z 2. listopadu 1785 uvedla, že tohoto stupně má být využíváno kupříkladu pro židovské pověrečné spisy.⁸⁷ Příznačný pro josefinskou dobu je i fakt, že tento verdikt nebyl zaměřen na cílové publikum, nýbrž reagoval přímo na kvalitu textu. Používán byl ovšem spíše zřídka.

Revize knih

Revize knih představovala průběžnou kontrolu tisků, které již prošly předběžnou cenzurou, a to na základě církevního nebo státního seznamu zakázaných a cenzurovaných knih. Revize tedy regulovala cirkulaci knižních exemplářů ve společnosti. Pouze církevní praxe počítala vedle toho i s možností začerňování závadných míst nebo vytrhávání stránek, jež takový text obsahovaly, a to i v knihách v soukromém držení. V sedmdesátých letech jsme svědky toho, že podobné zásahy do soukromí přestávaly postupně být přijatelné, a nejpozději od roku 1783 platilo, že knižní revize může knihy odebírat pouze tehdy, když se dostávají zpět do tuzemské veřejné distribuce. Revize se tak přestala týkat soukromého vlastnictví knih,⁸⁸ což s určitým omezením platilo také pro knižní dary nebo dědické odkazy. Revizní úřad směl zasáhnout pouze tehdy, jestliže existovalo důvodné podezření, že vlastník chce knihy prodat nebo vydražit.

Agendu revize zajišťoval do roku 1781 aktuár cenzurní komise, posléze revizor knižního revizního úřadu. Jeho úkolem bylo vést seznam textů podaných k revizi (*Vormerksbücher*), abecední seznamy zakázaných a povolených děl, dále pak protokol o rukopisech určených k tisku, protokol o nejvyšších nařízeních a příkazech, protokol o úředních zprávách a vyrozuměních a úřední deník o dodávkách balíků s knihami i o mimořádných událostech. Ročně prošly pražským revizním úřadem více než tři tisíce knih.⁸⁹ Tištěné nebo rukopisné seznamy cenzurovaných spisů (zahrnujících jak zakázané, tak i povolené tituly) byly neustále aktualizovány díky výměně dat mezi centrálním úřadem pověřeným cenzurováním ve Vídni a zemskými guberniemi. Odtud se pak opisy aktualizovaných seznamů rozesílaly knižnímu reviznímu úřadu, magistrátu hlavního města, krajským úřadům a pro zrychlení kontroly cestujících i celníci a v pozdější době policejnímu ředitelství.⁹⁰ Pro sestavování, aktualizaci a udržování seznamů úřady nejpozději od devadesátých let užívaly foliantů, které byly již jako prázdné předem rozděleny podle abecedy a do kterých se pak postupně zanášely všechny knihy, jež byly už k cenzuře předloženy.

86) Thomas Olechowski: „Zur Zensur am Ende des 18. Jahrhunderts. Dichter als Zensoren“, in Franz M. Eybl (ed.): *Aloys Blumauer und seine Zeit*, Wien, Böhlau 2007, s. 135–143, zde s. 141.

87) NA, ČG-P, 1784-1785, kt. 996, sign. G VIII/74, dvorská kancelář českému guberniu 2. 11. 1785. Srov. případová studie Michaela Wögerbauera „Nekonečné literární boje ohrožující společenskou jednotu. Židé, literární veřejnost a cenzura“, s. 179–194.

88) Dvorský dekret z 6. 6. 1783, Joseph Kropatschek (ed.): *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer Systematischen Verbindung*, Wien, Johann Georg Moesle 1785–1789, sv. 1, s. 549.

89) NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2362, sign. 115/196, údaj šéfa knižního revizního úřadu Franze Antona Meyera z 28. 1. 1791 v reakci na žádost pražských knihkupců o urychlení revize knih z 19. 11. 1790.

90) Pražská cenzurní komise obdržela 17. 6. 1780 k distribuci dvacet exemplářů seznamu *Supplemento ad Catalogum Librorum prohibitorum*, podobně se rozesílaly seznamy i později. Viz např. pro rok 1794 NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 3375, sign. 115/337-362.

V nich nacházíme jak předběžné místní verdikty,⁹¹ tak i verdikty centrální. Tyto vídeňské verdikty se v jednotlivých případech a obdobích mírně lišily, většinou však byly označovány škálou *admittitur* (povolení s povinností převzít škrtý a opravy) – *permittitur* (zákaz uvedení místa vydání) – *transeat* (zákaz inzerce v novinách, knihkupeckých katalozích a od roku 1794 zákaz vyvěšování ve výkladních skříních knihkupectví) – *toleratur* (zákaz patisku) – *erga schedam* (nutnost opatřit si pro získání knihy speciální povolenku) – *damnatur* (zákaz) – *damnatur nec erga schedam* (zákaz bez možnosti výjimek). Dva poslední, nejvyšší stupně zákazu zahrnovaly ve svém účinku také verdikt *remittitur* (vrátit přes hranice), používaný však pouze do roku 1782. Tuzemské zakázané knihy, většinou z pozůstalostí, byly podle své hodnoty buď zničeny, recyklovány nebo odevzdány do centrálních knihoven.

Snahy o centralizaci cenzury se střetávaly s obavami aktérů literární komunikace z časových ztrát a nárůstu finančních nákladů. V různé míře byly takovéto obavy charakteristické pro celé dané období: v případě Čech venkovští tiskaři ani dovozci knih nechtěli posílat knihy z krajů nebo dokonce pohraničí knižnímu reviznímu úřadu do Prahy. Tak například z oběžníku z 1. února 1782 do osmi českých krajů vysvítá, že tiskárny v Kutné Hoře, Hradci Králové, Litomyšli, Jindřichově Hradci, Mostu, Příbrami a Litoměřicích neposlaly v posledních měsících do Prahy k cenzurování nic.⁹² V zájmu urychlení revizí proto nadále nebyly se seznamy cenzurovaných knih srovnávány vytištěné svazky, ale pouze jejich autorizované soupisy v podobě katalogů knihkupců, čítáren, půjčoven knih, aukcí a podobně. Tak se revize mohla provádět i mimo místo, kde se svazky fyzicky nacházely, a knihy už tedy nemusely být doručovány do centra. Význam to mělo zejména pro knižní trh v krajích a v příhraničí. Tento postup byl určen například pro knihkupce v Chebu či v Třeboni, kde následnou cenzuru dlouho prováděly také církevní autority, a to pravděpodobně na základě církevních i státních indexů. Vydavatelé novin zase žádali o urychlení cenzury zahraničních periodik, protože z nich čerpali své zprávy.

Ekonomická regulace literární komunikace

Zejména od poloviny 18. století chránila monarchie nepříliš rozvinutý knižní trh protekcionistickými opatřeními, a to na dvou úrovních. Jednak zahraničním dodavatelům zabraňovala ve volném přístupu do dědičných zemí (své knihy zde směli prodávat jen v době trhů), jednak import knih zatížila vysokými cly. Tím měl být omezen „odliv peněz do zahraničí“, dnešními slovy tedy negativní bilance knižního obchodu. Patisk zahraničních knih byl povolen⁹³ opět ze dvou důvodů. Byl chápán jako účinný nástroj pro zásobování „národa“ levnými a dobrými spisy a zároveň jako prostředek proti odlivu peněz do zahraničí, který naopak ekonomicky podporoval domácí nakladatele a tiskaře. Patisk byl tak chá-

91) Srov. pododdíl „Pražská cenzurní praxe (na základě seznamů cenzurovaných knih)“, s. 144–147.

92) NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 727, sign. G5/1, č. 128 ex 1782, oběžník prezidia českého gubernia do časlavského, královéhradeckého, chrudimského, táborského, jindřichohradeckého, žateckého, berounského a litoměřického kraje.

93) Dvorský dekret z 13. 1. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 542–543. Thomas Olechowski: *Die Entwicklung des Presserechts in Österreich bis 1918. Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte*, Wien, Manz 2004, s. 96, pozn. 39, uvádí, že byl vydán na základě žádosti Johanna Thomase von Trattnera, který usiloval o patisk dvou děl vyšlých v Ulmu, respektive Lipsku.

Ekonomické aspekty centralizace revize pro venkovský obchod s knihami Praktické problémy s centralizací cenzury měly zejména firmy na venkově. Ukazuje to případ třeboňského knihkupce Josepha Gröbera z poloviny sedmdesátých let. Gröber byl činný i v Českých Budějovicích a živil se zejména prodejem kázání tištěných v Augšpurku, která mu přicházela pravděpodobně po Dunaji. V suplici zasláné guberniu vyjádřil své obavy z toho, že pokud by kázání musel posílat k cenzurování do Prahy, náklady na dopravu by převýšily cenu knih. I chebští knihvazači Franz a Joseph Breckovi, Christoph, Jacob, David a Bartholomaeus Baronovi a Bernardus a Ignatius Riedtlovi dávali v listopadu 1778 najevo, že se jim nechce posílat knihy k cenzurování do Prahy, neboť se jedná o knihy katolické, pro něž mají privilegium dovozu bez mýta. Byly prý již opatřeny c. k. privilegiem a cenzurou, kterou provedli křižovníci s červenou hvězdou, což potvrdil místní c. k. mýtní úřad (*Banco-Gefällen-Oberamt*). Pražská cenzurní komise odpověděla, že obavy nejsou oprávněné a že se celní úřad zmýlil, neboť správně měl knihy přicházející ze zahraničí pouze zadržovat. Reviznímu úřadu do Prahy se měl vždy posílat soupis pořízený celním úřadem, nikoli knihy samotné. Výjimkou byly pouze knihy dříve zapovězené anebo zcela nové, a tedy dosud necenzurované. Zakázané tisky měly v Praze zůstat v rukou cenzurního aktuára, necenzurované měly být předány cenzorovi, aby se mohly v případě nezavadnosti co nejdříve vydat majitelům. Zajímavé přitom je, že stanovisko cenzurní komise nezmiňuje ani slovem tu možnost, že by cenzurování mohl provádět nadále řád křižovníků.

Zdroj: NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1; tamtéž, kt. 731, sign. G5/47.

pán jako „pouhá hospodářská záležitost“ (*Kommerzium*).⁹⁴ Podmínkou bylo, že v přetiscích v cizině vydaných textů bude uvedeno i původní místo vydání.⁹⁵ Spisovatelé a nakladatelé mohli „chránit své dílo proti patisku tím, že je vydají v dědičných zemích“⁹⁶ – svévolné přetiskování knih tuzemských nakladatelů bylo totiž ilegální.⁹⁷ Další důležitý prvek ekonomické regulace tvořila už po několik staletí privilegia, tj. výhradní práva vydání, jež mohli domácí nakladatelé získat na jednotlivé tisky, na konkrétní periodika nebo například obecně na učební pomůcky či úřední tiskoviny. Takováto ochrana domácích producentů měla značné výhody nejen pro výkon dohledu nad tiskem, nýbrž i pro zemskou správu, pro komunikaci s úřady a ovlivňování obyvatelstva v kterékoli z mnoha zemských řečí.⁹⁸

Existence protekcionistických opatření ukazuje, že knižní kultura byla ve sledovaném období pro stát důležitá ze dvou vzájemně propojených důvodů: hospodářského a politického. Oba aspekty byly podřízeny státní kontrole nejpozději v šedesátých letech

94) Nařízení dané ve Vídni 11. 6. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 517–524, zde s. 521.

95) „[...] müsse der Nachdruck der Bücher durch Veränderung des Orts nicht bemäntlet werden, weil sonst Verbottene Bücher unter dem Schein des inländischen Drucks leicht durchschleichen können“. Nařízení dvorské kanceláře z Vídne z 16. 3. 1781, NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 730, sign. G5/1.

96) Dekret dvorské kanceláře ze 17. 10. 1787, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 13, s. 545–546.

97) NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 731, sign. G5/6, „Bücher Nachdruck der Inländischen und einem rechtmäßigen Verleger zugehörige Untersagung“. Podobný zákaz byl zveřejněn již 11. 2. 1775, srov. Joseph Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch, enthaltend die Gesetze von den Jahren 1740 bis 1780 in einer chronologischen Ordnung und systematischen Verbindung*, Wien, Johann Georg Moesle 1789, sv. 7, s. 186, č. 1657.

98) Nikola Gavrilović: „Die kyrillische Buchdruckerei Joseph Kurzböcks“, in Herbert G. Göpfert, Gerard Kozielek, Reinhard Wittmann (eds.): *Buch- und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Kommunikation in Mittel- und Osteuropa*, Berlin, Camen 1977, s. 85–103, zde s. 89.

18. století. Institucionalizovány byly v tzv. komerčních konsesech (*Kommerzienkonsess*).⁹⁹ Těm měl knihtisk a knižní obchod podléhat po obchodní stránce, zatímco dohled nad obíhajícími texty byl považován za záležitost vnitřní správy (*Politicum*).¹⁰⁰

Od poloviny šedesátých let došlo k diferenciaci knihkupecké profese. Již roku 1766 bylo obchodování s knihami zakázáno kramářům s obrazy,¹⁰¹ zákaz byl znovu připomenut roku 1781.¹⁰² V této době totiž prodáváči obrazů zůstávali zvláště na venkově silně zapojeni do obchodování s malými tisky, u nichž byl často obraz s textem úzce propojen. Tento drobný prodej nemohl být centrální vládou kontrolován efektivně; plošný zákaz byl alespoň teoreticky nejlépe kontrolovatelný a zřejmě také vyhovoval usedlým knihkupcům. Počínaje rokem 1772 byly podmínky pro udělování nových povolení k obchodu s knihami definovány pozitivně a byly stanoveny přísné nároky, jimž musel uchazeč o povolení vyhovět (mj. vyučení knihkupcem, zkoušky, vysvědčení, minimální kapitál).¹⁰³ Z knižního obchodu byli tímto způsobem nově vyloučeni i knihtiskaři, pokud neprodávali svou vlastní produkci, a knihvazači, kteří směli prodávat pouze malé tisky anebo knihy, které sami svázali. Rozdělením do kompaktních a přehledných skupin došlo ke stabilizaci a posílení živností, což bylo podmínkou pro rozšiřování produkce a vydávání nákladnějších knih i pro to, aby knihkupci investovali do většího sortimentu a rozšiřovali své obchodní kontakty. Na příkladu Prahy můžeme vidět účinky těchto opatření. Od roku 1770 se zde skutečně začali usazovat zahraniční a domácí specialisté. Například bratři Gerleové praktikovali po určitý čas velmi ambiciózní nakladatelskou politiku, navštěvovali lipský veletrh a disponovali ve střední a západní Evropě širokou a dobře fungující sítí obchodních kontaktů.¹⁰⁴ Tereziánská regulace na druhou stranu omezovala mobilitu firem i v rámci jedné země, například jejich stěhování z krajských sídel do hlavních měst provincií.¹⁰⁵ Podobně jako systém privilegií bránilo i omezení mobility rychlejšímu rozvoji knižní kultury, zároveň však usnadňovalo dohled nad legálně působícími živnostníky.

99) Dokument z 3. 9. 1779 (NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 731, sign. G5/19) pojednává o osudech zaměstnanců zrušených komerčních konsesů („nach Dissolvierung des fůrgewesten Comercial-Consess“). Údaj, který uvádějí Jan Janák, Zdeňka Hledíková, Jan Dobeš: *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005, s. 140, že komerční konsesy neexistovaly už od roku 1772 a byly vystřídány komerčními komisemi při guberniích, by podle toho pro Čechy neplatil.

100) Nařízení z 18. 9. 1767, J. Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*, cit. dílo, sv. 5, s. 210, č. 954.

101) Patent z 17. 10. 1766, tamtéž, sv. 5, s. 133-134, č. 884.

102) Dvorský dekret z 11. 7. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 547.

103) Knihkupecký řád z 28. 3. 1772, J. Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*, cit. dílo, sv. 6, s. 454-459, č. 1385. Srov. k tomu Ursula Giese: „Johann Thomas Edler von Trattner. Seine Bedeutung als Buchdrucker, Buchhändler und Herausgeber“, *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 3, 1961, sl. 1013-1471; Michael Wögerbauer: „Das maria-theresianische Verzeichnis aller Buchhändler (1772). Entstehungsgeschichte und Edition eines amtlichen Referats über Böhmen“, *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 6, 2004, č. 1, s. 5-14; týž: „Die Genese der ‚Ordnung für die Buchhändler In den Kaiserl. Königl. Erblanden‘ von 1772“, *Brücken* 12, 2004, s. 135-162.

104) Srov. Claire Madl: „Mezinárodní síť knihkupce Wolfganga Gerleho (1770-1790). Příspěvek k analýze šíření informací v českých zemích na sklonku osvětenství“, *Český časopis historický* 109, 2011, č. 4, s. 649-673.

105) Srov. Michael Wögerbauer: „Eine ‚Topographie des Buchwesens in den Böhmisches Ländern‘? Ein Versuch zur Rekonstruktion regionaler Einheiten am Beispiel von Firmenmigration und Filialgründung 1750 bis 1850“, *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich* 11, 2009, č. 1, s. 31-42.

Stanovisko cenzurního úřadu hrálo důležitou roli při udělování živnostenského povolení novým firmám nebo při rozšiřování pole působnosti stávajících. Akt cenzury představovalo odepření takového povolení; jeho dodatečné odebrání bylo výjimečným a velmi zřídka užívaným prostředkem. Z politických důvodů k němu došlo pouze v případě vídeňského tiskaře Georga Philippa Wucherera,¹⁰⁶ který se směl vrátit z Württemberska do Rakouska až poté, co slíbil, že již nebude literárně činný.¹⁰⁷ Cílem cenzury pochopitelně nebylo literární komunikaci zcela umlčet, ale regulovat ji tak, aby souzněla s politickými, ideologickými, náboženskými a hospodářskými záměry státu a vrchností.

Import beztak drahých tisků výrazně komplikovalo ekonomické riziko. Byl-li dovezený titul zakázán, musel ho knihkupec na vlastní náklady vrátit za hranice. To přirozeně zvyšovalo i cenu těch knih, které směly být legálně prodávány. Na import cizích periodik měly po delší dobu monopol poštovní úřady a i poté zůstal pod přísným dohledem.¹⁰⁸ Cenzurní opatření byla takto sladěna s fiskálními zájmy státu a v platnosti zůstala ještě po celé 19. století. Jejich obcházení naznačuje vládní nařízení z roku 1778, v němž se pod pokutou sta dukátů zakazuje, a to i „prostřednictvím soukromých dopisů“, do monarchie objednávat „noviny, jmenovitě: *Courier du bas Rhin*, londýnský *Courier de l'Europe*“.¹⁰⁹ Jak z charakteru citovaných titulů, tak z výše pokuty lze vyvodit, že tento zákaz cílil na vyšší společenské vrstvy, v nichž byla zmíněná periodika s velkým zájmem čtena. Zvýšené clo platilo také pro dovoz vázaných knih, které v důsledku toho nemohly být posílány v běžných balících;¹¹⁰ to ovlivňovalo především antikvární obchod, poněvadž s novými knihami se obchodovalo v již zmíněné formě nsvázaných archů.

Stát usiloval i o regulaci pohybu knih pocházejících z knihoven zemřelých vlastníků. V letech 1753 a 1765 Marie Terezie nařídila, „že každý dědic nebo následný majitel musí úřadům poslat seznam knih, které se v pozůstalosti nachází“.¹¹¹ Podle dekretu z roku 1770 měly být v případě pozůstalosti „všechny [...] nalezené knihy bez rozdílu povinně katalogizovány“,¹¹² nejpozději od roku 1783 pak s celým názvem, místem a rokem vydání.¹¹³ Nespolehlivé tisky měly být vyřazeny dříve, než by přišly do prodeje nebo do aukce.¹¹⁴ Dekretem z 6. června 1783 stát přestal vyžadovat zasílání seznamů těch pozůstalostních knihoven, které nebyly určeny k veřejné dražbě, nýbrž přecházely dědicům, a od této

106 Michael Winter: *Georg Philipp Wucherer (1734–1805). Großhändler und Verleger*, Frankfurt am Main, Buchhändler-Vereinigung 1992.

107 Rozhodnutí císaře Leopolda II. z 27. 1. 1791, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Polizeihofstelle (PH), Pergen-Akten, IX/B, kt. 8, sign. H23.

108 Dvorské rozhodnutí ze 17. 5. 1751, J. Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*, cit. dílo, sv. 1, s. 293–294, č. 136. Podobné znění se nachází při obnovení patentů týkajících se poslů (*Bothenpatente*) v nařízení z 10. 4. 1752, tamtéž, sv. 1, s. 354–355, č. 183.

109 Vládní nařízení z 19. 9. 1778, tamtéž, sv. 8, s. 212, č. 2026.

110 Dvorský dekret z 3. 3. 1785, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 9, s. 162.

111 Nařízení z roku 1753 je zmíněno v cirkuláři českého gubernia z 5. 2. 1765 určeného „do všech krajů a do Chebu“ (ten měl historicky zvláštní status), NA, ČG–P, 1764–1773, kt. 381, sign. G5/10.

112 Nařízení dané ve Vídni 17. 12. 1770 navazující na dvorský dekret z 8. 12. 1770, J. Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*, cit. dílo, sv. 6, s. 310, č. 1261.

113 Nařízení ze 14. 5. 1783, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 549.

114 Nařízení dané v Čechách 6. 8. 1781 a 29. 1. 1782, tamtéž, sv. 1, s. 549.

chvíle z takových knihoven již neodnímal zakázané knihy. To se změnilo ve františkovském období – počínaje rokem 1802 bylo předávání knižních sbírek dědicům omezeno, protože automatické dědění údajně již neodpovídalo intencím platného zákona. Při předávání zakázaných titulů se mělo dbát na vědecké zájmy, charakter nebo občanský stav dědiců. Jestliže dědicové nezískali oprávnění knihy převzít, měli je – podobně jako knihkupci – poslat za hranice.¹¹⁵ Pozůstalostní řízení spadalo do sféry apelačního soudnictví, seznam svazků ovšem správci pozůstalostí předávali ke kontrole knižnímu reviznímu úřadu.¹¹⁶

Pro lepší přehled o knižní produkci byl také na počátku josefinské periody vydán předpis, podle něhož neměla již žádná kniha být vytištěna bez místa tisku a jména tiskaře nebo nakladatele; i nadále tak mohl být užíván starší *modus iudicandi librorum*, podle kterého mohlo být o zákazu knihy rozhodnuto na základě samotného místa vydání, to znamená s ohledem na to, šlo-li o katolické, anebo nekatolické město. Stejně rozhodování umožňovaly katalogy velkých veletrhů. Například ve frankfurtském katalogu se protestantské tituly uváděly zvlášť; byl proto pro cenzuru v habsburské monarchii užitečnější nežli římský index zakázaných knih.¹¹⁷ Jak ve starším, „nábožensky“ koncipovaném cenzurním systému, tak i v cenzurním systému osvícenském měla tedy každá kniha mít jednoznačný původ a historii. Byl to také osvědčený prostředek, jak nakladatele a knihtiskaře donutit k sebekontrolě a odlehčit tak cenzurním úřadům.

Kontrolní funkci měl také nástroj povinného výtisku, o jehož zavedení do praxe se dlouho neúspěšně usilovalo. Pro lepší kontrolu nad „neslušnými“ obsahy knih nařídil Karel VI. již 18. listopadu 1712, aby do Vídně bylo zasíláno dvanáct (!) exemplářů od každého titulu vytištěného v Praze nebo na venkově. Z kontrolních důvodů musela být od roku 1716 v každé knize také vytištěna věta o povolení cenzurou.¹¹⁸ Tato kontrola však mohla fungovat pouze tehdy, když se nařízení o povinném výtisku dodržovala. Fakt, že byla zmíněná nařízení na základě jednotlivých případů několikrát opakována, tomu spíše nenavzděčuje. Dne 9. prosince 1723 bylo například nařízeno, že historicko-politická díla a spisy s přímým vlivem na veřejnost se musí bezpodmínečně cenzurovat a jejich vytištěné exempláře každého čtvrt roku zasílat do Vídně. Zasílání povinných výtisků se plošně nedodržovalo ani ve chvíli, kdy Vídeň snížila dekretem z 26. srpna 1745 své nároky na jeden povinný exemplář.¹¹⁹ Propojení povinného výtisku a cenzury se zřejmě uvolnilo v době, kdy se v jednotlivých korunních zemích etablovaly státní cenzurní komise, které fungovaly paralelně se studijními komisemi. Povinný výtisk pak zapadal spíše do jejich agendy. V osmdesátých letech 18. století bylo nařízeno odevzdávat centrálním zemským

115) Dekret nejvyššího soudního úřadu všem apelačním soudům z 19. 2. 1802, Sr. k. k. *Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer*, sv. 17, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1806, s. 23–24, č. 13.

116) Dekret nejvyššího soudního úřadu všem apelačním soudům ze 17. 6. 1803, Sr. k. k. *Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 19, s. 214, č. 69, vyzdvihl platnost pravidla pro významnější sbírky knih, zatímco dekret z 18. 4. 1804, tamtéž, sv. 21, s. 122–123, č. 53, konstatoval obecnou povinnost kontroly knihoven po zemřelých knižním revizním úřadem.

117) G. Klingenstein: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität*, cit. dílo, s. 45, tuto praxi dokládá i pro Bavorsko.

118) NA, Stará manipulace, kt. 165, sign. B 56 1; srov. též Josef Volf: „Hammerschmidův Prodromus gloriae Pragenae a censura“, *Knihomol* 4, 1923/1924, s. 101–105, zde s. 102.

119) J. Volf: „Hammerschmidův Prodromus gloriae Pragenae a censura“, cit. dílo, s. 105.

knihovnám, většinou univerzitním, exemplář z každého titulu vytištěného v příslušné zemi. Odvádění povinného výtisku (od roku 1802 periodik, od roku 1805 veškeré tištěné produkce) do Vídně se však setkávalo se značnými obtížemi a nefungovalo bez problému ani v první polovině 19. století.¹²⁰

Přehled cenzurní agendy

Přehled o rozsahu i obsahu činnosti pražské cenzury od sedmdesátých let 18. století poskytl tzv. elenchy, tedy úřední rejstříky českého gubernia.¹²¹ V nich můžeme sledovat interakci státu, země a literárního pole, tj. způsob, jakým úřady organizovaly veřejný prostor výměny informací, názorů a textů a vstupovaly do něj. Analýza typů akt cenzurních orgánů v Praze od poloviny sedmdesátých let 18. století do začátku 19. století naznačuje rozsah a rozmanitost jejich činnosti. Ta sahala mnohem dál, než by odpovídalo běžné představě o cenzuře – zdaleka nešlo jen o pouhou kontrolu existujícího prostředí, nýbrž o jeho spolutvorbu. Prostřednictvím elenchů se nám představuje resort v expanzi. Počet projednávaných záležitostí se mezi lety 1773 a 1795 zdvojnásobil, a to i přesto, že zjevně nebyly zaznamenávány všechny záležitosti, jež měla pražská cenzura na starosti: registrováno je například velmi málo případů předběžné cenzury.

První a nejobjemnější část spisů (*Generalien*) můžeme pokládat za odraz cenzury na úrovni pražského gubernia. Jde o činnost cenzurního referenta, který se v nezanedbatelné míře zabýval vnitřními záležitostmi úřadu, jeho personálním a organizačním řízením, a věnoval se komunikaci o složitějších případech s česko-rakouskou dvorskou kanceláří ve Vídni. Ta Praze naopak zprostředkovávala nová legislativní opatření,¹²² reakce vídeňské cenzurní komise na pražské záležitosti a dvakrát měsíčně vydávané seznamy cenzurovaných knih (z drtivé většiny zahraničních).¹²³ Pražské gubernium přeposílalo posléze tyto vídeňské seznamy pro úřední potřebu svým podřízeným místům: zejména cenzurní komisi, respektive knižnímu reviznímu úřadu v Praze, kde se sbíraly ve foliantech, dále celním úřadům i regionální správě, tj. krajským úřadům a pražskému městskému hejtmánství. Regionální správa měla na starosti komunikaci s úřady na úrovni obcí a komunikaci s lokálními knihkupci, knihtiskaři, knihvazači apod. Nařízení o významu zákonů byla zveřejňována v podobě dvojjazyčných plakátů.

Zbytek agendy sestával z jednotlivých spisů, které se většinou nedochovaly, takže jsme o nich informováni právě jen prostřednictvím elenchů. Zde se činnost pražské cenzury

120 Josef Volf: „K počátkům zaslání povinných výtisků novin a časopisů vídeňskému policejnímu úřadu (1802)“, *Časopis československých knihovníků* 2, 1923, s. 172–175.

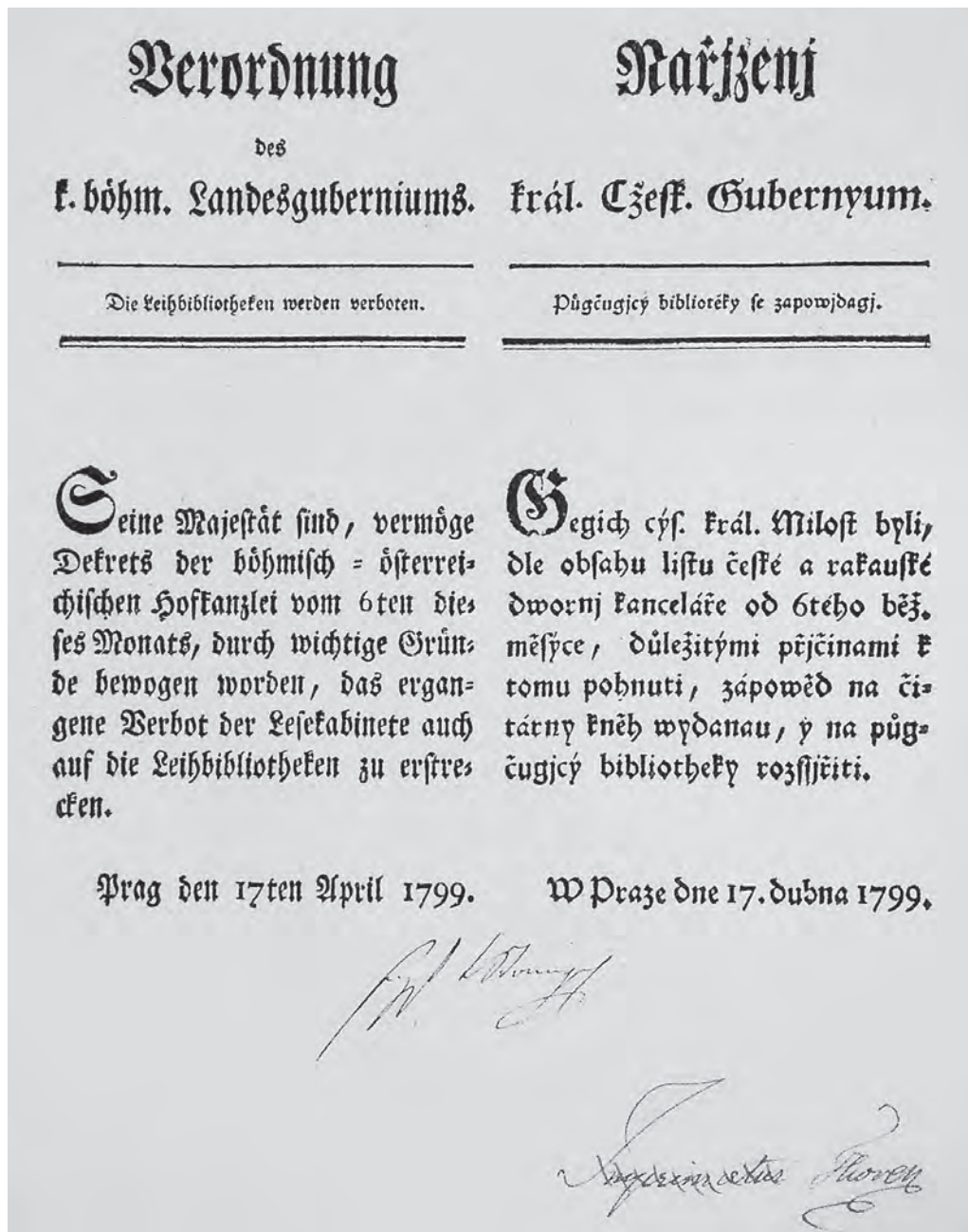
121 Elenchy, v nichž je každá věc opatřena stručným popisem, se na rozdíl od samotných spisů dochovaly v úplnosti. Cenzury se týkají následující knihy: NA, ČG-P, 1774–1783, kniha 8, sign. G5; NA, ČG-P, 1784–1785, kniha 12, sign. G5; NA, ČG-P, 1786–1795, kniha 24, sign. 115; NA, ČG-P, 1796–1805, kniha 40, sign. 115. Jednotlivé záznamy nejsou vždy datovány.

122 Opisy dekretů apod. se sbíraly u prezidenta gubernia (nejvyššího purkrabího), takže i cenzurní komise musela požádat nejvyššího purkrabího o opis, potřebovala-li nějaký (NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise ze 17. 6. 1780, bod 2).

123 Seznamy z roku 1781 mají názvy jako *Libri in Consessu dd° 7ma februarii 1781 relati, partim admissi, partim restricti, partim damnati* nebo také *Consignation deren von der allhiesigen Bücher-Censurs-Commission Theils zu remittiren, theils erga Schedam zuzulassen befundenen Bücher*.

Zákaz půjčoven knih Nařízení českého gubernia ze 17. dubna 1799 o zákazu půjčoven knih mělo dvoj-
jazyčnou podobu. Dole je podepsán nejvyšší purkrabí hrabě František Václav Kager ze Štampachu, vpravo
dole napsal guberniální rada a cenzurní referent rytíř Josef Theodor von Thoren omylem „imprimatur“.

Zdroj: NA, ČG-P, 1796-1805, kt. 2364, sign. 102/1.

představuje na své základní úrovni, tedy při komunikaci cenzurního referenta na guberniu s nižšími úřady.

Nejpočetnější záležitosti této skupiny (zhruba polovina) spočívají v kontrole knihoven z pozůstalostí před jejich prodejem, tj. před jejich znovuzpřístupněním veřejnosti. V polovině až dvou třetinách případů šlo o knihovny vlastněné kněžími, přičemž nejčastěji se v aktech setkáváme s případy z nejnižšího stupně diecézní církevní hierarchie, zatímco záznamy o knihovnách řádových kněží se zde nevyskytují. Zdá se tedy, že kaplani a faráři knihy vlastnili, ale nejobtížněji je předávali. Měšťané a příslušníci armády tvoří zbytek projednávaných případů; šlechtické prostředí se v dokumentaci takřka neodráží.

Systém předběžné a v případě postihů zakázaných knih i následné cenzury je pak ve všech svých aspektech zachycen přibližně ve třetině (v sedmdesátých letech 18. století), nebo dokonce jen čtvrtině (v devadesátých letech) záznamů v aktech. Šlo o povolování či zákazy rukopisů, zpětný zákaz knih vydaných bez povolení, tresty za patisky domácích tisků. Stejným způsobem bylo po celou dobu dbáno na kontrolu importovaných knih.

Elenchy ukazují, že v rámci resortu cenzury je v této době v plné míře vykonávána i správa nakladatelského podnikání, obchodu s knihami a míst čtení (například knihoven). Zřetelný je přitom nejen rozmach tohoto ekonomického odvětví, ale též pochopení, které úřad měl pro důležitost knižního trhu z hlediska intelektuálního prostředí a společenské výměny informací. Od sedmdesátých do začátku devadesátých let registrujeme i další oblast, v níž pražská cenzurní komise vystupovala jako aktivní činitel regulující cirkulaci textů v pozitivním smyslu: zajišťování publikace oficiálních zpráv v novinách a almanaších, a dokonce vydávání doporučení, aby určité dílo bylo rozšiřováno. Stejně intence jsou patrné také při vyřizování žádostí o povolení prodeje tiskovin.

Na základě analýzy elenchů lze tedy shrnout, že minimálně do poloviny devadesátých let 18. století přistupovaly pražské cenzurní orgány k veřejnému prostoru se soustavností, zároveň z ekonomického i z intelektuálního hlediska, a to jak negativně, prohibitivními opatřeními, tak i pozitivně, podporou šíření určitých informací či publikací. Záležitosti kolkování spisů a sporů mezi aktéry knižního trhu z úřední agendy zmizely někdy v první polovině devadesátých let, což se časově překrývá s vyvrcholením knihkupecké krize a definitivním etablováním profese cenzora. Agenda související se zakládáním nových podniků působících na knižním trhu zůstala nicméně s cenzurními orgány, které tyto věci evidovaly a schvalovaly, úzce spjata.

Ještě před koncem století se z elenchů „pozitivní“ agenda, jakou byla podpora určitých spisů, dohled nad publikací oficiálních nařízení apod., zcela vytrácí. Od této chvíle se činnost pražských cenzorů čím dál více odehrává v konfrontaci s profesionály knižního trhu. Cenzoři již tento trh přímo nevytvářejí, ale jsou odkázáni reagovat na to, co se na trhu děje, přičemž jim k tomu víceméně nezbývají jiné nástroje než zákaz či povolení rukopisu, knihy, instituce apod. – je to právě ona doba, kdy probíhá okleštění veřejného prostoru o nejdostupnější zdroje tištěných materiálů (zrušení čtenářských společností a půjčoven knih). Popsaným způsobem se tedy cenzura podílela na formování dobové literární veřejnosti.

Cenzurování jako cesta ke spáse a jako politický nástroj (1749–1771)

Církevní indexy a Koniášův Klíč

Státní monopol na provádění cenzury se prosazoval pomalu; jednak proto, že církev měla k lidovým vrstvám, jejich knihám a četbě blíže než stát, ale i proto, že centrální správa nebyla dosud na takové úrovni, aby zvládla zaznamenávat všechny změny ve společnosti, a nemohla tedy dohled nad literární komunikací převzít. Uherský cenzor a pozdější biskup Emerich Vajkovics trval ještě v devadesátých letech 18. století na rozlišování dvojího cenzurního práva, církevního a občanského (státního). Měl za to, že státu může být cenzura náboženských a křesťanských knih pouze svěřena, přičemž však trvale zůstane doménou papeže a jím pověřených biskupů.¹²⁴ Není proto náhoda, že sestavování seznamů zakázaných knih pro Čechy podle římského vzoru se chopil jezuitský misionář a kazatel, a to zřejmě z vlastní iniciativy. Antonín Koniáš začal zaznamenávat knihy nejprve do ručně psaného seznamu (*Catalogus librorum haereticorum*, 1724, obsahuje 503 knih),¹²⁵ který průběžně rozšiřoval a posléze dal vytisknout pod názvem *Clavis haeresim claudens et aperiens. Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající, k vykořenění zamýkající*. Koniášův Klíč známe ve dvou vydáních, z let 1729 a 1749.¹²⁶ Je též příznačné, že v době svého vzniku Koniášovy seznamy neprošly státní cenzurou, nýbrž církevní – otištěné „Imprimatur. Reginae-Hradecii 29. Decembris 1728“, respektive „7. Decembris 1748“ prozrazuje, že povolení k tisku pro obě vydání udělilo královéhradecké biskupství.

Koniášovy seznamy měly funkci evidence knih, které měly být čtenářům zabaveny a buď spáleny (v literatuře nacházíme počty mezi třiceti a šedesáti tisíci svazků spálených v důsledku jeho misijní činnosti),¹²⁷ nebo odeslány pražské arcibiskupské či královéhradecké biskupské konzistoři.¹²⁸ Klíč obsahuje převážně české, latinské, německé a francouzské knihy, nalezneme zde ovšem i knihy lužickosrbské, litevské a polské.¹²⁹ Po latinském úvodu s názvem „Quaestiones praeliminares de libris haereticis et scandalosis“ přichází Koniáš v obsahově příbuzném českém úvodu „Příčiny, které každého věrného

124) I. Kollárová: *Cenzúra kníh v tereziánskej epoche*, cit. dílo, s. 81.

125) Martin Svatoš: „Koniášův *Catalogus librorum haereticorum* z roku 1724 – předstupeň jeho Klíče“, in Gertraude Zand, Jiří Holý (eds.): *Tschechisches Barock. Sprache, Literatur, Kultur – České baroko. Jazyk, literatura, kultura*, Frankfurt am Main, Peter Lang 1999, s. 143–161; týž: „Poslední Kristův pohled na kříži aneb Koniášův pohled na knihy“, cit. dílo, zde s. 74. Podle Svatoše se zachoval rukopisný seznam v NA, Archiv pražského arcibiskupství I, kt. 4309, sign. 4/4.

126) Antonín Koniáš: *Clavis haeresim claudens et aperiens. Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající, k vykořenění zamýkající. Aneb Rejstřík některých bludných, pohoršlivých, podezřelých, neb zapověděných kněh*, Hradec Králové, Václav Jan Tybéli 1729; 2. vyd. Hradec Králové, Jan Kliment Tybéli 1749.

127) Zdeňka Tichá: „Antonín Koniáš“, in Vladimír Forst (ed.): *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, díl 2, sv. 2, K–L, Praha, Academia 1993, s. 829–830, zde s. 830.

128) Martin Svatoš: „O autorství Klíčů a Indexu českých zakázaných knih“, *Listy filologické* 125, 2002, č. 3/4, s. 321–325, zde s. 321.

129) Bedřiška Wižďálková: *Konkordance Koniášových Klíčů, Indexu, Jungmanna a Knihopisu*, Praha, Státní knihovna ČSR 1987; Bohumil Malotín: „Nečeské tisky v postkoniášovském indexu“, *Příspěvky ke Knihopisu* 11, 1996, s. 75–81.

k vykořenění bludných Kněh pohnouti mají“ s tvrzením, že „české knihy vydané od léta 1414 až do léta 1620 o náboženství jednající větším dílem nebezpečné a podezřelé jsou. Protož pokudž se dostatečně a patrně poznati nemůže, zdaž autor i předkladač [tj. překladatel] jejich byl římský katolík, k bedlivému rozvážení vzíti se mají“.¹³⁰ Latinský úvod, kterému přikládá katolický misionář značnou váhu, dále obsahuje kritéria pro „rozeznání kacířských bludů“. Koniáš vyjmenovává nejprve autory, jejichž knihy spadají pod přísný zákaz na základě římských indexů. Jsou to např. Martin Luther, Huldrych Zwingli či Jan Kalvín. Za četbu těchto knih hrozí „také v našich krajích“ postih ve smyslu zákazu přijímání svátostí (*privantur susceptioe & usu passivo Sacramentorum*).¹³¹ Pod trest exkomunikace dále spadá četba knih heretiků (tedy především nekatolíků), ale i knih propagujících smilstvo. Text zakazuje také odbornou literaturu obsahující obscénnosti nebo pověřivé knihy, které však nespádají pod trest exkomunikace. Další bod je věnován knihám, které mohou zčásti být opraveny. Koniáš pak zdůvodňuje i veřejné tresty, a to tak, že mor hereze je nebezpečnější, pokud se šíří potají. Pozoruhodný je návod, který Koniáš poskytuje misionářům k tomu, jak se mají dívat na tištěné dílo, aby rozpoznali bludy, přičemž upozorňuje na nutnost bedlivě prohlížet i paratexty – marginálie, shrnutí, rejstříky, úvody, dedikace. Podle Koniáše je třeba vyvarovat se všeho, co neodpovídá dogmatům, výrokům a tradici katolické církve, dále též pověřivosti, zaklínání a proroctví a rovněž všeho, co je proti církevní svobodě, nedotknutelnosti a právu. Lascivní místa a obrázky mají být vyškrtuty.

Koniáš se dále odvolává na *Instructio Clementis VIII*, kde se píše, že nestačí dbát pouze na existující papežské zákazy, protože vždy mohou vyjít i jiné podobné knihy, které by měly být zákazem taktéž označeny. Sama římskokatolická církev tedy viděla, že k provádění následné cenzury její indexy nestačí, a to nejen proto, že šlo o seznamy příliš komplikované, a tudíž nepoužitelné pro celní úřady nebo knihkupce. V římských seznamech by se totiž nedaly vždy dohledat aktuálně kolující a lidmi čtené knihy; indexy jednak reagovaly na nové knihy se zpožděním, jednak se soustřeďovaly zejména na teologicky problematické texty, ne tolik na texty ve vernakulárních jazycích, které byly součástí náboženské praxe věřících.¹³² Z toho důvodu se Koniáš odvolával na papežské nařízení, že se na udržování katolické víry mají podílet nejen biskupové a inkvizitoři, ale také univerzity. Sestavovat seznamy „kacířstvím nakažených knih“ a publikovat je pokládal proto Koniáš za úkol všech, a to ve spolupráci s římskou kurií. Nunciové mají podle Koniáše za úkol jednak rozšiřovat římské indexy do ostatních zemí a regionů, jednak zasílat do Říma místní seznamy zakázaných nebo zničených knih.

Koniáš pracoval s dvoustupňovým systémem zákazů. Zákaz první kategorie byl vyhrazen pro knihy, jež nejsou ke čtení vhodné ani po úpravě (*non esse dignum correctione*), zatímco výrok *corr. librum corrigibilem vel non approbatum* označoval knihy, které opravit lze, a to vytrháním stránek, začerněním problematických míst čínským inkoustem apod.¹³³ Autor vysvětloval, na jaké další údaje je třeba se soustředit: rok vydání například

130) A. Koniáš: *Clavis haeresim claudens et aperiens*, cit. dílo, 1749, s. lxxxiv.

131) Tamtéž, s. [A4 verso].

132) G. Klengenstein: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität*, cit. dílo, s. 44.

133) Tuto praxi popisuje na základě své zkušenosti knihovníka Karl Raphael Ungar: *Allgemeine böhmische Bibliothek*, sv. 1, Praha, J. F. Schönfeld 1786, s. 7; srov. též infobox „Koniášovy indexy jako podnět pro vznik národní bibliografie“, s. 132.

může poskytnout základní orientaci v tom, které knihy, například z Čech, lze považovat za škodlivé a které ne. Dále je podle Koniáše třeba se zaměřit na stránky, kde lze najít sporné formulace apod.

Že vydání *Klíče* nebylo jen důsledkem individuální horlivosti nebo fanatismu misionáře a cenzora Koniáše, dokládá i fakt, že roku 1770, tedy deset let po Koniášově smrti, byl seznam na příkaz pražského arcibiskupa Antonína Petra Příchofského aktualizován a vydán znovu. Přitom možná není náhodou, že Příchofský byl v letech 1753–1763 biskupem právě v Hradci Králové, kde roku 1749 vydal Koniáš druhé vydání *Klíče*. Na jeho základě sestavil nové zpracování pod Příchofského záštitou někdejší Koniášův spolupracovník Josef Kögler.¹³⁴ Seznam vyšel v Praze pod názvem *Index Bohemicorum librorum prohibitorum, et corrigendorum ordine alphabeti digestus, reverendissimi, celsissimi S. R. I. Principis Domini Domini Antonii Petri Dei Gratia et Sedis Apostolicae Archi-Episcopi Pragensis Jussu collectus atque editus*. Na rozdíl od Koniášova *Klíče* se Köglerovo zpracování zaměřilo pouze na českojazyčné tisky. V úvodu svazku byly přitom otištěny různé dokumenty, které účel seznamů legitimizovaly, pocházející od arcibiskupa Příchofského, od bývalého papeže Klementa XIII., jenž byl známým podporovatelem jezuitů, a od zesnulého otce Marie Terezie, císaře Karla VI.

Stejně jako Koniášův *Klíč* kladlo i Köglerovo zpracování důraz na století před bitvou na Bílé hoře, přičemž podíl děl z 18. století je vzhledem k omezení na českojazyčné tisky nesrovnatelně menší než u Koniášova vydání. Oběma je společné náboženské hledisko, přesněji koncentrace na nekatolické tisky, respektive tisky neodpovídající stanoviskům katolické církve. Setkáváme se v nich s diferencovanou kategorizací knih, vyjádřenou v podstatě dvojčlennou škálou verdiktů – zničit, nebo opravit s upřesněním. Hvězdičkou byly v Köglerově zpracování označeny ty knihy, které pro svou závadnost musejí být zcela zničeny z důvodu „kacířství“ autora nebo proto, že se dílo nacházelo na nějakém seznamu, například na tridentském či římském indexu nebo jejich apendixu; dále knihy mohly být postihovány kvůli své lascivnosti nebo pověrečnosti.

Smysl názvu *Index Bohemicorum librorum prohibitorum, et corrigendorum* objasňuje záznam v případě druhého verdiktu *Cor*. Takto označené knihy nemusely být úplně zničeny, ale mohly být „opraveny“. Označuje se u nich konkrétní místo v sazbě a poté typ zásahu: jakou stránku vytrhnout (označení *fol.*), co a v jakém řádku (*lin[ea]*) nebo sloupci (*col[umna]*) škrtnout (*del[enda]*), změnit či dopsat. Zatímco většina v tomto *Indexu* uvedených knih je určena ke zničení, u Veleslavínova *Kalendáře historického* (1590) kupříkladu najdeme čtrnáctistránkový (!) seznam korigend. Stránku po stránce jsou zde vypočítávána nejen místa, kde se má škrtnout nebo začerňovat, nýbrž i místa, kde musí být učiněn přípisek. Všude, kde je zmíněn Jan Hus, se má v margináliích poznamenat „arcikacíř“, jinde se má ke slovům „vznešený theologus“ připsat poznámka „1. cl[assis] kacíř“, ke slovu „Čechům“ doplnit „kacířům“, ke slovu „sněm“ „kacířský“.¹³⁵

Pokud jde o hodnocení, která kniha je závadná, případně korigovatelná, Koniášovy *Klíče* se s pozdějším „biskupským“ *Indexem Bohemicorum librorum prohibitorum, et*

134) David Mach: „Josef Kögler a Jan Kohout: životopis editorů třetího vydání Koniášova *Klíče*“, *Knihy a dějiny* 20, 2013, s. 82–90.

135) *Index Bohemicorum librorum prohibitorum, et corrigendorum*, Vetero-Praga, J. C. Hraba 1770, s. 279–292.

corrigendorum v Köglerově zpracování úplně nepřekrývají. Můžeme učinit závěr, že se na tom podepsala dvě desetiletí oddělující obě jejich vydání. Zajímavým příkladem tohoto rozdílu je odlišné hodnocení Hájkovy *Kroniky české*, a to zejména erotické epizody lom-bardské markraběnky Machyldy (čili Matyldy Toskánské), v níž jsou nejen zesměšňování muži, ale ukazuje i Hájkovu ostýchavost. Současný badatel epizodu shrnuje takto:

Hájek přebírá z 32. kapitoly *Kosmovy kroniky* popis trapné svatební noci a pak ještě trap-nějších dvou nocí následujících, při nichž kněžna naléhá na splnění manželské povinnosti švábským knížetem Gvelfem (Welfem), a když se jí nedočká, dá neschopovi facku a vyhodí jej: vykastrovanému koni se prý od té doby říká šváb.¹³⁶

Zatímco podle pozdějšího „biskupského“ seznamu měla být tato epizoda z výtisků Hájkovy kroniky vymazána, Koniášův *Klíč* ji vůbec nezmiňuje. Dalo by se uvažovat o tom, že se jezuitští cenzori poloviny 18. století soustřeďovali hlavně na teologickou či nábožen-skou závadnost jako překážku cesty ke spáse, zatímco lidé kolem pražského arcibiskupa, který byl zároveň předsedou cenzurní komise, hodnotili o čtvrt století později knihy již mnohem více v intencích dobového uvažování o nemorální literatuře.

Protireformační vyřazování nevhodných knih z oběhu mělo i svou druhou stranu – sku-tečnost, že tyto „špatné“ knihy měly být nahrazovány „dobrými“. Zůstaneme-li u Koniáše, vidíme, že literární produkce jednoho misionáře mohla být úctyhodná. Vydal sedm pís-ňových a modlitebních sbírek. Nejúspěšnější byla objemná sbírka *Citara Nového Zákona*, která si kladla za cíl nahradit evangelické kancionály. Obsahovala více než čtyři sta písní z různých sbírek na celkem 580 stranách a v letech 1729–1799 se dočkala přinejmenším sedmi vydání.¹³⁷ Koniášova *Jediná choti Beránková* byla poměrně objemnou modlitební a rozjímavou knížkou, a přestože celé dílo vyšlo pouze dvakrát, žádosti tiskařů o povolení přetisknout její části se objevily ještě v protokolech cenzurní komise na začátku osmdesátých let.¹³⁸ Pověstný palič knih zkrátka spoluprodukoval onu literaturu, která po celá desetiletí živila české tiskaře a která se běžně a denně četla nebo zpívala. Podobným, byť nesrovnatelně větším podnikem byla známá nadace Dědictví svatého Václava, založená jezuitou Matějem Václavem Šteyerem a jeho matkou v roce 1669. Až do roku 1790 vydá-valo Dědictví katolickou náboženskou literaturu, a to hlavně pro lidového čtenáře, vedle toho ale i překlad Bible, tzv. *Bibli svatováclavskou*.¹³⁹ Až do 20. století existovaly podobné nadace a vydavatelské spolky na podporu určitého typu literatury, pomocí kterých chtěli mecenáši a aktivisté prosazovat „lepší četbu“, jež si zaslouží výraznější místo v literární komunikaci, než kterého by se jí bez této podpory dostalo.

136) Tomáš Havelka: „Abych z pořádku kroniky nevyšel a v posměšné se nedal rozprávky, maličko něco oznámím“. Groteskni plán Hájkovy *Kroniky české*, in Jan Linka (ed.): *Na okraj Kroniky české. Studia Hageciana*, sv. 1, Praha, Academia 2015, s. 111–128, zde s. 117.

137) Viz elektronická verze *Knihopisu českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*, <<http://aleph.nkp.cz>>.

138) NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 727, sign. G5/1, výtah z protokolu rukopisů pro týden 1.–7. 5. 1782 („Auszug aus dem Handschriften Protokoll vom 1. bis 8. May 782“). Žádost tiskařky Jany Průšové byla vyřízena kladně.

139) Václav Petrbok: „Matěj Václav Šteyer“, in Luboš Merhaut (ed.): *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, díl 4, sv. 1, S-T, Praha, Academia 2008, s. 765–768, zde s. 765–766.

Kombinovaná cenzura gubernia a arcibiskupství

Roku 1749 se v Praze dostal do prodeje historický místopis království českého vydaný ve Frankfurtu nad Mohanem. Součástí knihy byl historický výklad o právě ukončené rakousko-pruské válce, zahrnující zmínky o protitereziánských manifestech, oslavných básních na Fridricha II. nebo o stavu, do něhož kdysi bohaté české země po poslední válce dospěly.¹⁴⁰ Reakce na existenci podobně provokativního textu v knižní distribuci habsburské monarchie dokládá jeden z rysů, které byly příznačné pro celé sledované období: vídeňská místa si nikdy nebyla zcela jista, jak je cenzura v různých zemích uspořádána a jak funguje v praxi. Proto i tento případ vyvolal potřebu úředního vyšetření místních cenzurních poměrů.

Vídeň byla s vyžádanou zprávou o cenzuře v Praze celkem spokojena: zemská vláda – nazývala se tehdy královskou reprezentací, od roku 1763 pak guberniem – měla pod sebou zvláštní komisi, jež měla za úkol přezkum rukopisů určených k tisku včetně kalendářů. Dva její členové měli na starost politické a právnické spisy. Cenzuru duchovních (rozuměj teologických, všeobecně náboženských a filozofických) spisů prováděla arcibiskupská konzistoř; zpětná vazba mezi oběma institucemi však zřejmě nefungovala ideálně. Vídeň proto nařídila arcibiskupské konzistoři, aby knihy včetně posudků buď vracela komisi, nebo jí podávala zprávu, které knihy a proč shledala jako závadné. Cenzurní komise pak toto rozhodnutí měla rozeslat všem biskupům v zemi.¹⁴¹ Jak pražské, tak i vídeňské úřady zdůraznily také problém pašování knih přes hranice. Balíky s veškerými knihami měly být přímo na hranici zapečetěny a znovu otevřeny až členy pražské cenzurní komise, kteří by pak přeposlali náboženské knihy konzistoři.

O počátku i činnosti této komise máme pouze kusé zprávy. Podle Jaroslava Schallera byla roku 1723 zřízena v Praze vládní komise pro cenzurování knih, a to pod předsednictvím hraběte Norberta Vincence Kolovrata-Libštejnského, jenž byl od roku 1717 apelačním radou.¹⁴² Přitom se konstatovalo, že předmětem světské cenzury musí být nejen pašované a většinou kacírské knihy, nýbrž zejména kalendáře.¹⁴³ Marie-Elizabeth Ducreuxová však naznačuje, že se v archivu nachází zprávy o bližze neurčené „knižní komisi“ již pro rok 1715.¹⁴⁴ František Roubík¹⁴⁵ zase uvádí dokumenty dokládající, že roku 1733 byla zřízena cenzurní komise pod předsednictvím nejvyššího purkrabího, která měla za úkol šíření katolického náboženství a vyhubení kacírství; jednalo se tedy podle všeho stále ještě primárně o komisi náboženskou. K jejímu obnovení došlo v roce 1748, avšak v roce 1752 již

140) Rochezang von Isecern [= Johann Ehrenfried Zschackwitz]: *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Böhme, in sich haltend: dessen alle Einwohner, Herzöge und Könige, in alten und neuen Zeiten, Lage, Beschaffenheit, Handel, Gräntzen, Gewässer, Gebürge, Provintzien, Religion, Abgötterey und Bekehrung, Regierungs-Form, Geschichtsschreibern u. a. m.*, Freyburg, b. n., 1742.

141) NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 729, sign. G5/1, císařský reskript z 3. 12. 1749.

142) Josef Karl Graf von Auersperg: *Geschichte des königlichen böhmischen Appellationsgerichtes*, díl 1, Prag, Caspar Widtmann 1805, s. 83.

143) Jaroslav Schaller: *Kurzgefaßte Geschichte der kais. kön. Bücherzensur und Revision im Königreiche Böhmen*, Prag, Franz Geržabek 1796, s. 7-8.

144) Marie-Elizabeth Ducreux: „Introduction. Les espaces de la censure dans la monarchie des Habsbourg“, in Marie-Elizabeth Ducreux, Martin Svatoš (eds.): *Libri prohibiti. La censure dans l'espace habsbourgeois 1650-1850*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 2005, s. 7-25, zde s. 16.

145) František Roubík: *Počátky policejního ředitelství v Praze*, Praha, Ministerstvo vnitra 1926, s. 30.

o ní znovu nejsou zmínky. Výše citovaný popis její činnosti z roku 1749 však nepřímou uvádí ještě jeden důležitý údaj – činnost této komise již nebyla v rukou jezuitů, kteří tradičně do této doby v Čechách cenzuru knih vykonávali.

Ve východní části českých zemí byla situace poněkud odlišná. Spisy opavské tiskárny byly roku 1720 úřadem zemského hejtmanství v Opavě svěřeny k cenzuře notáři Ignazi Leopoldu Schnirchovi. Podle guberniálního sekretáře a cenzora Jana Petra Cerroniho byl na Moravě roku 1728 světskou cenzurou pověřen kancléř moravského královského tribunálu Franz Anton Salawa von der Lippa, roku 1744 pak Heinrich Kajetan von Blümegen a Heinrich Hajek von Waldstätten.¹⁴⁶ Na starosti měli historické a politické spisy, což však byly takřka výlučně kalendáře. Od roku 1749 do své smrti roku 1766 vykonával cenzuru guberniální rada Max von Blumenkron. Vedle toho se na výkonu cenzury na Moravě roku 1749 (a pravděpodobně již dříve) podílely olomoucká biskupská konzistoř, která měla na starosti duchovní spisy, a olomoucká univerzita, jež cenzurovala hebrejské spisy.¹⁴⁷

Založení cenzurních komisí a úsilí o zestátnění cenzury

Správní reformy Marie Terezie, motivované naléhavou potřebou reformovat vnitřní chod říše, jehož zastaralost odhalil neúspěch ve válkách s Pruskem, usilovaly na poli cenzury o její co možná největší centralizaci a pokud možno také o její racionalizaci. Od poloviny 18. století zároveň vedly k postátnění cenzury. V následujících pětadvaceti letech byla pak etatizace prosazována pomocí legislativy¹⁴⁸ a stala se předmětem neustálého vyjednávání a sporů mezi vídeňským dvorem a Vatikánem.¹⁴⁹ Roku 1748 tak Marie Terezie vyhlásila, že „bez předběžného oznámení a nejvyššího svolení nesmí být pod trestem zastavení živnosti knihtiskařem tištěn žádný duchovní výnos mající veřejný vliv“.¹⁵⁰ To mělo platit dokonce i pro papežské buly, jejichž zveřejnění bylo znovu roku 1767 výslovně vázáno na předchozí královské schválení (*placitum regium*).¹⁵¹

Úsilí o zestátnění cenzury mohlo být uskutečňováno díky tomu, že dozor nad knižní kulturou byl odebrán převážně jezuitským univerzitám a delegován na státu podřízenou cenzurní komisi. Roku 1751 tak byla ve Vídni zrušena cenzura vykonávaná prostřednictvím čtyř univerzitních fakult a nahradila ji „komise ve věcech knižní cenzury“ jakožto ústřední orgán fungující v bezprostřední organizační a personální blízkosti vídeňského dvora. Od roku 1753 fungoval zmíněný orgán již jako „dvorská cenzurní komise“ pod Direktoriem in publicis et cameralibus, které bylo založeno krátce předtím a představovalo jakousi ministerskou radu. V nové cenzurní komisi zasedali – podobně jako

146) MZA, G12, kniha 80, zpráva Jana Petra Cerroniho o cenzuře a knižním revizním úřadě na Moravě, část o cenzorech v oboru politickém, fol. 28–29.

147) Christian d'Elvert: *Geschichte des Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Censur und der periodischen Literatur*, Brünn, Rohrer's Erben 1854, s. 143–145.

148) V nejnovější době sbíral a analyzoval legislativu let 1740–1790 Jean-Pierre Lavandier: *Le livre au temps de Marie-Thérèse. Code des lois de censure du livre pour les pays austro-bohémiens (1740–1780). Précédé d'un compendium sur l'histoire du concept de censure dans le temps*, Bern – Frankfurt am Main – New York, Peter Lang 1993; týž: *Le livre au temps de Joseph II et de Leopold II. Code des lois de censure du livre pour les pays austro-bohémiens (1780–1792)*, Bern – Frankfurt am Main – New York, Peter Lang 1995.

149) F. Maaß: *Der Josephinismus*, cit. dílo.

150) Dvorský reskript daný ve Vídni 18. 3. 1748, J. Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*, cit. dílo, sv. 1, s. 42–43, č. 54.

151) Dvorské rozhodnutí dané ve Vídni 12. 9. 1767, tamtéž, sv. 5, s. 210, č. 953.

v univerzitních a studijních komisích – nikoli hodnostáři univerzity jako například děkani fakult, nýbrž direktori fakult, což byly státem jmenovaní odborníci, kteří měli dohlížet na chod příslušné fakulty a organizovat její rozvoj. Direktori fakult, na které tak přešla odpovědnost za cenzurované spisy,¹⁵² mohli pochopitelně cenzurováním dále pověřit profesory.¹⁵³ Všechny vnitrozemské a zahraniční teologické, právní, kanonické a filozofické tisky – ať akademické práce, knihy vzniklé v klášterech nebo práce soukromé – tímto způsobem začaly podléhat schválení reprezentanty světské moci.¹⁵⁴

Ve státní komisi byli nicméně přítomni i jezuitští členové, kteří stále ještě cenzurovali humanitní obory. Právnícké a politické spisy četli dva profesori z vídeňské univerzity, respektive tereziánské akademie, již zmíněný kameralista J. H. G. Justi a Paul Joseph Riegger (o jeho synovi, který byl dlouhá léta cenzurním referentem na pražském guberniu, se ještě zmíníme). Spisy z oblasti medicíny posuzoval osobní lékař císařovny, Gerard van Swieten, který tu patrně hájil její zájmy a zároveň se stavěl proti názorům jezuitů, a to společně s vídeňským arcibiskupem Johannem Josephem Trautsonem. Byl to ostatně také van Swieten, jenž zavedl ve Vídni zvláštní kategorii pro beletrii (*materies mixtae*).¹⁵⁵ Členové komise připravovali posudky na knihy ze svého oboru, zamítavý posudek na určitý spis se musel ještě jednou veřejně projednat při zasedání komise a obhájit v diskusi. V případě nejednotného hlasování o zákazu si museli knihu přečíst všichni členové komise a o zákazu diskutovat znovu na dalším zasedání.

Podle modelu vídeňské cenzurní komise měla být cenzura reformována rovněž v ostatních korunních zemích habsburské monarchie. Dekretem Marie Terezie z 15. ledna 1752 tak bylo nařízeno zřídit novou cenzurní komisi v Praze. Její členové měli mít rozděleny kompetence podle jednotlivých oborů. Komise se měla scházet jen jednou za čtvrtletí, přičemž seznamy knih, které zakázala, měla posílat Direktoriu in publicis et cameralibus, pod nímž vídeňská cenzurní komise fungovala. Tímto způsobem měl ve Vídni vznikat katalog zakázaných knih, který se měl následně rozesílat dalším úřadům včetně ostatních cenzurních komisí v jednotlivých provinciích. Ty pak již nemusely číst každý titul znovu, nýbrž mohly příslušnou knihu zakázat obratem. Novým cenzurním komisím bylo dále nařízeno, aby dbaly na podomní prodejce a kolportéry, protože „distribuuji v našich zemích nejhorší knihy“, a bedlivě dohlížely také na „historiety“, tedy romány a písně v mnoha jazycích, jež jsou „často plné vulgarismů, lehkomyšlnosti a rouhání“.¹⁵⁶ Už v začátcích novodobé cenzury hrála tedy nezanedbatelnou roli též beletrie.

152) Dvorské rozhodnutí z 30. 8. 1762, tamtéž, sv. 4, s. 121, č. 656. V roce 1775 bylo nařízeno ještě jednou opakováno pro právní publikace, viz dvorský reskript z 29. 7. 1775, tamtéž, sv. 7, s. 255, č. 1704.

153) Dokládá to dvorský dekret z 15. 10. 1774 stanovující, že profesori teologické fakulty smí sice cenzurovat jim přidělené spisy, nesmí se však zúčastnit zasedání cenzurní komise. Toto rozhodnutí je zmíněno v protokolu pražské cenzurní komise z 19. 4. 1775, NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 729, sign. G5/1.

154) Dvorský reskript daný ve Vídni 9. 3. 1754, J. Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*, cit. dílo, sv. 2, s. 322-323, č. 323.

155) G. Klingenstein: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität*, cit. dílo, s. 162, 164.

156) „[...] gegen die Umträger und Hausirer, welche in denen Ländern die üblesten Bücher ausstreuen [...] dabey aber auch unter andern auf gewisse Historietten, Romanen, Lieder, und dergleichen in allerhand Sprach, so oft mit Unflätereyen, Leichtfertigkeiten, und Gottes-Lästerungen angefüllet, der besondere Bedacht genommen werde.“ NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 729, sign. G5/1, č. 2 a 3, psaní Marie Terezie z 15. 1. 1752 doprovázející nařízení, týkající se založení nové knižní cenzurní komise v Čechách z 21. 1. 1752.

Toto nařízení platilo také pro Moravu a Slezsko. Nově zřízené cenzurní komise v Brně a v Opavě dostávaly již od roku 1753 rukopisný seznam zakázaných knih a posléze i jeho tištěnou podobu, která měla být k dispozici cenzorům i knihkupcům, nikoli však soukromým osobám. Od roku 1754 pak musely komise knihy určené k zákazu s uvedenými důvody posílat do Vídně. Teprve vídeňský verdikt byl definitivní. Teologická díla ovšem cenzurovala olomoucká biskupská konzistoř. Ještě v polovině šedesátých let byly povoleny vizitace soukromých knihoven, pokud existovalo podezření, že obsahují závadné knihy. Až roku 1766 máme pro Moravu doklady pro to, že se také cenzura teologických knih stala agendou zemské cenzurní komise, do které směl olomoucký biskup jmenovat své přísedící. Státní cenzura přitom interní cenzuru církve a zejména řádů nezrušila, nýbrž ji využila jako povinný akt předcházející státní cenzuru, přičemž se však údaj o této aprobaci již nesměl objevit v tištěné podobě v knize.¹⁵⁷

Podobně fungovala cenzura například v Prešpurku. Již zmíněný Emerich Vajkovics popsal ještě okolo roku 1770 jako bývalý cenzor její fungování následovně: knihy dorazily na celnici, která jejich příjem oznámila prešpurskému arcibiskupovi jakožto předsedovi náboženské komise; arcibiskup pak knihy předal cenzorům (*revisores librorum*), kteří vypracovali posudky včetně vyznačení závadných míst a poslali je spolu s knihami zpět předsedovi. Ten představil výsledek posouzení náboženské komisi, která jej projednala a své usnesení poslala uherské dvorské kanceláři sídlící ve Vídni. Teprve královským potvrzením nabylo usnesení cenzury právní moci.¹⁵⁸

V celé habsburské monarchii tedy docházelo kolem poloviny 18. století k přechodu od náboženských komisí ke (státním) komisím cenzurním, jejichž předsedou mohl, ale nutně nemusel být arcibiskup. Legislativní opatření, podle nichž si měly zemské cenzurní komise vyměňovat informace o cenzurovaných nebo alespoň o zakázaných knihách s komisí vídeňskou a podle nichž musely být pražské zákazy ve Vídni potvrzovány, však na rozdíl od údajů o situaci v Prešpurku nedokážeme ověřit archivními doklady, lze však předpokládat, že spolupráce fungovala analogicky.¹⁵⁹ Usilí o výstavbu centralizovaného cenzurního systému lze sledovat prakticky během celé druhé poloviny 18. století. To nasvědčuje, že sladování cenzurních postupů vídeňského centra s poměrně dalekou Prahou představovalo dlouhodobý a celkem složitý proces, který měl v jednotlivých případech výrazně individuální rysy.

V Praze byla cenzurní komise v padesátých letech ovládána pěti apelačními rady, zatímco tehdejší arcibiskup Johann Moritz Gustav hrabě Manderscheid-Blankenheim ani jeho zástupce v ní nezasedali. Předsedou komise byl od roku 1753 do své smrti v roce 1758 hrabě František Josef Kolovrat-Libštejnský, synovec výše zmíněného Norberta Vincence a rovněž apelační rada (od roku 1744).¹⁶⁰ Přisedícími byli blíže neznámý baron Koch, Jan

157) Ch. d'Elvert: *Geschichte des Bücher- und Steindruckes*, cit. dílo, s. 151–155.

158) I. Kollárová: *Cenzúra kníh v tereziánskej epoche*, cit. dílo, s. 81.

159) J. Schaller: *Kurzgefaßte Geschichte der kais. kön. Bücherzensur und Revision im Königreiche Böhmen*, cit. dílo, s. 8; G. Klingenstein: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität*, cit. dílo, s. 197.

160) *Neuer Prager Tytular- und Logiaments CALENDER, Zu Ehren des H. Wenceslai [...] auf das 1753. Jahr*, Prag, Wittib Labounin [1752?], s. 18. Při označení Kolovratovy funkce se používá jednoznačná formulace „Censurirungs Commission Praeses“. F. Roubík: *Počátky policejního ředitelství v Praze*, cit. dílo, s. 31, uvádí ještě odpovídající doklad z 24. 9. 1757.

Václav hrabě Špork (apelační rada od roku 1745), nejvyšší zemský písař Josef Jáchym Vančura z Řehnic, Jan Nepomuk Václav Vražda z Kunvaldu (apelační rada od roku 1736), Emanuel Ubelli rytíř Siegburg (apelační rada od roku 1745), František Antonín rytíř Nell z Nellenburgu (apelační rada od roku 1740 a roku 1753 zástupce zemského písaře) a čtyři direktori fakult pražské univerzity.¹⁶¹ V roce 1761 byl předsedou komise baron František Karel Kressel z Qualtenbergu.¹⁶² V případě hlavního města české země tedy v této době o systému arcibiskupské cenzury mluvit nelze; arcibiskup měl na starosti pouze cenzurování náboženských spisů; gubernium nad ním alespoň formálně mělo mít dohled.¹⁶³ To ovšem neznamená, že arcibiskup nemohl státní cenzurní komisi vést. Tak tomu bylo roku 1771, když byl předsedou komise pro cenzuru knih pražský arcibiskup Antonín Petr Příchovský. Tento fakt tedy naznačuje jistou kolísavost v obsazování této funkce duchovními a světskými představiteli. Ostatními členy komise byli v Příchovského době viceprezident apelačního soudu Jan Václav Asterle z Astfeldu, jenž v protokolech figuruje jako nejvyšší zemský písař království českého, dále direktor teologických studií a kanovník u sv. Víta František Strachovský ze Strachovic, direktor právnické fakulty Václav Štěpán z Kronenfelsu, direktor lékařské fakulty Vilém Mac Neven O'Kelly ab Aghrim, direktor filozofické fakulty v Praze Peter Hebenstreit von Streitenfeld¹⁶⁴ a aktuár a koncipient Johann Joseph Eberle – snad totožný s prominentním pražským básníkem, jenž se označuje ve sbírce z šedesátých let 18. století jako „nadpočetný koncipista pražské c. k. reprezentace a komory“.¹⁶⁵ O kolísající pozici komise mezi světskými a církevními úřady vypovídá rovněž fakt, že Příchovského zástupce Astfeld zůstal zástupcem předsedy po celá sedmdesátá léta, tedy i po další reorganizaci komise, která přinesla její definitivní postátnění.

V praxi měl však arcibiskup důležitý status, a to proto, že byl protektorem studií, jenž měl dohled nad univerzitou, které se dostávalo určité autonomie v cenzurních ohledech. V případě zákazu z roku 1756 (jednalo se o polemickou knihu *Anti-Schambogen* jistého Große, korepetitora na pražské univerzitě) se dovídáme, že autor se měl obhájit na konzistoriu, nikoli na guberniu. Výzvu měl dostat prostřednictvím akademického magistrátu, ten však bránil historická privilegia ještě stále jezuitské univerzity, která jí zaručovala

161) F. Roubík: *Počátky policejního ředitelství v Praze*, cit. dílo, s. 30.

162) M.-E. Ducreux: „Introduction. Les espaces de la censure dans la monarchie des Habsbourg“, cit. dílo, s. 21.

163) Lze proto souhlasit s konstatováním, že se v Praze již před rokem 1749 vymkla cenzura z rukou jezuitů, ale určitě ne s tím, že vládní komisi předsedal arcibiskup, jak uvádí F. Roubík: *Počátky policejního ředitelství v Praze*, cit. dílo, s. 31, M. Pavlíková: „Josefínská Praha“, cit. dílo, s. 87, a P. Bělina, J. Kaše, J. P. Kučera: *Velké dějiny země Koruny české*, sv. 10, cit. dílo, s. 281. Není náhodou, že se toto tvrzení ve starších pracích nenachází, viz Robert Maršan: *Dějiny policejní organizace rakouské*, díl 1, sv. 2, *Zeměpanská organizace policejní v letech 1749–1780*, Praha, Bursík & Kohout 1911, s. 69.

164) Ivana Čornejová (ed.): *Dějiny Univerzity Karlovy 1348–1990*, díl 2, Praha, Univerzita Karlova 1995, s. 104, 125, uvádí Hebenstreitův direktorát filozofických studií pro léta 1760–1775. Podle dokumentu týkajícího se odměny Hebenstreita za osmiletou činnost v cenzurní komisi ze 4. 8. 1775 (NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1) však byl v cenzurní komisi činný až od roku 1768. Šlechtický titul získal roku 1753 jako kancléř velkopřevorství maltéžského řádu (viz Ernst Heinrich Kneschke: *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*, sv. 4, Leipzig, Friedrich Vogt 1863, s. 261).

165) Johann Joseph Eberle: *Ode auf das höchst feyerliche Beylager Sr. Königl. Hoheit des Durchlauchtigsten Erb- und Kronprinzen Josephs mit der Durchlauchtigsten Infantinn von Parma Maria Isabella*, b. m., b. n., b. r. [kolem 1760].

právní autonomii.¹⁶⁶ Podobné rozepře nezřídka reflektovaly názorové konflikty mezi jezuity (kteří byli řádem tzv. exemptním, tj. nepodřízeným lokálním biskupům) a arcibiskupskou konzistoří. Tyto konflikty jistě nelze podceňovat, ale z pohledu státní cenzury spíše jen bránily tomu, aby celý proces fungoval.

Fakt, že nařízení o státním dohledu nad církevními spisy byla opakována, naznačuje, že jeho prosazování naráželo na vytrvalé překážky. Až do osmdesátých let 18. století se vyskytovaly případy, kdy se katoličtí hodnostáři snažili uplatňovat své pravomoce i vůči společensky vysoce postaveným představitelům cenzury a dostávali se tak do konfliktu se zájmy státu a se státní mocí.¹⁶⁷ Ještě roku 1782 vydal Josef II. nařízení, že „za zakázané mají být považovány jen knihy zakázané [státní, MW] cenzurou“¹⁶⁸ a že „duchovní se nemají do vizitací knih vměšovat“.¹⁶⁹ Nařízení bylo sice ihned rozesláno do všech krajů,¹⁷⁰ ale kýžená změna nastávala jen velice pomalu.

Po celé 18. století pracoval v Praze také revizor (a cenzor) hebrejských knih. Tato funkce existovala již od šedesátých let 16. století. Arcibiskup její praktické provádění přenechal až do roku 1771 ve velké míře jezuitům, přičemž personální kontinuita nebyla přerušena ani po zrušení řádu. V první polovině 18. století byl tento post obsazen misionářem Františkem Haselbauerem (úřadoval 1712–1756),¹⁷¹ pak pražským profesorem hebrejštiny Františkem Zeleným a po něm Leopoldem Tirschem (1764–1788). Jako jeho *adjunctus in hebraicis* pracoval od roku 1781 Karl Fischer, jenž se po Tirschově smrti stal od roku 1789 sám cenzorem hebrejských tisků. Zůstal jím až do roku 1844, celkem tedy úctyhodných 55 let.¹⁷² Jeho osobnost tak vnášela do pražských cenzurních záležitostí určitou personální kontinuitu, a to navzdory různým proměnám této instituce, které budeme popisovat v dalších oddílech.

Na Moravě se stal prvním předsedou nově zřízené cenzurní komise při zemské vládě baron Josef Widmann.¹⁷³ V komisi zasedali dva duchovní přísedící, totiž olomoucký světitčí biskup hrabě Matyáš František Chorinský a jezuitský profesor olomoucké univerzity Joseph Conrad. Studijní direktori však nezasedali v cenzurní komisi ani v této době, ani po roce 1771, kdy vedení komise převzal prezident apelačního soudu hrabě Johann Baptist Mittrowsky. Až těsně před zrušením funkce studijního direktora začali tito úředníci v cenzurní komisi zasedat (od roku 1780), takže se brněnská cenzurní komise podobala ve svém obsazení komisi pražské. Rovněž aktuár brněnské cenzurní komise hrál podobně

166) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, b. č.

167) Srov. Michael Wögerbauer: *Die Ausdifferenzierung des Sozialsystems Literatur in Prag 1760–1820*, disertační práce, Philosophische Fakultät der Universität Wien 2006, s. 143, o cenzuře knižní zásilky pro knížete von Paara královéhradeckým jezuitou, který k tomuto kroku nebyl oprávněn (1772).

168) Dvorský dekret z 8. 10. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 545.

169) Nařízení dané v Čechách 15. 4. 1782, tamtéž, s. 535.

170) NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 733, sign. G5/1, nařízení č. 494 (koncept z 13. 4. 1782).

171) Srov. Lenka Veselá-Prudková: *Židé a česká společnost v zrcadle literatury. Od středověku k počátkům emancipace*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003, s. 111–113.

172) Iveta Cermanová, Jindřich Marek: *Na rozhraní křesťanského a židovského světa. Příběh hebrejského cenzora a klementinského knihovníka Karla Fischera (1757–1844)*, Praha, Národní knihovna ČR 2007, zvl. s. 5, 102–104.

173) Oba byli jmenováni dvorským dekretem z 20. 9. 1766, viz MZA, G12, kniha 80, zpráva Jana Petra Cerroniho o cenzuře, fol. 28r.

důležitou roli jako jeho pražský protějšek. Anton Franz Schrötter se stal od svého nástupu do funkce roku 1773 jakousi stálíci cenzurního aparátu a podobně jako F. A. Meyer v Čechách převzal roku 1781 vedení knižního revizního úřadu, a to s malou přestávkou až do roku 1794, kdy tento úřad přešel na Jana Petra Cerroniho, jenž byl vedle toho guberniálním sekretářem a cenzorem českých spisů.¹⁷⁴

174) Tamtéž.

Sekularizovaná cenzurní komise

Počátek sedmdesátých let znamenal z hlediska vývoje cenzurního systému v Praze skutečný přelom. Roku 1771 byl z čela komise odvolán arcibiskup Příchovský a staronovým předsedou se stal guberniální rada František Karel Kressel z Qualtenbergu, jenž měl však podle přání Marie Terezie zároveň zůstat ve funkci rady česko-rakouské kanceláře. Asi proto ve své pražské funkci nesetřval dlouho. Kressel je uveden jako předseda komise pouze v seznamu členů z 20. srpna 1771,¹⁷⁵ zůstal však patrně ve Vídni, kde předsedal centrální studijní komisi a roku 1773 také komisi cenzurní. Od ledna 1772 pražské cenzurní komisi předsedal přímo nejvyšší purkrabí Karel Egon kníže Fürstenberg, případně jeho zástupce, zemský písař Astfeld.¹⁷⁶

Přelom v roce 1772, kdy byla komise reorganizována, dokládá dále několik nepřímých indicií. Roku 1782 převzal guberniální registrátor Augustin Helffert od knižního revizního úřadu dokumenty staré cenzurní komise, sahající zpět právě do roku 1772.¹⁷⁷ Od téhož roku máme k dispozici seznamy úředních akt (elenchy), poskytující všeobecný přehled o činnosti cenzury.¹⁷⁸ Zároveň se zachovala řada cenzurních protokolů, i když zřejmě neúplná.¹⁷⁹ Prameny různorodého charakteru nám v této době již umožňují získat dosti zřetelnou představu o vnitřní organizaci a fungování cenzury, její agendě i vnitřních proměnách. Od této doby je možné mluvit o definitivním prosazení sekulárních sil v cenzurní komisi.

Leccos z dřívějšíka ovšem zůstalo beze změn. Tereziánská cenzurní komise byla nadále organizována podle univerzitních fakult, jejichž direktori na schůzích referovali o jednotlivých oborech. Podle dobové hierarchie vystoupil nejprve direktor teologické fakulty nebo jeho stálý zástupce (*substitut*). Až poté přišli na řadu direktori fakulty právnické, lékařské a filozofické. Novinkou bylo snad to, že komise získala ještě jednoho přisedícího člena, profesora krásných věd a vlivného organizátora českého školství Karla Heinricha Seibta. Nelze vyloučit, že Seibt již před svým jmenováním do guberniální komise působil – byť patrně neoficiálně – jako cenzor beletrie v rámci cenzury pražské arcibiskupské konzistoře, kde byl sekretářem. O jejím fungování však máme jen velmi kusé zprávy.

175) NA, PG, 1771–1781, kt. 21, sign. 29, reorganizace českého gubernia Marií Terezií z 20. 8. 1771; srov. též F. Roubík: *Počátky policejního ředitelství v Praze*, cit. dílo, s. 31.

176) NA, ČG-P, 1764–1773, kt. 382, sign. G5/60, sdělení gubernia cenzurní komisi z 23. 1. 1772; srov. J. Janák, Z. Hledíková, J. Dobeš: *Dějiny správy v českých zemích*, cit. dílo, s. 147; M.-E. Ducreux: „Introduction. Les espaces de la censure dans la monarchie des Habsbourg“, cit. dílo, s. 18.

177) NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 734, sign. G5/107. Helffert obdržel 48 dvorských dekretů včetně elenchu, zhruba 23 guberniálních dekretů za každý rok a protokoly cenzurní komise z let 1772–1779 včetně příslušných dokumentů.

178) Viz analýza v pododíle „Přehled cenzurní agendy“, s. 97–99.

179) Protokoly se nachází ve fondu NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 727–730, sign. G5/1.

Právě Karl Heinrich Seibt a Peter Hebenstreit von Streitenfeld, jenž byl kancléřem velkopřevorství maltéžského řádu a archivářem tereziánského ústavu šlechticů a z titulu svého postavení direktora filozofické fakulty též členem cenzurní komise,¹⁸⁰ jsou z hlediska cenzurování literatury v Praze v sedmdesátých a osmdesátých letech 18. století postavami nejzajímavějšími. Několikrát si vyměnili místa, když Seibt v roce 1775 stanul v čele filozofické fakulty a v komisi začal vystupovat jako *director philosophiae*, zatímco Hebenstreit se přesunul na jeho dosavadní místo předsedícího cenzurní komise. V této době pozorujeme postupné vyčleňování beletrie jako zvláštní sféry cenzurovaných spisů. Zdá se, že tato specializace v rámci činnosti cenzurního úřadu byla částečně způsobena rostoucím objemem beletristických spisů, které k cenzuře přicházely. Dne 27. dubna 1775 si Seibt postěžoval, že jakožto *Director Philosophiae et humaniorum* musí vyřizovat cenzurní záležitosti celé oblasti krásné literatury – to jest „kromě *rerum philosophicarum* navíc cenzuru novin, týdeníků, kalendářů a divadla“¹⁸¹ –, což časově nelze zvládnout. Požádal proto o zproštění povinnosti cenzurovat tyto knihy ve smíšeném oboru (*genus mixtum*); důvodem přitom zřejmě byl nejen nával práce, ale také aféra kolem vydání *Dissertatio apologetica* Bohuslava Balbína, o níž se zmíníme dále. Prvním cenzorem v dějinách české literární kultury, který byl specializován pouze na beletrii, se tak 19. května 1775 stal zmíněný Peter Hebenstreit von Streitenfeld, jemuž asistoval gymnaziální profesor poetiky Franz Exedit von Schönfeld.

Je třeba upozornit, že obor *genus mixtum* byl tehdy pojímán širše než dnešní beletrie, zahrnoval kupříkladu též homiletiku nebo písňovou tvorbu. Proto mohl Hebenstreit o rok později dostat od cenzurní komise důtku za to, že schválil vánoční kázání v kostele sv. Petra a Pavla v Praze, v němž kazatel zaútočil na knihu Johanna Christopha Adelunga *Unterweisung in den Vornehmsten Künsten und Wissenschaften zum Nutzen der niedern Schulen* jako na „závadnou a mládeži velice škodlivou“.¹⁸² Jelikož tato kniha nebyla v monarchii zakázána, cenzor podle názoru cenzurní komise při posuzování kazatelova textu selhal. Ještě při témže zasedání udělila cenzurní komise Hebenstreitovi i druhou důtku, protože bezprostředně po selském povstání roku 1775 odsouhlasil malostranskému tiskaři Janu Tomáši Höchenbergerovi tisk české písně *Radujte se sedláci*:

Radujte se sedláci, budete mít rekreaci [tj. legraci, MW],
přišel posel s tou novinou právě o půlnoci,
přines myslím svobodu, nebudete pít vodu,
pivo, víno, velký džbáný, tak jako páni.¹⁸³

180) Peter Hebenstreit byl 22. 11. 1760 jmenován jedním ze dvou ředitelů filozofické fakulty; K. H. Seibt ho vystřídal v roce 1775. Srov. Alfred Körner: „Franz Hebenstreit (1747–1795). Biographie und Versuch einer Deutung“, in Helmut Reinalter (ed.): *Jakobiner in Mitteleuropa*, Innsbruck, Inn-Verlag 1977, s. 345–362, zde s. 357.

181) „[...] nebst den rerum philosophicarum annoch die Censur der Zeitungen, der Wochenblätter, Kalender, und des Theaters“. NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/12.

182) Kázal prý proti Adelungově knize „als wider ein anstössiges und der Jugend sehr nachtheiliges Buch“. NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise z 27. 12. 1776.

183) Josef Petráň: „Rok 1775 ve veršovaných českých skladbách současníků“, in Václav Husa, Josef Petráň (eds.): *Příspěvky k dějinám třídních bojů v Čechách*, sv. 1, *Nevolnické povstání r. 1775*, Praha, Univerzita Karlova 1955 (*Acta Universitatis Carolinae. Historica* 6), s. 149–192, zde s. 166; týž: *Rebelie. Příběh jednoho týdne a dvou dní v březnu roku 1775*, Praha, Československý spisovatel 1975, s. 185.

Výsledkem zasedání komise byla také razie u pražských knihkupců a konfiskace všech zbývajících exemplářů této písně.¹⁸⁴

V červnu 1772 byl komisi také přidělen Franz Fischer jako *visitorator librorum & actuaris*. Důležitost jeho funkce nelze podcenit, protože veškerá komunikace mezi cenzory a knižním trhem se odehrávala výhradně jeho prostřednictvím. Fischerovým úkolem bylo provádět revizi dovážených knih, mimo jiné i aktualizaci katalogu zakázaných titulů podle seznamů, jež dorazily z Vídně. O přírůstcích katalogu měl informovat jak členy cenzurní komise, tak knihkupce, směl však také předávat povolení knih vynesena členy komise. Samotnému Fischerovi byl vyměřen plat 600 zlatých, k dispozici mu byl nosič knih s platem 100 zlatých.¹⁸⁵

Po Fürstenbergových problémech v roce 1779, kdy na knížete dolehly důsledky jeho osobního liberálního postoje k zakázaným knihám (příslušné události přibližuje z hlediska cenzurní regulace četby aristokratických vrstev případová studie),¹⁸⁶ přešlo vedení cenzurní komise do rukou Fürstenbergových konzervativních odpůrců. Předsedou se stal prezident apelačního soudu a předseda studijní komise František Xaver hrabě Věžník (Wieschnik), jeho zástupcem guberniální rada Vincenc svobodný pán von Waßmuth (apelační rada od roku 1740). V komisi zasedali ještě dva Věžníkovi podřízení, apelační radové Anton Eberle rytíř von Ebenfeld a Jan Nepomuk Kaňka. Podle předpisů zůstávali členy komise stále také direktori fakult. Věžník a Seibt, dva názoroví protivníci, se tedy v cenzurní komisi pravidelně vídali. Komise byla navíc organizována jako kolektivní orgán, což mimo jiné znamenalo, že za rozhodnutí obou jmenovaných mužů nesli odpovědnost všichni členové.

Dnem 18. listopadu 1779 převzal oddělení *genus mixtum* jako hlavní cenzor Franz Expedit von Schönfeld, záhy však obdržel sinekuru v podobě fary na panství Zákupy, a tak se již v prosinci téhož roku ujal dohledu nad beletrií v Čechách profesor poetiky Ignác Cornova, jinak rovněž básník a dějepisec, a tuto roli zastával až do zrušení guberniální cenzurní komise roku 1781. Počínaje 19. únorem 1780 byl Cornovovi přidělen k ruce Paul Hübner, který se stal jeho asistentem pro divadelní cenzuru. V této funkci byl značně vytížen: jen v průběhu února 1781 mu na stůl přišlo 38 tisků; z nich však mezi 3. a 12. únorem vyřídil hned 29, což znamená, že posoudil tři divadelní hry denně.¹⁸⁷

Fungování pražské cenzurní komise

„Instrukce pro zde zřízenou komisi ve věcech knižní cenzury“¹⁸⁸ z roku 1772 nás informuje o tom, jak pražská guberniální cenzurní komise fungovala. Scházet se měla jednou měsíčně, cenzori – včetně těch pro teologickou a náboženskou literaturu, navržených arcibiskupem – museli být jmenováni zvláštním dvorským dekretem. Balíky s (většinou nesvázanými) knihami měly být z celnice předávány na cenzurní úřad, kde je měl převzít

184) NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 729, sign. G5/1, zasedání pražského gubernia 27. 12. 1776.

185) NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 729, sign. G5/1, oznámení z 26. 6. 1772.

186) Viz případová studie Claire Mádlové „Perný rok knížete Fürstenberga. Cenzura a proměna veřejnosti na sklonku vlády Marie Terezie“, s. 165-177.

187) NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 729, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise ze 7. 2. 1781.

188) NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 729, sign. G5/1, „Instruction für die allhier in Bücher-Censurs-Sachen aufgestellte Commission“.

cenurní koncipient. Ten jejich obsah konfrontoval s indexem cenzurovaných knih. Pokud titul v katalogu nenašel, a kniha tedy dosud nebyla na území monarchie cenzurována, měl příslušné archy předat cenzorovi. Byla-li kniha nezávadná, cenzor jí udělil své *admittitur* a opatřil ho svým podpisem. Pokud našel závadná místa, měl si poznamenat příslušné stránky a knihu u sebe pozdržet až do příštího zasedání cenurní komise. Při něm mu připadla úloha přečíst závadná místa nahlas. Pokud pak všichni členové komise došli svorně k závěru, že je kniha závadná, měl být název knihy s uvedením důvodů a některých závadných míst zanesen do protokolu cenurní komise, odesílaného jedenkrát v měsíci do Vídně ke dvoru. Takové knihy pak zůstaly v rukou cenzury. V případě, že se názory cenzorů různily, dal prezident komise všem členům za úkol knihu si přečíst, aby při dalším zasedání mohli kvalifikovaně rozhodnout. Jestliže názorové rozdíly přetrvávaly, bylo nutno počkat na rozhodnutí z Vídně.

Knihy ve smíšeném oboru (*genus mixtum*), zvláště pokud se dotýkaly náboženství, měli nyní číst dva cenzoři; jinak zůstával postup stejný. O povolení či zákazu knihy směla rozhodnout pouze komise jako celek. Za závadné se pokládaly takové náboženské spisy, které obhajovaly deismus nebo indiferentismus nebo útočily na Vatikán či katolické duchovenstvo, dále nemravné knihy, mědirytiny a kresby, pověrečná díla (zejména týkající se odpustků), příběhy o zázracích, pokud je neaproboval biskup, a knihy, ve kterých se tvrdilo, že duchovenstvo nepodléhá světskému soudnictví nebo že papež má právo sesadit

Šlechta a divadelní cenzura: případ hry o doktoru Faustovi Dne 16. prosince 1775 si postěžoval šéf česko-rakouské dvorské kanceláře českému guberniu, že byla v Praze povolena „nanejvýše závadná komedie“ „od jistého Weidmanna“, a dokonce v Kotcích uvedena. Autor Paul Weidmann přitom nepatřil pouze mezi přední a nejoblíbenější dramatiky v habsburské monarchii, nýbrž také mezi úředníky česko-rakouské kanceláře, tohoto faktu si však jeho šéf nebyl vědom. Weidmannovo drama *Johann Faust*, které bylo poprvé uvedeno v Praze, je prvním „regulérním“, tj. klasicistním zpracováním faustovské látky vůbec. Nled po Novém roce projednala případ pražská cenurní komise, na jejímž zasedání se cenzor Karl Heinrich Seibt omluvil zvláštními okolnostmi cenzury spisu, které vrhají zajímavé světlo na rozvrstvení pražského literárního světa. Seibt totiž dostal text nikoli od divadelníků, nýbrž od hraběte Christiana Philippa Clam-Gallase, známého mecenáše. Ten prý poprosil Seibta o cenurní verdikt *omissis deletis*, to znamená, že počítal se škrty. Seibt ale hru zcela odmítl, protože „takové dramatické kusy jsou jednak proti dobrému vkusu, jednak přišly již z módy“. Pak se však prý cenzor dověděl, že aniž by to tušil, drama již bylo uvedeno a vytištěno; tisk nikdy neschválil, o čemž může svědčit i skutečnost, že se na rukopise nenachází *imprimatur* cenurního aktuára. Cenurní komise do svého protokolu dodatečně doplnila, že na nátlak hraběte Christiana Philippa Clam-Gallase Seibt povolil jednu jedinou inscenaci bez možnosti reprízy; z finální verze pro dvorskou kancelář ovšem vyškrtla Seibtovo vysvětlení, že povolení k inscenaci dal cenzor pouze na vyslovený nátlak hraběte. Clam-Gallas jako důležitý člen pražské společnosti zřejmě nesměl být očerněn. Takto cenzurovanou omluvu cenzora Seibta akceptoval šéf dvorské kanceláře ve své odpovědi z 9. března 1776. Nechal však potrestat tiskaře, „poněvadž si dovolil vydat drama bez *imprimatur*“.

Zdroj: NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 731, sign. G5/21; František Černý: „Divadelní život v českých zemích za josefinského absolutismu“, in též: *Kapitoly z dějin českého divadla*, Praha, Academia 2000, s. 9–23, zde s. 20; Alena Jakubcová (ed.): *Starší divadlo v českých zemích do konce 18. století. Osobnosti a díla*, Praha, Academia – Divadelní ústav 2007, s. 661–662; Jan Jakubec: *Dějiny literatury české*, sv. 2, *Od osvícenství po družinu Máje*, Praha, Jan Laichter 1934, s. 179–180; Josef Volf: „Das Verbot einer Faustaufführung in Prag im Jahre 1775“, *Prager Presse* 3, 1923, č. 160, 13. 6., ranní vyd., s. 4.

vladaře a zprostit jeho poddané slibu poslušnosti. Jako důvod k zákazu naopak podle instrukce nestačilo, byla-li kniha potenciálně nebezpečná mládeži. Takové knihy – jako například lékařské publikace o pohlavních nemocech – se totiž v rukou dospělého čtenáře naopak mohly ukázat jako velice užitečné. Instrukce pro cenzurní komisi ponechávala ochranu dětí před nebezpečnou četbou na rodičích. Umožňovala dále, aby pro souvěrce byla vydávána díla protestantských spisovatelů, pokud se v nich pouze opakovaly hlavní body luteránské nebo kalvinistické konfese, ale jinak neurážela katolicismus nebo nezpochybňovala jeho hlavní dogmata. Katolíkům se do rukou měly dostat pouze takové vědecké knihy protestantských autorů, které by jim byly užitečné; navíc museli získat pro jejich četbu písemné povolení (*Licenz-Zettel*). Pokud byl určitý titul, který předtím nefiguroval v katalogu zakázaných děl, rozhodnutím z Vídně zakázán, exempláře pocházející ze soukromého vlastnictví měly být zničeny a svazky z majetku knihkupců vyvezeny do zahraničí. Pokud ale příslušný titul už v katalogu jako zakázaný zanesen byl, měli být knihkupec i soukromník navíc potrestáni.

Při zasedání cenzurní komise byly jednotlivé tituly probírány v pořadí podle fakult a v jejich rámci podle cenzurních verdiktů. Buď dotyčný direktor začal knihami, kterým navrhoval atribut *erga schedam*, nebo knihami určenými *ad remittendum*, tj. k vrácení za hranice. Výtahy z „pohoršlivých děl“, které jsou obsaženy v protokolech ze zasedání cenzurní komise, mohly dosáhnout až délky několika stran.

Návrhy byly následně aktuárem zařazeny do pražského katalogu cenzurovaných knih a celý protokol pak odeslán do Vídně s prosbou „o nejvyšší rozhodnutí“. Počátkem osmdesátých let přišlo z Vídně nařízení, aby se již do sídelního města neposílaly celé výtahy z knih, nýbrž pouze lístky opatřené u každé položky podpisem příslušného cenzora cenzurní komise a „majitelem knihy“ (obvykle knihkupcem nebo jiným subjektem, který knihu obdržel ze zahraničí). Na druhé straně folia následoval podrobný bibliografický záznam a návrh verdiktu.

Pražská cenzurní komise projednávala až na výjimky dovážené knihy. Necelá polovina z cenzurovaných titulů byla zakázána a knihkupci je museli vrátit svým zahraničním partnerům (*ad remittendum*); občas jim bylo připomenuto, že mají sami dbát na to, aby dotyčný titul již nikdy nebyl dovezen. Zhruba třetina tisků byla propuštěna s verdiktem *erga schedam*, čímž se přístup k nim omezoval na explicitně určený okruh čtenářů: *erga schedam protestantibus*, *erga schedam theologis*, *erga schedam medicis* apod. Jindy byly takto k omezené distribuci předurčeny jisté časopisy, v nichž se vyskytovala závadná místa (*erga schedam continuantibus*). Verdikt *erga schedam* mohl být opatřen obsírnějšími atributy, například v tom smyslu, že aktuár smí knihu poskytnout pouze chytřejším čtenářům¹⁸⁹ nebo starším, zkušenějším duchovním.¹⁹⁰ Zcela specifický druh *erga schedam* představoval verdikt *comis tantum*, odrážející praxi, kdy ředitelé divadel a herci mohli dostat do rukou i závadné divadelní hry, poněvadž ty musely být beztak před uvedením na scénu podrobeny cenzuře ještě jednou. Jen zřídka se vyskytovaly verdikty *damnatur*, nařizující zničení exempláře – to se týkalo zhruba deseti procent všech knih.

189) Viz NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise z 19. 4. 1775.

190) Viz NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 730, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise z 12. 10. 1773.

Působení pražské cenzurní komise proti lidové pověřivosti V dubnu 1775 projednávala guberniální cenzurní komise žádost o vydání českého překladu knížky *Oesterreichischer Myrrhenberg*. Šlo o starší dílo, které v nových vydáních, z nichž první pocházelo již z roku 1723, zahrnovalo seznam zázraků (většinou zázračných vyléčení) v dolnorakouském poutním místě Maria Taferl. Knihy tohoto typu nebyly bez problémů ani z pohledu katolické církve, takže vedle *imprimatur* pasovského biskupa se ve čtvrtém vydání objevilo jednostránkové *protestatio* potvrzující, že žádný z vylíčených zázraků neodporuje oficiálnímu učení katolické církve. Nyní prosil neznámý žadatel o povolení překladu nejnovějšího rakouského vydání z Křemže z roku 1773 do češtiny. Bylo rozhodnuto, že *imprimatur* nedostane, a to s odkazem na dvorský dekret ze 14. dubna 1770. Ten vyzýval k velké opatrnosti u děl pojednávajících o zázracích nebo o dosažení zvláštní milosti jako odpovědi na modlitby. Český překlad byl cenzurní komisí jednohlasně zamítnut právě proto, že by podporoval „pověřivost, které je obecný lid beztak nakloněn“.

Tato argumentační linie se na začátku osmdesátých let rozvíjela systematicky a cenzurní referent se v souladu s ní snažil získat přehled i o produkci náboženských tisků na venkově. Kritický přístup k tematice zázraků lze pozorovat rovněž na týdenním „výtahu z protokolu [...] rukopisů odevzdaných c. k. knižnímu reviznímu úřadu“. Největší podíl odmítnutých položek představovaly emocionálně vypjaté náboženské texty: v roce 1781 to byla například neidentifikovaná píseň *Hör mein Flehen, höre meine Bitte an* a později česká publikace vztahující se k mariánské poutní hoře Montserrat (*Nový vejpis španělského vrchu Monserrat nazvaného*).

Zdroj: NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise z 19. 4. 1775; tamtéž, kt. 730, sign. G5/1, č. 114 a 136 ex 1781, „Auszug aus dem Protokoll der von 30. August bis 5. September a. c. bey dem k. k. Bücher RevisionsAmte eingekommenen Manuskripten“; Moravský zemský archiv v Brně, Gubernium (B1), 1613–1785, kt. 47, sign. B6.

Poslední boje konzervativců v sedmdesátých letech.

Cenzurní aféry Karla Heinricha Seibta

Nejednoznačná měřítko pro to, co mělo být povoleno a co zakázáno, hrála roli i při konfliktech různých zájmových skupin. Nejznámější byly dvě aféry kolem pražského profesora estetiky Karla Heinricha Seibta. Ze spisů ze září 1774 je zřejmé, že v oblasti divadelní cenzury vedl Seibt jako cenzor obdobný boj, jaký ve svých dílech reflektoval jeho vídeňský protějšek Sonnenfels, a že šlo o boj víceméně předem prohraný. Podle protokolu cenzurní komise ze 14. září 1774 si Seibt stěžoval na pražské divadelníky a zejména na společnost Jana Josefa Bruniana s tím, že

mnoho herců stále ještě praktikuje tolik škodlivá extempore; navíc jsou hry cenzorovi předávány až den před uvedením na scénu a tato nedbalost brání patřičnému cenzurování takových her; občas již nelze provést ani velice nutné změny v textu, protože hry již byly nastudovány a musejí být následujícího dne uvedeny, neboť herecká společnost nemá nastudován náhradní kus. Vinou tohoto postupu jsou dosti často uráženy dobré mravy a dobrý vkus. Tím a zanedbáváním včasného předkládání textů děl je do jisté míry cenzura klamána, proto nemůže být žádné porušení povinnosti cenzora a příslušného nejvyššího nařízení kladeno za vinu cenzorovi.¹⁹¹

191) „Es unterfingen sich der mehrmalen bereits ergangenen hohen Verordnung zuwider viele der hiesigen Schauspieler das so schädliche extemporeiren einzuführen, auch würden die zu spielenden Stücke erst den

Konzervativci a novátoři – Karl Heinrich Seibt a František Xaver Věžník Když se roku 1763 stal lužický katolík Karl Heinrich Seibt (1735–1806) profesorem krásných věd v Praze, představovalo to nevídanou událost. Absolvent lipské univerzity byl jedním z prvních profesorů, jenž nebyl jezuitou, ba dokonce ani duchovním, a nevystudoval teologii. Seibt, jenž byl do roku 1771 neplaceným profesorem a živil se jako arcibiskupský sekretář, hrál důležitou roli při vývoji samostatné krásné literatury, která již nebyla funkční součástí nějaké společenské nebo náboženské události.

Seibtovo jmenování musel schválit prezident apelačního soudu hrabě František Xaver Věžník jakožto předseda univerzitní komise a nově založené studijní komise. Ty dále sestávaly z direktorů čtyř fakult, takže měly podobné složení jako cenzurní komise. Konzervativního Věžníka charakterizoval Jaroslav Prokeš jako „úhlavního nepřítel[e] [...] každého svobodnějšího projevu myšlení“; bylo jen otázkou času, kdy dojde ke střetu hraběte Věžníka a profesora Seibta.

Jako neplacený profesor Seibt pilně publikoval své přednášky o vlivu krásných věd na vzdělávání rozumu (1764), o užitečnosti morálky v rétorice (1767) nebo práce o slohu (1768), ale také vybraná slohová cvičení svých studentů (1769) na důkaz užitečnosti svého oboru. Po roce 1771, po nástupu knížete Karla Egona Fürstenberga do funkce nejvyššího purkrabího, se stal jedním z nejvlivnějších mužů humanitních oborů, který měl velké slovo i při zavádění tereziánských školských reforem v Čechách. Když byla roku 1771 pražská cenzura sjednocena a arcibiskup, Seibtův dosavadní chlebodárc[e], v ní ztratil svůj vliv, stal se Seibt přisedícím při cenzuře novin a kalendářů. Činnost Fürstenberga a Seibta může sloužit jako doklad poměrně volných poměrů pražské cenzury v sedmdesátých letech 18. století. Nebylo proto divu, že se právě tito dva její představitelé stali terčem konzervativců, kteří je v letech 1775–1779 několikrát ve Vídni denuncovali.

Zdroj: AVA, Studien-Hofkommission, kt. 46, sign. 5/Prag Phil Schöne Wissenschaften, č. 40 ex 1771, psaní Marie Terezie českému guberniu a vídeňské studijní komisi z 16. 2. 1771, fol. 6–8; Ivana Čornejová (ed.): *Dějiny Univerzity Karlovy 1348–1990*, díl 2, Praha, Univerzita Karlova 1995, s. 111–115, 125–128; Josef Volf: „Wie die einzige böhmische Zeitung im Jahre 1771 einging“, *Prager Presse* 3, 1923, č. 334, 5. 12., ranní vyd., s. 4–5; Franz Lorenz: „Karl Heinrich Seibt“, in Erich Gierach (ed.): *Sudetendeutsche Lebensbilder*, sv. 3, Reichenberg, Franz Stiepel 1934, s. 243–250, zde s. 246; Jaroslav Prokeš: „Aféra Seibtova roku 1779“, in Otokar Odložilík (ed.): *Českou minulostí. Práce věnované profesoru Karlovy university Václavu Novotnému jeho žáky k šedesátým narozeninám*, Praha, Jan Laichter 1929, s. 317–330.

Aby se takovému obcházení cenzury předešlo, nařídilo gubernium o dva týdny později městskému hejtmanství a Brunianovi, že extempore jsou napříště přísně zakázána a hry mají být k cenzuře doručovány osm dní před inscenací.

Na počátku roku 1775 udělil Karl Heinrich Seibt *admittitur* spisu, který o více než sto let předtím pod názvem *De regni Bohemiae felici quondam, nunc calamitoso statu* (*O šťastném někdy, nyní však přežalostném stavu Království českého*) napsal jezuita Bohuslav Balbín. Editor knihy, historik František Martin Pelcl, dodal latinskému rukopisu nový název. Cenzuře ho předložil s impresem *Bohuslai Balbini dissertatio apologetica pro*

Tag vorher vor ihrer Aufführung in die Censur eingebracht, welche Nachlässigkeit dann verhindert, daß die Censur mit dergleichen Stücken nicht gehörigermaßen vorgenommen werden kann, um so mehr noch, als die manchmal so nothwendig fürzunehmende Abänderungen nicht mehr gemacht werden können, weil diese Stücke bereits einstudirt sind, und schon den folgenden Tag, in Ermangelung eines andern einstudirten Stücks, aufgeföhret werden müßt. Da nun bey solcher Bewandniß die guten Sitten, und der gute Geschmack mit dem extemporianen nicht selten beleidiget werden; andern theils auch durch dieses sowohl, als durch die Vernachlässigung der einzubringenden Stücke, die Censur gewißermaßen eludiret würde, nicht minder keiner der Fehler wider die Censur und diesfällige allerhöchste Verordnungen dem Censori zur Last gelegt werden können.“ NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 730, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise ze 14. 9. 1774.

*lingua Slavonica, praecipue Bohemica. Ad clarissimum virum Th[omasium] [de] Cz[echorod] opus posthumum. Pragae, apud Felicianum Mangold, & Filium 1775 (Rozprava na obranu jazyka slovanského, zvláště pak českého), což dokazují i elenchy guberniální cenzurní komise.*¹⁹²

Text z počátku sedmdesátých let 17. století o bídém stavu českých zemí po třicetileté válce nebyl Balbínem určen k tisku. Šlo o soukromý list Tomáši Pešinovi z Čechorodu. V objasnění původu zlých poměrů bylo možné spatřovat narážku na císařský dvůr (který se krátce před Balbínovým narozením přestěhoval z Prahy do Vídně) a habsburský rod. Zejména Balbínovo varování před přílišným zavedením novot v kapitole „Změna jazyka je v každém státě čin plný nebezpečství a zvláště v Čechách se projevuje jako nespravedlnost“¹⁹³ bylo z různých pohledů nanejvýš aktuální: v Balbínově době se vztahovalo explicitně na protireformaci prosazovanou Habsburky; bylo však také živé v krizových sedmdesátých letech 18. století.

Jak ve Vídni, tak v Praze probíhala v této době vzdělanecká diskuse o ochraně a kultivování vernakulárních jazyků a proti nadvládě jazyků cizích – francouzštiny v literatuře a ve společnosti, italštiny v divadle a opeře. Její součástí byly výše zmíněné Sonnenfelsovy aktivity ve Vídni, spisek *Erinnerungen über einen wichtigen Gegenstand* hraběte Františka Josefa Kinského (1773), Seibtovy snahy prosadit německou (a již ne italskou) zpěvohru v Praze a konečně i zřízení dnešního Stavovského divadla Pelclovým zaměstnavatelem, hrabětem Františkem Antonínem Nosticem. V Nosticově divadle se v prvních letech jeho existence hrálo a zpívalo pouze německy a česky, již ne italsky. Zatímco obrana zemských jazyků byla jak vidno takřka módní záležitostí, bylo zároveň nasnadě, že původní název Balbínova textu je naprosto nepřijatelný. Vyzníval totiž až příliš naléhavě v situaci, kdy se Čechy (opět) nacházely ve vskutku bídém stavu, tisíce lidí umíraly během vlny hladomoru a v průběhu roku 1775 propuklo selské povstání. Historik Jaroslav Prokeš sice právem poukázal na to, že Balbínova *Dissertatio* dostala *imprimatur* ještě před vypuknutím těchto nepokojů, ale hospodářská krize tehdy již delší dobu trvala. Proto představovalo Pelclovo přejmenování Balbínova spisu na obranu českého jazyka geniální tah, poněvadž nový název byl aktuální, a tím pádem nepříznakový. Rekontextualizace textu z politického do kulturního diskurzu mohla hrát roli ezopské clony sloužící k rozptýlení pozornosti cenzury.

Ošálit cenzora, kterým byl přepracovaný Karl Heinrich Seibt, přitom zřejmě nebylo složité. Je těžké rozhodnout, zda tento mnohoobročník tehdejších humanitních oborů v Čechách rukopis sám četl, nebo, jak tvrdil ve své pozdější obhajobě, na to skutečně neměl čas; každopádně svůj úkol předal aktuáru Franzi Fischerovi. Editor Pelcl se zase hájil tím, že prý předpokládal, že cenzura bude muset na některých místech textu škrtat. Toto tvrzení pokládáme spolu s Prokešem za výmluvu, protože pro editora bylo jistější předejít svévolným a třeba neorganickým či zbytečně rozsáhlým škrtům cenzury vlastními, dobře uváženými zásahy do textu.¹⁹⁴ Kromě kouzla nového názvu se Pelcl zjevně spolehl

192) Viz záznam k bohužel skartovanému fasciklu v NA, ČG-P, kniha 8, elench pro roky 1774-1783, sign. G5, č. 11 ex 1775: „unter der Aufschrift *Balbini Apologetica* herausgegebenes, und von dem Censor Seibt approbirtes Buch.“

193) Bohuslav Balbín: *Rozprava krátká, ale pravdivá*, přel. Milan Kopecký, Brno, Blok 1997, s. 93-108.

194) Jaroslav Prokeš: „Osudy prvního vydání Balbínovy *Obrany jazyka českého*“, *Časopis Matice moravské* 49, 1925, s. 245-259, zde s. 253.

na liberální smýšlení pražské cenzurní komise a snad i na to, že cenzori nebudou mít na pozorné studium rukopisu čas. Důležité přitom je, že věděl, že v stávajícím systému předběžné cenzury má za schválený tisk odpovědnost cenzor, nikoli autor či editor.

Nejpozději začátkem dubna 1775 byla kniha patrně anonymním dopisem z Prahy denuncována u císařské kabinetní kanceláře, což byl jakýsi osobní sekretariát panovníka. Jaroslav Prokeš má za to, že původcem udání mohl být sám hrabě Věžník. Pražský nejvyšší purkrabí kníže Fürstenberg nařídil dne 12. dubna pražské cenzurní komisi zkonfiskovat u knihkupce Mangoldta všechny výtisky Balbínovy knihy a obratem je zničit, protože se v textu útočí na panovnický dům a jeho správu. Prokeš tento postup označuje za překročení pravomocí purkrabího. Cenzoru Seibtovi, jehož si jak Fürstenberg, tak i vídeňský dvůr velice vážili, byla udělena přísná důtka; traduje se, že německými i českými modlitebními knížkami, které nedlouho poté vydal, se Seibt snažil svá provinění odčinit (se zřejmým úspěchem: za zmíněné modlitební knížky byl od císařovny oceněn briliantovým prstenem).¹⁹⁵ Vše naznačuje, že promptní řešení celé záležitosti, k němuž se Fürstenberg uchýlil, bylo motivováno snahou zbavit se problémů ještě předtím, než vůbec vzniknou.

Dne 19. dubna vypracovala na vydanou knihu posudek vídeňská dvorská cenzurní komise. Ve svém elaborátu se kriticky zmínila o nacionálních tendencích knihy: Balbín prý „horlí jmenovitě proti těm, kteří pohrdají českou řečí a chtějí místo ní zavést do Čech němčinu“; zpráva cituje některá místa, která „dosti tvrdě zní“. Závěr vídeňské komise zněl: „Proto by bývalo rozumnější, kdyby pražská cenzurní komise, zejména za nynějších poměrů, tuto knihu nebyla dovolila tisknouti“.¹⁹⁶ Vyšetřování Balbínova spisu *Dissertatio* a okolností jeho tisku se táhlo až do listopadu 1775 a bylo na základě nové anonymní denunciacie obnoveno ještě roku 1779. Dvorská cenzurní komise radila nenápadně se zmocnit rozprodaných exmplářů a zničit je, ovšem neuvádět titul v katalogu zakázaných knih, čímž by na něj byla upozorněna veřejnost. Císařovna Marie Terezie následkem toho rozhodla, že kniha nemá být oficiálně zakázána, ale nesmí být znovu tištěna. Jak už bylo zmíněno, vzdal se Karl Heinrich Seibt v dubnu 1775 v reakci na vypuknutí aféry „dobrovolně“ úřadu cenzora *genus mixtum*, i nadále však zůstal členem cenzurní komise a cenzorem filozofických spisů.

Povolením Balbínova spisu Seibtovy problémy neskončily. Roku 1778 byl – ač sám působil jako cenzor – nařčen, že přednáší ze zakázaných knih a že je půjčuje i svým studentům. V lednu 1779 kvůli tomu proběhla razie v pěti pražských knihkupectvích. Z běžných zvyklostí přitom vybočovalo, že se tak stalo na příkaz pražského apelačního soudu vedeného hrabětem Věžníkem a zároveň bez souhlasu gubernia. Došlo k prohlídce knihkupeckých skladů a konfiskaci propadly obchodní knihy, korespondence a údajně také spisy francouzských a německých osvícenců. Konzervativci, kteří za celou akcí stáli, se snažili získat povolení i k vizitaci soukromých knihoven, to však nebylo uděleno. Konzervativní část

195) Karl Heinrich Seibt: *Katholisches Lehr- und Gebethbuch. Zweyte rechtmässige, durchaus verbesserte und ansehnlich vermehrte Auflage*, Mit Bewilligung der k. k. Censur, Prag, Buchdruckerei der k. k. Normalschule 1781, česky *Knihka katolická obsahující v sobě naučení a modlitby*, přel. F. J. T. [= František Jan Tomsa] Praha, nákladem císař. král. normální školy 1782; týž: *Lehr- und Gebethbuch für die unmündige Jugend*, Prag, Normalschul-Buchdruckerei 1782, česky *Vyučující a modlitví kniha pro mládež*, přel. František Jan Tomsa, Praha, Antonín Elsenwanger 1784.

196) Cit. dle J. Prokeš: „Osudy prvního vydání Balbínovy *Obrany jazyka českého*“, cit. dílo, s. 247.

Protokol pražské cenzurní komise z roku 1773

Protocollum Commissione Censurae Librorum. Pragae dd° 9^{n^{ae}} Julii 1773 (výťah)

Belustigungen für allerley Leser. 1tes Bändchen. Patří Höchenbergrovi. Obsahuje nemravné básně a oplzlé vtipy.

[...]

Kleine Plappereien, patří trattnerskému knihkupectví; obsahuje latinské dopisy, které jsou sestylizovány v nanejvýš nemravném, vulgárním a necudném tónu.

Všech těch 29 kusů bude poté, co dorazí nejvyšší rozhodnutí, v případě všeobecného zákazu jakožto majetek knihkupce vyvezeno ze země.

28vo

Belustigungen für allerley Leser. 1tes Bändchen. Leipzig 1773 – 8. Je to pouze pro čtenáře, kteří milují nemravné básně a sprostřárny ve vtípném rouchu.

Ku příkladu s. 120 *Amor strůjcem ohňostroje*, obzvlášť však s. 122. Je to celkem velice necudná báseň.

Také s. 115: Žertovat, smát se, tančit, hrát si, koketovat, laškovat, líbat se, cítit, to je přece povoleno atd. atd.

29no

Kleine Plappereyen. Leipzig 1773 – 8vo.

Kdyby nestačily až moc svobodné úsudky a podivné názory, které se v těchto *Žvatlaních* vyskytují, k tomu, abychom je považovali za zavrženíhodné, zaslouží si tato kniha tento osud kvůli latinským dopisům v ní obsaženým, a to s. 416:

Epistola C. Antonii Cos. ad Q. Soranum de incontinentia libidinis Cleopatrae Reginae.

[*Dopis Gaia Antonia Q. Soranovi o nezadržitelném libidu královny Kleopatry*]

Odpověď na to, dopis podobného obsahu Soranovi a jeho odpověď na něj. V těchto dopisech se nacházejí místa, která předčí vše rozpustilé a chlípné, co si lze představit.

Ku příkladu s. 417: „a to dokonce ne průměrně. Z jejího ducha ustoupila ženská cudnost a propukla v ní taková nedočkavá toucha po chlípnosti, že se jednu noc zahalila kápí a v nevěstinci vykonala soulož se sto šesti muži. Jak prohlásila, její vulva byla tak napjatá a rozpálená vzrušením, že i z nevěstince odešla neuspokojená“

S. 422 Soranus předepíše Antoniovi recept, jak si zajistit přízeň Kleopatry, který je tak nestydatý, že by bylo nemravné toto místo uvést.

15. července 1773. Kníže von Fürstenberg.

Výňatek z německy a latinsky psaného dvousloupcového protokolu pražské cenzurní komise, která se v letech 1772–1779 jednou za měsíc scházela pod předsednictvím nejvyššího purkrabího Karla Egona Fürstenberga. V levém sloupci se uváděly importované knihy, jejich počet, údaj o adresátovi („majitel“), dále stručná charakteristika knihy a většinou i posudek cenzurní komise (v této době *erga schedam*, tj. na povolenku, nebo *ad remittendum*, tj. vrácení knihy do zahraničí). V pravém sloupci najdeme ještě jednu zkrácený bibliografický údaj a charakteristiku knihy doprovázenou citacemi závadných míst. Tyto komentované výpisky byly pořizeny vždy v jazyce originálu a mohly se rozprostírat přes několik stran.

Jednotlivé položky zasedání cenzurní komise byly očíslovány. Po teologických, lékařských a filozofických spisech přicházela v zasedání komise řada na *genus mixtum*, obsahující mimo jiné beletrii. Ta byla často – jako i ve druhém zde uvedeném případě latinsky psané pornografie – vracena do zahraničí kvůli mravní závadnosti obsahu.

Zdroj: NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 730, sign. G5/1, cenzurní protokol z 9. 7. 1773. Pasáže citované z *Dopisu Gaia Antonia* z latiny přeložila Magdaléna Jacková.

šlechty a církve však prosadila alespoň prohlídku Seibtovy knihovny. Akce inkviziční komise bezprostředně směřovala zejména proti Seibtovým žákům,¹⁹⁷ svými politickými důsledky však ohrožovala samo gubernium i osobu nejvyššího purkrabího. František hrabě Věžník, jenž celou akci vedl, obvinil nejvyššího purkrabího a Seibtova protektora knížete Fürstenberga před Marií Terezií z toho, že se v Čechách prakticky neuplatňují cenzurní opatření; samotného Seibta zase z toho, že na univerzitě propaguje radikálně osvícenské ideje. Zpráva o raziích obratem pronikla do osvícenského tisku ve zbývajících částech říše¹⁹⁸ a pražské gubernium se muselo těmito mediálními reakcemi zabývat. Seibt dvakrát odcestoval do Vídně, kde se osobně obhajoval. Až s pomocí jeho zastánců, kteří měli na císařovnu přímý vliv, se vyšetřování pražského profesora podařilo v roce 1780 ukončit.¹⁹⁹ Následkem aféry byla v květnu 1779 sloučena studijní a cenzurní komise a vedení nového orgánu bylo svěřeno hraběti Věžníkovi. Roku 1782 pak Fürstenberg odstoupil z úřadu nejvyššího purkrabího – oficiálně ovšem bez souvislosti s těmito aférami, nýbrž spíše v souvislosti s malou průbojností a chybami při prosazování náboženské tolerance.²⁰⁰

Seibtovu aféru lze však, spolu s jinými kauzami, interpretovat také jako typické dilema zvláštního dohledu nad školstvím, které je pro cenzuru nejproblematictější polem: intelektuálové měli ke knihám tradičně privilegovaný přístup, čímž se kolem nich přirozeně vytvářela jakási šedá zóna, v níž kolovaly nepovolené texty. Zároveň se vzdělávací instituce vyznačují vysokou koncentrací mladých, nezkušených čtenářů, kterým paternalistický dohled věnoval největší pozornost. Na vyšších školách však také probíhal přechod od poměrně nezkušeného k nejzkušenějšímu čtenáři, budoucímu členu elity. Fakt, že se na vyšších stupních škol čtenáři setkávali se zakázanými texty, můžeme doložit také skandálem z roku 1781 kolem brněnského kněžského domu, kde se četly biskupem a představenými zakázané jansenistické spisy od Pasquiera Quesnela, Blaise Pascala, Antoina Arnaulda nebo Pierra Nicola.²⁰¹ Na konci osmdesátých let pak následovala aféra s bývalými studenty Josefa Dobrovského v olomouckém semináři.²⁰² Rozsah a intenzitu tohoto paralelního komunikačního oběhu pohoršlivé nebo zakázané literatury v citlivé sféře výchovných institucí lze sotva odhadovat, protože o nich víme jen díky aférám, o nichž se dochovaly stopy v archivních pramenech. Ani současníci o něm nemohli mít přesnější představu; snad proto byly reakce na tyto případy tak bouřlivé.

197) Franz Lorenz: „Karl Heinrich Seibt“, in Erich Gierach (ed.): *Sudetendeutsche Lebensbilder*, sv. 3, Reichenberg, Franz Stiepel 1934, s. 243–250, zde s. 246.

198) Srov. Arnošt Kraus: „Poslední razzia na knihy v Praze v době před Josefem“, *Časopis Musea Království českého* 91, 1917, s. 328–330. Viz k tomu NA, ČG–P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/47 z 10. 6. 1780.

199) O roli cenzury v tomto mocenském boji na špičce české zemské správy pojednává případová studie Claire Mádllové „Perný rok knížete Fürstenberga. Cenzura a proměna veřejnosti na sklonku vlády Marie Terezie“, s. 165–177.

200) Srov. P. Bělina, J. Kaše, J. P. Kučera: *Velké dějiny země Koruny české*, sv. 10, cit. dílo, s. 93.

201) „Die Sache des Brünner Priesterhauses“, in Joseph Dobrowsky (ed.): *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren* 1, 1786, s. 23–33.

202) Daniela Tinková: *Jakobíni v sutaně. Neklidní kněží, strach z revoluce a konec osvícenství na Moravě*, Praha, Argo 2011, zvl. s. 42–62.

Uvolnění cenzury v josefinském desetiletí (1781–1790)

Bezprostředně po smrti své matky koncem listopadu 1780 se Josef II. pokusil oživit rakouskou knižní kulturu a dát jí novou dynamiku. Přemýšlel nad tím, jak v dědičných zemích zjednodušit její přílišnou regulaci a jak ji zároveň chránit před zahraniční konkuncí. Zatímco tedy mezi císařem a jeho poradci probíhaly už od počátku Josefovy samostatné vlády diskuse o tom, jak by mohl nový cenzurní systém vypadat, zaznamenáváme první změny ve výkonu pražské cenzury až okolo poloviny roku 1781. Přes veškerou razanci josefinských změn na právní úrovni se přitom některá z nařízených pravidel v praxi plně neprosadila, což platí jmenovitě pro snahy o centralizaci výkonu cenzury do Vídně.

Zjednodušení cenzurního systému v nařízeních Josefa II.

Podle Josefa II. měla být cenzura knih radikálně centralizována a zjednodušena. Již pět dní po nástupu na trůn, 4. prosince 1780, žádal spojenou dvorskou kancelář o vyjádření, „zda by nebylo lepší a jednodušší, kdyby se zcela zrušily zvláštní cenzurní komise existující ve všech zemích“²⁰³ a cenzura – včetně uherské – by se soustředila k cenzurní komisi ve Vídni. Zatímco sama vídeňská komise plédovala pro zachování stávající struktury včetně provinciálních komisí, dvorská kancelář se naopak připojila k císařovu návrhu s tím, že centralizovaná cenzura funguje také ve Francii nebo ve Španělsku. Krátce poté předložil císař státní radě svůj návrh Základních pravidel k ustanovení budoucí řádné knižní cenzury (*Grund-Regeln für die Bestimmung einer ordentlichen künftigen Bücher-Censur*). Centralizace byla zahájena 8. února 1781 přestavbou vídeňské cenzurní komise, která se rozrostla na šest světských a pět církevních cenzorů, jimž předsedal hrabě Jan Rudolf Chotek. Po Chotkově odchodu do dvorské komory byla cenzurní komise v roce 1782 sloučena se studijní komisí v studijní a cenzurní komisi (*Studien- und Zensurkommission*), které předsedal Gottfried van Swieten, syn osobního lékaře Marie Terezie a člena cenzurní komise působícího v padesátých letech, přední kulturní zprostředkovatel a básník, jenž obeznámil Josepha Haydna a Wolfganga Amadea Mozarta s barokní hudbou; cenzurním referentem se stal Joseph von Sonnenfels, s jehož teorií státní správy jsme se již seznámili.²⁰⁴ Jednalo se však spíše o institucionalizaci tradičních personálních paralel mezi oběma agendami či komisemi. I když na pražském guberniu nedošlo ke sloučení, nýbrž ke zrušení obou komisí, označoval zdejší guberniální rada J. A. von Riegger dokumenty různě jako „věc cenzurní“ i „věc studijní“.

Prvním úkolem nové instituce se stala revize starých cenzurních seznamů, po níž se roku 1783 snížil počet zakázaných knih z dosavadních 4 615²⁰⁵ na něco přes 900; většinou se jednalo o zákazy z mravnostních důvodů, na seznamu prohibít však zůstala například

203) Cit. dle T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 90.

204) Srov. také tamtéž, s. 90–94.

205) F. Hadamowsky: „Ein Jahrhundert Literatur- und Theaterzensur in Österreich“, cit. dílo, s. 294.

i díla Davida Humea, Voltaira nebo Goethovo *Utrpení mladého Werthera*. Seznam schválený císařem 3. prosince 1783 dorazil do Prahy 26. února 1784.²⁰⁶

Nařízením o cenzuře z 11. června 1781²⁰⁷ byly prakticky všechny císařovy návrhy uzákoněny. Nejdůležitější novinkou bylo, že měly být zrušeny provinciální cenzurní komise, v platnosti však zůstaly zvláštní knižní revizní úřady, které byly zřízeny krátce předtím dekretem z 11. září 1779 pro Čechy²⁰⁸ a ze 14. ledna 1780 pro Moravu.²⁰⁹ Významnější díla měl od roku 1781 cenzurní referent zemského gubernia zasílat spolu s předběžným cenzurním posudkem do Vídně, kde padl konečný verdikt. Guberniím měly k definitivnímu posouzení zůstat pouze „jednodušší úkoly“, tedy cenzura letáků, novin, modliteb apod. Takové rozdělení bylo nutné z praktických důvodů, ve Vídni totiž údajně nebyl žádný český mluvící cenzor.²¹⁰

Revizi knih měly mít na starosti celnice, krajské úřady a nedávno zřízené revizní úřady v hlavních městech jednotlivých zemí. Kontrola měla probíhat podle knižních seznamů vydávaných, respektive s čtrnáctidenní periodicitou doplňovaných ve Vídni. Prioritou bylo zrychlení knižní distribuce. Celnice a krajské úřady tak směly nejen propouštět povolené knihy, nýbrž také umožňovat cestujícím dovoz jednotlivých zakázaných knih pro vlastní potřebu.²¹¹ Přednost měl také zájem knihkupců i tuzemských redaktorů, aby byly rychle zkontrolovány zahraniční knihy a zejména periodika přicházející do země. Knihkupci či další žadatelé mohli v případě dovozu knih s revizním úřadem už předem konzultovat soupisy objednávaných knih, aby se urychlilo jejich odbavení; při dodávce knih pak bylo nutno zkontrolovat pouze seznam a postarat se o vrácení případných nepovolených knih do zahraničí nebo předání ještě necenzurovaných svazků cenzurnímu referentovi.²¹²

Podobně jako v Praze převzal i v Brně revizní úřad dřívější aktuár cenzurní komise, v tomto případě Anton Franz Schrötter.²¹³ Zřejmě vzhledem k důležitosti města Opavy, které bylo do roku 1782 sídlem královské reprezentace, a také z důvodu malé vzdálenosti Opavy od hranic zde existovala „c. k. revize knih“, za kterou byl zodpovědný jistý Leopold Gersch. Když byla v Opavě cenzurní komise roku 1782 zrušena, převzal revizní úkoly krajský úřad.²¹⁴

Zcela v duchu paternalismu se mělo jinak zacházet se „sprostými“ spisy a jinak se spisy „učenými“. Podle textu nařízení z 11. června 1781 totiž „ty první čte pouze většinový dav se slabým rozumem, zatímco druhé jmenované čtou lidé s vyvinutým charakterem

206) NA, ČG-P, 1784–1785, kt. 996, sign. G VIII/8.

207) Nařízení z 11. 6. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 517–524.

208) J. Schaller: *Kurzgefaßte Geschichte der kais. kön. Bücherzensur und Revision im Königreiche Böhmen*, cit. dílo, s. 11–12.

209) Ch. d'Elvert: *Geschichte des Bücher- und Steindruckes*, cit. dílo, s. 155, kde se cituje dále guberniální dekret z 21. 4. 1780.

210) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 99.

211) Intimát pro Čechy z 13. 7. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 524–528, zde s. 526, § 8; a zvláště dvorský dekret z 21. 9. 1782, tamtéž, s. 528–530, zde s. 530, § 5.

212) Srov. § 7 cenzurního nařízení z 13. 6. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 525.

213) Ch. d'Elvert: *Geschichte des Bücher- und Steindruckes*, cit. dílo, s. 155.

214) Tamtéž, s. 155, 159.

a duchem, jejichž zásady jsou již pevnější“.²¹⁵ Diferencovanému přístupu k různým typům čtenářů odpovídala skutečnost, že ze zahraničí dovážené vědecké spisy bez vztahu k politickým nebo náboženským otázkám nemusely nyní vůbec procházet cenzurou a mohly být vydávány vlastníkům přímo, naproti tomu pro politické spisy se mělo vždy žádat o povolení ve Vídni. Ke zjednodušení systému mělo přispět i zrušení veškerých přechodových stupňů mezi povolením a zákazem; zvláštní režim měl platit pouze pro nekatolické spisy. Zákazu měla být paušálně podrobována pouze nemravná díla a „protináboženské“ spisy – tedy již ne „protikatolické“ texty, nýbrž jenom ty, které zpochybňovaly boží existenci, božské zjevení nebo křesťanství. Bez ohledu na osobu nebo instituce, proti kterým byly namířeny (včetně samotného císaře nebo katolické církve), měly být povoleny ty kritické spisy, které autor podepsal plným jménem, nikoli však hanopisy. V určitých případech pak mohl cenzor udělit výjimku i z této podmínky. Kvůli jednotlivým závadným místům se již neměla zakazovat celá periodika. Potírání tajného knižního obchodu mělo spadat plně do kompetence policie, která se právě za Josefovy vlády začala institucionálně vyčleňovat. Centralizace dohledu nad literární komunikací zasáhla i do pravomocí církevní hierarchie; nově mělo platit, že veškeré státem povolené spisy jsou povoleny i pro všechny duchovní, naopak tiskem vydané spisy duchovních hodnostářů musely projít Chotkovou komisí.

Z ekonomických důvodů měl být dovoz knih pokud možno nahrazen domácími původními tisky nebo patiskem zahraniční produkce. Povolen byl dovoz pouze z těch oborů, kde byla domácí produkce slabá, například jednalo-li se o protestantské knihy. Povolení přitom mělo platit do doby, dokud nebude dostačovat domácí produkce „ve všech zemských řečech“. K patiskům takových knih byli domácí tiskaři otevřeně vybízeni, a to prostřednictvím seznamu protestantských děl povolených k patisku. Ten obsahoval osm německojazyčných protestantských zpěvníků a obsáhlý český kancionál Jiřího Sarganka *Cithara sanctorum neb Žalmy a písně duchovní* (Lipsko 1737).²¹⁶ Zcela zakázán byl naproti tomu dovoz zahraniční katolické produkce pro náboženskou praxi – „cizích breviářů, misálů, antifonářů a zpěvníků“. Pokud je církevní řády potřebovaly, měly se obrátit na „vídeňské nebo další domácí knihtiskaře“, zřejmě s prosbou o patisk.²¹⁷ Podobně se roku 1789 rozhodlo o „zákazu dovozu cizích židovských knih“ z důvodu podpory tuzemských židovských knihtiskáren, přičemž měla být udílěna privilegia na tisk a prodej cenných a nákladných titulů.²¹⁸ Zákaz dovozu zahraniční židovské literární produkce zůstal v platnosti až do předbřeznového období.

V těchto nařízeních se zřetelně projevovala obchodní stránka Josefovy cenzurní politiky, která nepostrádala agresivitu, a to bez ohledu na to, že jako německý císař měl teoreticky brát také ohledy na duševní vlastnictví v ostatních státech říše. Patisk zahraničních, tj. nehabsburských děl byl však označen za čistě komerční záležitost; povolit ho

215) Nařízení z 11. 6. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 517–524, zde § 1, s. 518.

216) Nařízení z 24. 7. 1783, tamtéž, s. 540–542. K dílu srov. Jan Malura: *Písně pobělohorských exulantů (1670–1750)*, Praha, Academia 2010, s. 161–183.

217) Dvorský dekret z 8. 10. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 545.

218) Dvorský dekret z 26. 10. 1789, tamtéž, sv. 17, s. 626–627.

mohlo zemské gubernium podle místních kritérií a samozřejmě s ohledem na obsah. Pro zahraniční produkci se proto dokonce zaváděly speciální cenzurní atributy: *admittitur* nyní obdržela kniha, u níž byl případný patisk možný bez problémů, dílo s problematickými pasážemi dostalo *permittitur*, což fakticky znamenalo, že při svém patisku nesmělo být označeno jako kniha vydaná v habsburské monarchii, namísto toho na něm mělo být uvedeno buď původní místo vydání, nebo jiné cizí město spolu s doplňkem „k dostání“ v některém městě monarchie. Atribut *toleratur* se nyní uděloval dílům obsahujícím politicky nebo nábožensky problematická místa či naučným dílům, u kterých bylo třeba pro případ patisku upravovat obsah. Zmíněný atribut měly například *Rozmluvy o přirozeném náboženství* Davida Humea – na tento spis byla zakázána reklama a navíc nesměl být „všem k dispozici v čtenářském kabinetu“.²¹⁹ Patisk dříve povolených knih byl povolen automaticky, u titulů dříve zakázaných bylo naopak v případě patisku třeba požádat o svolení Vídeň.

Dovozci protestantských knih, dosud pronásledovaní jako pašeráci, nebyli po vydání tolerančního patentu již trestně stíháni, pokud „protestantské náboženské knihy na hranicích ohlásili a nepřeváželi je tajně“.²²⁰ Měli pouze povinnost zaplatit mýtné – také v tomto ohledu měly ekonomické ohledy přednost před policejními.²²¹ V případě, že byly podomním prodejcem odebrány nekatolické knihy, mělo se jim oznámit, že se tak neděje z náboženských důvodů, nýbrž vzhledem ke stále platnému zákazu kolportáže.

Uskutečňování josefinských reforem v Praze

V srpnu 1781 podal pražský guberniální rada J. A. von Riegger, vykonávající funkci cenzurního referenta, do Vídně zprávu o zavádění Josefových „základních pravidel“ v Čechách.²²² V ní upozornil na razantně klesající počet zadržovaných knih: ze tří stovek titulů, které prošly po lipském velikonočním trhu roku 1781 revizním úřadem v Praze, byla podle seznamů zasílaných z Vídně nebo otiskovaných ve vídeňských novinách (*Wiener Diarium*) většina uvolněna. Po revizi byly knihy ihned předány knihkupcům – Riegger očividně chtěl císařovi ukázat, že se mu podařilo dodržováním nových opatření chod cenzury zrychlit a že případné stížnosti knihkupců mohou být považovány za kverulantství.

Prakticky však fungování pražské cenzury nemohlo naplnit oba požadavky Josefových „základních pravidel“, tj. zároveň zrychlit cenzuru i ji centralizovat; Riegger se nakonec rozhodl upřednostnit ekonomický zřetel, tedy urychlení cenzurní praxe na úkor její centralizace. Podle jeho retrospektivního výkladu se v osmdesátých letech z Prahy nezasílaly prakticky žádné knihy nebo rukopisy k cenzurování do Vídně, aniž by kvůli tomu došlo mezi Prahou a Vídní k zásadním rozporům.²²³ Tuto praxi odůvodnil Riegger tím, že kdyby se cenzura důsledně centralizovala ve Vídni, přestal by český knižní obchod zcela fungo-

219) NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 728, sign. G5/1, Extractus protocollum manuscriptorum, 20.-27. 2. 1782.

220) Dvorský dekret z 28. 1. 1782, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 536.

221) Nařízení pro Čechy z 27. 3. a 9. 4. 1782, tamtéž, s. 536-537.

222) NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2344, sign. 115/1, zpráva J. A. von Rieggera císaři („Rechenschaft über unser bisheriges Betragen in Ansehung des auf Allerhöchsten Befehle eingeführten neuen Bücher-Revisions-System“) ze 3. 8. 1781.

223) NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2344, sign. 115/1, č. 2334 ex 1792 (původně sign. 115/119), koncept Rieggerova psaní dvorské kanceláři z 6. 12. 1792.

vat. Posílání spisů z Prahy do Vídně a zpět do Prahy by knižní obchod zpomalilo, nesmírně zdražilo a takřka zastavilo. Z největšího středoevropského centra knižního trhu, z Lipska, totiž knihy přicházely mnohem dříve do Prahy než do hlavního a rezidenčního města monarchie. Knihkupci z Čech by podle Rieggera v Lipsku ani nemohli obchodovat, museli by čekat na vídeňské seznamy, aby věděli, jaké knihy lze legálně dovážet. Byli by navíc limitováni tím, že se mnoho knih do Vídně nikdy nedostalo.

Tento postup Riegger zpětně ospravedlnil s odkazem na dvorský dekret z 24. října 1781, kterým vídeňský dvůr povolil nejen to, že se v Praze cenzurovat smí, nýbrž také to, že autor a nakladatel si dokonce mohou cenzora pro svůj spis vybrat sami. Bylo pak na guberniu, aby rozhodlo, zda je cenzor vhodný. Nařízení připomíná Rieggerův návrh nejvyššímu purkrabímu Karlu Egonu von Fürstenbergovi z 20. července 1781 na zřízení „přiměřené svobody tisku a psaní s nejjistějšími, nejrychlejšími a státu v ničem neodporujícími cenzurními institucemi“. V návrhu, který pak byl předán Josefu II., Riegger zformuloval svou ideální představu o cenzuře rukopisů:

Je zapotřebí mít jen kritického přítele (a který autor snad nějakého takového nemá?), který by byl zároveň cenzorem. Tímto způsobem může nyní konečně každý učenec, každý rozumný muž upotřebit práva literární svobody a praktikovat je, přítel může být přítelem cenzorem. Monopol na cenzuru knih je tím tedy zrušen a literární oligarchie se šťastně proměňuje v republikánský stav.²²⁴

Dobový koncept „přátelství“ byl přitom založen „jak na výměně idejí, tak na diskusi a kritice“.²²⁵ I když Riegger sám svůj návrh zrelativizoval s tím, že autoři a nakladatelé asi ještě nejsou pro takový „republikánský stav zralí“, zdá se podle jeho popisu, že český cenzurní systém v osmdesátých letech neměl k takovému ideálu daleko.

Nastal rovněž problém, jak v Praze poměrně obsáhlou cenzuru rukopisů a zejména dovážených knih organizovat. Aby došlo ke skutečné změně cenzurní praxe, nařídil totiž císař propustit všechny dosavadní činitele staré cenzurní komise. Proti tomu však pražské gubernium namítlo, že příkaz k propouštění nelze vztahovat na subalterní úředníky cenzurní komise, protože by „knižní revizní úřad nemohl ani existovat, ani nadále fungovat“.²²⁶ Výjimka se jmenovitě týkala aktuára bývalé cenzurní komise Franze Antona Meyera, který se pak skutečně stal revizorem knih. Koncem června 1781 požádalo dále

224) „Wir nehmen gesätzmässige Druck- und Schreibfreyheit, mit den sichersten, schleunigsten und dem Staate auf keine Art beschwerlichen Censur-Anstalten, und derselben Beförderung verbunden, zum Hauptgrundsatz und zur einzigen zweckmässigen Richtschnur. [...] Nur ein kritischer Freund (und welcher Autor könnte keinen solchen haben?) der zugleich ein Censor wäre, wird erfordert. Auf diese Art kann nunmehr jeder Gelehrte, jeder vernünftige Mann die Rechte der literarischen Freyheit brauchen, und ausüben, ein Freund kann des Freundes Censor seyn. Es ist also das Bücher-Censur-Monopolium aufgehoben, und die literarische Oligarchie ist in eine republicanische Verfassung glücklich verwandelt worden.“ AVA, Hofkanzlei, kt. 1330, sign. IV M 2, požárem poškozený koncept.

225) Christine Lebeau: „Verwandschaft, Patronage und Freundschaft. Die Rolle des Buches im Kreis um Kaunitz“, in Grete Klingenstein, Franz A. J. Szabo (eds.): *Staatskanzler Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg (1711-1794). Neue Perspektiven zu Politik und Kultur der europäischen Aufklärung*, Graz - Esztergom - Paris - New York, Andreas Schnider 1996, s. 291-304, zde s. 302.

226) „[...] das Bücher-Revisions-Amt unmöglich würde bestehen und in seiner Wirksamkeit bleiben können“. NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2344, sign. 115/1, zpráva J. A. von Rieggera z 3. 8. 1781.

pražské gubernium o povolení, „aby univerzitní a gymnazijní profesori a další učenci směli být využíváni jako cenzoři děl, která zde mají být vytištěna“.²²⁷

Tato otázka byla koncem roku 1781 zodpovězena kladně. Přestože cenzura byla organizačně zcela odtržena od univerzity, profesori museli nadále fungovat i jako cenzoři, a to až do 15. června 1792, kdy František II. profesory této povinnosti zprostil. Konkrétně víme – i to vyplývá z Rieggerovy zprávy z prosince 1792 –, že gymnazijní profesor Franz Xaver Noe již cenzuroval několik let před tímto datem; můžeme se pouze domnívat, že členové starší cenzurní komise jako Karl Heinrich Seibt, Ignác Cornova nebo Paul Hübner pokračovali ve své cenzorské činnosti i po zrušení této komise roku 1781; o cenzorech náboženských spisů se ještě zmíníme.

Uvolnění cenzury Josefovou vládou bylo v dubnu 1787 ještě rozšířeno tím, že v Dolním Rakousku byla odstraněna předběžná cenzura rukopisů a bylo povoleno „vytisknout rukopis před získáním povolením (*admittitur*) a předložit cenzuře již vytištěné dílo“.²²⁸ Toto opatření, určené „k podpoře knižního trhu“,²²⁹ platilo přinejmenším tři roky. Za finanční škody, které souvisely s případným zákazem knihy, ručili knihkupec a nakladatel, přičemž předpis stanovoval vysokou pokutu 50 zlatých za každý nalezený exemplář díla, které nedostalo povolení k prodeji, a přesto bylo šířeno.²³⁰

Do jaké míry platilo zrušení povinné předběžné cenzury rukopisů i mimo Vídeň, není zcela jasné. Podle některých badatelů je na sebe vztahovali i nakladatelé v provinciích.²³¹ Tomu nasvědčuje fakt, že české gubernium obdrželo úřední sdělení vztahující se k této svobodě, a to dvorská nařízení z jara roku 1788, která určovala, že texty musí být před distribucí opatřeny cenzurním verdiktem *admittitur*.²³² Vzhledem k možnosti vybrat si cenzora lze pochybovat o tom, že by čeští nakladatelé žádali o udělení *admittitur* ve Vídni často. Tímto opatřením se nejspíše jen legalizovala dřívější praxe nakladatelů, kteří takto chtěli využívat rozdílné přísnosti vídeňských a pražských úřadů.²³³

Pokus Josefa II. zrušit předběžnou cenzuru rukopisů vydržel jen do konce roku 1789, kdy tisk reflektoval rostoucí nespokojenost veřejnosti s panovníkovou politikou, zejména s nešťastně vedenou válkou proti Osmanské říši, dále například události ve Francii

227) „[...] daß die Professoren der Universität, der Gimnasien usw., dann andere gelehrte Männer in Prag als Zensoren über die Hier in Druck herauszugebende[n] Werke gebraucht werden könnten“. NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2344, č. 2334 ex 1792 (původně sign. 115/119), koncept Rieggerova psaní dvorské kanceláři z 6. 12. 1792.

228) Dvorský dekret z 24. 2. a 26. 2. 1787, dále dvorský dekret z 13. 4. 1787, citován nařízením pro Dolní Rakousko ze 14. 4. 1787, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 17, s. 625-626.

229) Tato formulace byla použita při zrušení tohoto pravidla dvorským dekretem z 20. 1. 1790, tamtéž, sv. 18, s. 571-572.

230) Srov. nařízení pro Dolní Rakousko ze 14. 4. 1787, tamtéž, sv. 17, s. 625-626.

231) Srov. T. Olechowski: *Die Entwicklung des Presserechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 100-104. Ferdinand Menčík: „Censura v Čechách a na Moravě“, *Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-jazykozpytná 1888*, Praha 1889, s. 85-136, zde s. 129, se domnívá, že nařízení nabylo okamžitě platnosti i v českých zemích.

232) NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2344, sign. 115/1, dvorská nařízení z 12. února a ze 27. března 1788. Dvorský dekret z 12. 2. 1788 a dvorský dekret daný v Čechách 27. 3. 1788, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 15, s. 880-881.

233) K problematice rozdílného cenzurování a výzvě k jednotnějším kritériím při posuzování mědirytin srov. NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2365, sign. 115/262.

Schönfeldova vydání světových divadelních her bez předběžné cenzury Roku 1790 nechal pražské gubernium přezkoumat, zda byly některé knihy tištěné u Johanna Ferdinanda Schönfelda opatřeny cenzurním povolením pro distribuci. Právě u Schönfelda vyšly v roce 1786 Thámovy překlady Shakespearova dramatu *Macbeth* a Schillerových *Loupežníků*. O *Loupežnících* však knižní revizní úřad nic netušil do té doby, než se roku 1790 titul objevil v katalogu Krameriovy České expedice. Následoval výslech na pražském magistrátu, v jehož protokolu Schönfeld uvedl, že sice hry vytiskl v nákladu 500 kusů, ale pouze jako tiskař, že nebyl jejich nakladatelem a že překladatel sám, tedy Karel Ignác Thám, vzal jejich náklad a rozprodej na vlastní nebezpečí. Na doklad toho uváděl, že všechny exempláře těchto her má u sebe Thám a že to byl také on, kdo je tištěným oznámením nabízel ke koupi. Schönfeld sám toto oznámení netiskl a prý také neví, kdo tuto zakázku převzal a zda se to stalo se svolením cenzury.

Samotný Thám zvolil přesně opačnou strategii: obvinil „svého“ nakladatele Schönfelda, jenž mu přece již předtím vydal mnoho knih, jako jsou např. *National-Lexikon*, *Sprachlehre*, *Básně v řeči vázané* nebo *Obrana jazyka českého*. Poté, co se ale jeho tvrzení, že Schönfeld převzal 200 kusů každé hry, ukázala nevěrohodná, se hájil tím, že knihy předal redaktorovi Matěji Václavu Krameriovi. Ten tyto kusy skutečně prodával za 8, respektive 14 krejcarů, při prohlídce jeho knihkupectví se však žádné výtisky nenašly. Při výslechu však Kramerius mohl předložit cenzurní povolení pro prodej těchto knih.

Jak se ovšem zdá, knihkupec Schönfeld měl tak vysoké společenské postavení, že za toto provinění nebyl nijak postižen. Každopádně je však pozoruhodné, že revizní úřad neměl přehled ani o knihách, které kolovaly v Praze.

Zdroj: Jan Vondráček: *Dějiny českého divadla. Doba obrozenecká 1771-1824*, ed. Vladimír Müller, Praha, Orbis 1956, s. 132-135; Josef Volf: „Paběrky k dějinám cenzury“, *Knihy* 1, 1919/1920, s. 50.

a povstání v rakouském Nizozemí. V prosinci 1789 tak Josef II. rozhodl o obnovení předběžné cenzury rukopisů „kvůli častému zneužívání“ předchozího stavu.²³⁴ Rozhodnutí, „že k cenzuře se smí opět předkládat výhradně rukopisy“, bylo pražskému guberniu oznámeno až koncem ledna; další sdělení z Vídně poukázalo na přísné tresty, hrozící v případě, že by se přesto někdo odvážil dát tisknout texty bez předchozího povolení.²³⁵

Dopady josefinské deregulace na distribuci knih

Pražský knihkupec Wolfgang Gerle napsal v dubnu 1781 do Švýcarska nakladatelskému domu Sociétés typographique de Neuchâtel, od kterého kupoval knihy, že s další objednávkou čeká ještě na nový cenzurní zákon, o němž se už hodně mluví:

Poněvadž máme již čtyři měsíce nadějí v to, že se naše knižní cenzura změní k lepšímu, jako se už částečně stalo ve Vídni, chtěl jsem počkat s dalším dopisem [do Švýcarska, MW] na to, až bude vše uvedeno v praxi také zde. Způsobilo by to totiž také velké změny v mých objednávkách, a to je důvod, proč jsem tak dlouho neodepisoval na dopisy, které jsem měl tu čest od Vás dostat.²³⁶

234) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Presserechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 104-106; dvorský dekret z 20. 1. 1790, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 18, s. 571-572.

235) NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2344, sign. 115/1, č. 2913/322 ex 1790, psaní dvorské kanceláře (Kressel, Dornfeld) pražskému guberniu, Vídeň, 29. 1. 1790.

236) „Comme depuis plus de quatre mois on nous fait esperer un changement favorable dans notre Censure des Livres, qui a même deja été executé en partie à Vienne, & dont je voulois attendre l'établissement ici,

Ekonomická cenzura kolem roku 1780 – ztroskotání Gerleho pokusu o českou encyklopedii

Jedním z nejdůležitějších dovozců švýcarských patisků francouzské *Encyclopedie* do monarchie byl již v sedmdesátých letech 18. století pražský knihkupec Wolfgang Gerle. O Gerleových velkých ambicích svědčí i to, že se na rozdíl od něj na odběru tohoto nákladného díla se Société typographique de Neuchâtel nedohodl kupříkladu ani vídeňský tiskařský magnát Johann Thomas von Trattner. V roce 1777 požádal Gerle vídeňskou vládu o nemalý úvěr, totiž deset tisíc zlatých na pět let s tehdy běžnou úrokovou sazbou čtyř procent. Jako jistinu nabídl Gerle svou pražskou firmu v hodnotě devíti tisíc zlatých. Na co Gerle tyto peníze potřeboval, nevíme, vzhledem k výši částky se však muselo jednat o reprezentativní nakladatelský projekt. Dvůr odpověděl, že „takové neobvyklé záloze [*dergleichen ungewöhnlichen Vorschuß*] nelze vyhovět“. Podruhé požádal Gerle o úvěr v listopadu 1786, a to o sumu šesti až osmi tisíc zlatých na deset nebo dvanáct let a se čtyřprocentním zúročením proti zástavě veškerého majetku knihkupectví. Tentokrát uvedl knihkupec explicitní důvod: realizaci české encyklopedie. Autory měl už k dispozici: jako knihkupec a majitel půjčovny knih Learned Club, nakladatel české Učené společnosti a zejména novin *Prager Gelehrte Zeitung* a ovšem také jako zednář disponoval Gerle výbornými kontakty s učenici v českých zemích, jako byli Ignác von Born, Josef Dobrovský nebo Mikuláš Adaukt Voigt. Nelze proto vyloučit, že by takový projekt české encyklopedie dosáhl úspěchu. Z Vídně však opět přišel odmítavý dopis s tím, že „knihtiskárnám, jichž máme dostatek, se neposkytují úvěry“. Ani česká šlechta zřejmě nebyla ochotna podpořit takový projekt, přestože by českým zemím i celé monarchii nepochybně přinesl značnou prestiž a vzestup na imaginárním žebříčku kultivovaných evropských zemí.

Zdroj: Jeffrey Freedman: *The Process of Cultural Exchange. Publishing between France and Germany (1769–89)*, disertační práce, Princeton University 1991, s. 229–234; Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Kommerz, Böhmen, Mähren und Schlesien, kt. 1445, sign. 106, baron Degelmann českému guberniu 9. 9. 1786.

Z citovaných řádků vyplývá, že Gerle od Josefa II. očekával zcela jiné možnosti dovozu, než jaké měl za Marie Terezie, kdy hospodářskou situaci knižního trhu omezoval přísný dohled nad literární komunikací. Domníval se také, že ve Vídni již nový cenzurní zákon nabyl platnosti, a že tedy zanedlouho vstoupí v účinnost také v Čechách. Gerleho předpoklad sice neodpovídal skutečnosti, protože i ve Vídni byl dekret zveřejněn až 11. června 1781,²³⁷ můžeme však konstatovat, že tento významný činitel na pražském knižním trhu věděl o vznikajícím zákoně a považoval změnu za natolik významnou, že raději odložil menší zakázku, aby tak uspořil náklady za objednávky a transport více kusů.

Podobně se zachoval jeho bratr Andreas Gerle, jenž ve stejnou dobu obdržel povolení zřídit v Praze čítárnu novin a časopisů. Dne 27. července 1781 pražské gubernium podpořilo Gerleho žádost vídeňským úřadům o to, aby směl dát publiku k dispozici slavný kritický časopis *Allgemeine deutsche Bibliothek*, dosud zakázaný. Jako důvod přitom Gerle uvedl, že „se zdá, že tento časopis patří do kategorie nyní povolených časopisů“. Gerleho žádost byla pražským guberniem doporučena ke schválení s tím, že pro většinu čtenářů je časopis příliš drahý na to, aby ho odebírali, že je však velice užitečný pro vzdělávání

avant de Vous écrire, parcequ'il aurait naturellement operé un grand changement dans mes Commissions aussi, c'est en partie la raison pourquoi j'ai gardé si longtems le silence sans repondre aux dernaires [!] Lettres dont Vous m'avez honoré“. Bibliothèque de Neuchâtel, Société typographique de Neuchâtel (STN), Wolfgang Gerle STN, 21. 4. 1781.

237) Srov. „Maßregeln in Absicht des Zensurfachs“, nařízení z 11. 6. 1781, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 517–524.

a vkus. Naopak pro nevzdělaného čtenáře měl být příliš složitý. Nejnebezpečnější, tj. protestantská teologická část v něm navíc měla být na tak náročné úrovni, že jí podle odhadu pražského gubernia budou čtenáři pravděpodobně jen listovat; pokud by ji četli, textům patrně neporozumí, poněvadž se většinou jedná o polemiky proti ortodoxním protestantům. Poslední argument pak zněl, že abonenty čítárny jsou vesměs „osoby ve váženém postavení, především profesori a jiné učené osoby, odpadne tedy nebezpečí svedení a z toho vyplývající následky; stejně by se každému z nich umožnilo vydat toto dílo k vlastní potřebě i mimo tento literární spolek“.²³⁸

Vídeňský kancléř Heinrich Kajetan von Blümegen však Gerleho žádosti nevyhověl a povolil pouze vybrané svazky, a to jen v omezených kategoriích *toleratur* a *continuantibus* – na pokračování; tento verdikt reflektoval pravidlo, že odebíraná periodika nemají být zakazována na základě závadnosti jednotlivých článků. Jako důvod pro omezení *continuantibus* uváděl skutečnost, že se v některých svazcích časopisu „pojednává o křesťanské víře příliš pohoršlivým způsobem, většina tajemství svaté víry se popírá a výslovně zpochybňuje“.²³⁹ Čítárny měly navíc zasílat své katalogy do Vídně; podle slov vicekancléře Tobiase Philippa von Geblera, jenž byl sám dramatikem, údajně „lze očekávat, že v čtenářských kabinetech, ke kterým má každý za několik grošů volný přístup, budou čtenáři zvědaví právě na takové pohoršlivé části vícesvazkových děl“.²⁴⁰ Katalog Gerleho čítárny byl pak skutečně ve Vídni cenzurován, tamější úřady však záhy nařídily, aby tento úkol do budoucna převzal pražský knižní revizní úřad.²⁴¹

Nehledě na výše citované tvrzení je zřejmé, že přístup do čítáren mělo široké spektrum čtenářů a že se jednalo o víceméně veřejné místo distribuce četby. Proto bylo ještě roku 1785, v době nejvyšší liberalizace literární komunikace, nařízeno, že zřizovatelé čítáren

mají vždy v předstihu zaslat k povolení seznam všech knih, které budou v čítárně umístěny, protože [...] v ní může nezralý čtenář nalézt to, co má být z dobré příčiny potlačeno nebo omezeno; proto se Jeho Veličenstvo kvůli předcházení škodlivých následků rozhodlo stanovit pro majitele takového čtenářského kabinetu pokutu 50 dukátů za každou zakázanou knihu, která by v něm byla obsažena.²⁴²

238) „[*Allgemeine deutsche Bibliothek*] scheint allerdings in eben die gedachte Kategorie der nunmehr erlaubten Bücher zugehören.“ „Es haben nemlich bey dem von dem Buchhändler Gerle zuerrichtenden Lesekabinet sich lauter in dem ansehnlichsten Ehrenstellen und besonders in den Lehrämtern stehende, und andere gelehrte Männer subscribirt: wo also die Gefahr der Verführung, und aller den üblen daher entspringenden Folgen von selbst wegfällt: wozumalen ohnedieß einem jeder derselben, auch außer dieser literarischen Gesellschaft dieses Werk zu seinem Gebrauche würde verabfolget werden.“ NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 730, sign. G5, b. č., koncept průvodního dopisu pražského gubernia z 24. 7. 1781 k žádosti Andrease Gerleho vídeňské dvorské kanceláři.

239) „[...] worin die christl. Religion auf eine allzu anstössige Art behandelt, und die heilige Glaubensgeheimnisse großentheils weggeläugnet und ausführlich bestritten werden.“ NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 728, sign. G5/1, psaní dvorské kanceláře (hrabě H. Blümegen, hrabě J. J. Auersperg a J. S. Müller) pražskému guberniu 14. 1. 1782.

240) „[...] da sich vorhersehen läßt, daß in den Lesekabinetern, bey einen um wenige Groschen jedermann offen stehenden Zutritt gerade derley anstössige Theile oder Stücke die Neugierde der Lesenden reitzen, und von demselben aufgesucht werden würden.“ NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 728, sign. G5/1, č. 58, nařízení z 29. 3. 1783 podepsané von Geblerem.

241) NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 728, sign. G5/1, č. 331.

242) „[...] die Verzeichnisse aller Bücher, die in den Lesekabinet aufgestellt werden sollen, jedesmal

Jak bylo pro josefinskou dekádu typické, opatření se zaměřilo na místo distribuce – to bylo přístupné v podstatě každému a zároveň explicitně nerozlišovalo mezi vyspělými a málo vzdělanými čtenáři.

Cenzura barokní zbožnosti

Pro pražské stoupence josefinského osvícenství v čele s Rieggerem představovala cenzura jeden z nástrojů prosazování vlastního kulturního programu. Jejím prostřednictvím osvícenci vylučovali, odmítali nebo jednoduše odfiltrovali to, co pokládali za „barbarské“, „nekulturní“.²⁴³

Jako první byly vyřazeny nástroje minulého cenzurního systému. Příkazem z roku 1781 pozbývaly platnosti pražské a královéhradecké *Indexy librorum prohibitorum & corrigendorum*. Podnětem k příkazu se stal anonymní „návrh na podporu určitých českých knih“, který Josefu II. pod názvem *Über die böhmische Zensur* pravděpodobně poslal knihovník vídeňské dvorské knihovny Josef Valentin Zlobický.²⁴⁴ Autor použil tradiční argument, že církevní indexy obsahují jména nekatolických kacířů, a mohly by proto škodit. Návrh k odstranění byl podpořen Rieggerovým posudkem, jenž konstatoval, že české církevní indexy z let 1729, 1749 a 1770 byly tištěny bez královského povolení a na základě římských indexů. Gubernium okamžitě nařídilo poslat církevní seznamy zakázaných spisů knihovníku pražské univerzitní knihovny Karlu Raphaelu Ungarovi, který pak zasláné svazky z velké části zničil.²⁴⁵ Stejně jako Ungar prosazovalo novou státní knižní politiku mnoho dalších úředníků, kteří spolu se vzdělanými teology a duchovními zastupovali státem propagované osvícenství a sami je, jak ukazuje uvedený anonymní podnět, činorodě poháněli.

Osvícenské potlačování „překonaných“ hodnot lze doložit na příkladu mariánského kultu. V srpnu 1784 nařídilo pražské gubernium krajským hejtmanům, aby distribuovali tiskařům a knihkupcům inventář 128 zejména latinských knih „obsažených v mariánské knihovně“ s tím, že bude zakázáno je znovu vydávat nebo je přetiskovat.²⁴⁶

Již z výše citované Rieggerovy zprávy z roku 1781 je zřejmé, že si cenzurní referent byl vědom, že cenzurní aparát zdaleka nezachycuje všechnu produkci, a snažil se udělat si o ní přehled: „Poněvadž se většina zdejších knihtiskařů zabývá vydáváním modliteb,

vorläufig anher zu Genehmigung einsenden sollen. Und da auf ein solches der öffentlichen Lektür um Geld ausgesetztes Kabinet um so mehr ein scharfes Aug getragen werden muß, als darin für die unreifsten Leser das ienige gefunden werden würde, was iene mittelst politischer Anstalten zu beschränken, oder zu unterdrücken gute Ursach hat; Also haben Sr. k. k. Majest. zur Verhinderung schädlicher Folgen für ein von dem Inhaber eines solchen Lekturkabinetes aufgestelltes von der Zensur verbotenes Buch eine Strafe von 50 Dukaten festzusetzen für nöthig befunden. Wien d 2ten Juny 785.“ NA, ČG-P, 1784-1785, kt. 996, sign. G VIII/58: „Bücherverzeichnisse von Lektürkabinetten sind zu via Bücherlisten einer Vorzensur zu unterziehen laut Dekret vom 26. 5. 1785“. Nařízení podepsali Leopold hrabě Kolovrat-Krakovský a svobodný pán Gebler, dorazilo na pražské gubernium 12. 6. 1785 a 16. 6. bylo přeposláno do všech krajů.

243) Srov. André Glucksmann: „La métacensure“, *Communications* 9, 1967, s. 75–83, zde s. 75.

244) Josef Kočí: „Protest proti Koniášovu Klíči v předvečer tolerančního patentu“, *Pražský sborník historický* 4, 1967–1968, s. 113–129, zde s. 121; NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 732, sign. G5/70.

245) Srov. NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 732, sign. G5/65–70, č. 70, „Anonymischer Vorschlag wegen Emporbringung gewisser böhmischen Bücher“.

246) Nařízení dané v Praze 28. 8. 1784, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 6, s. 427, se seznamem dotyčných knih na s. 427–433.

Koniášovy indexy jako podnět pro vznik národní bibliografie Dne 18. dubna 1782 dostali kněz Aegidius Chládek a vedoucí pražské univerzitní knihovny K. R. Ungar za úkol podat zprávu o českých knihách, které byly zakázány a spáleny na základě Koniášových indexů. S trochou nadsázky můžeme reakce knihovníků na staré protireformační indexy označit za první krok k počátkům národní bibliografie. Ungar začal poté publikovat v Dobrovského *Litterarisches Magazin* příspěvky ke knihopisu českých zemí (*Allgemeine böhmische Bibliothek*), z nichž zde přinášíme úryvek. V téže době bylo také v pražské univerzitní knihovně založeno zvláštní oddělení s názvem *Bibliotheca nationalis*, kde se sbíraly bohemikální tisky.

Příčinou výjimečné vzácnosti českých knih z českých zemí [...] je literární tyranie, s níž zbožní hubitelé knihy pálili nebo je jinak ničili nebo v nich škrtali celé pasáže čínskou tuší, že byly poté takřka nepoužitelné. Který spisovatel by si s hrůzou nevzpomněl na barbarský 21. předpis v *Indexu*: „České knihy a tisky týkající se náboženství a víry, které byly vydány od roku 1414, kdy se v naší vlasti začala rozšiřovat hereze, až do roku 1635, jsou nakaženy četnými heretickými chybami, občas od samotných kacířských autorů a jindy od zpracovatelů nasáklých kacířským jazykem. Pokud tedy nelze s jistotou určit, že autor nebo zpracovatel byl katolíkem, nechť není kniha z této doby povolena, než bude vyneseno rozsudek, že byla všech heretických chyb zbavena.“

I kdyby zůstalo pouze u tohoto omezení, mohlo by se toto plenění připočíst nadměrné horlivosti pro katolickou konfesi. Ale fanatismus šel mnohem dále, neboť byly do indexu, zvláště toho pražského z roku 1767 [bibliografie uvádějí rok 1770, MW], přidány zcela neškodné knihy, které byly dokonce psány katolickými autory – např. Dalimilem, Hájkem, dále Ezopovy bajky apod., a dokonce knihy schválené předchozími arcibiskupy, jako například postila Jana [správně Jiřího, MW] Plachého–Fera atd. K největším zásluhám se počítalo konat při ničení českých knih raději více než méně. Kdo by věřil, že jediný misionář pater Antonín Koniáš spálil šedesát tisíc knih, kdyby nám jeho svatý zápal neručil za to, že pro něj coby pro misionáře musela tato činnost představovat nejvyšší povinnost a nejpříjemnější duševní potěšení.

Na tohoto muže vzpomínáme rovněž jako na autora českého indexu, který byl poprvé vytištěn roku 1729, znovu 1749 v Hradci Králové a konečně pouze jeho česká část roku 1767 [správně 1770, MW] v Praze ku prospěchu a k užítku **plenitelů knih**. [...]

Pokud si uvědomíme, s jakou vážností se naléhalo na ničení českých knih, jak naznačuje už následující pravidlo: „co se týče zakázaných knih, které mají být opraveny či zabaveny“ – a co českých knih bylo zakázáno – „je třeba s nejvyšší pozorností a horlivostí dodržovat pravidla, která nařídil a ustanovil jeho císař, král, apoštol, majestát nebo jeho arcibiskupská výsost“. Pokud si toto uvědomíme, udiví nás, jak mohlo lačným pohledům tolika dozorců nad knihami uniknout ještě tolik českých knih, jež byly doručeny do c. k. [pražské univerzitní, MW] knihovny. Mnoho z těchto zachráněných kusů však bylo zmrzačeno, neboť jejich majitelé používali lest strhávat titulní listy a vlepovat místo nich zcela nepodezřelé listy z jiných knih, aby tím své knihy zachránili. V tomto soupisu výše zmíněných sbírek je tento nedostatek odstraněn. Pro nápravu jsem majitelům zmíněných sbírek v Litoměřicích, Vídní, Drážďanech a Prešpurku poslal katalog všech českých knih mně svěřené c. k. knihovny.

Zdroj: Karl Raphael Ungar: „Allgemeine böhmische Bibliothek“, in Joseph Dobrowsky (ed.): *Litterarisches Magazin für Böhmen und Mähren* 1, 1786, č. 1, příloha s. 6–12, přeloženo z němčiny a latiny.

modlitebních knih, duchovních písní a kázání a těmito tiskovinami zásobují a takřka zaplavují celou zem, nechali jsme zmapovat skutečný rozměr této produkce krajskými úřady a městskými hejtmany, abychom celý tento konvolut duchovních tisků mohli zkoumat a prohlížet najednou.“²⁴⁷ Zatímco o výsledcích tohoto šetření nic nevíme, je nápadné, že

247) „Und weil die meisten der hießigen Buchdrucker sich mit dem Verlage der Gebeter, Gebet-Bücher, Geistlicher Lieder, Predigten usw. abzugeben, auch das ganze Land damit zu versehen und gleichsam zu überschwemmen pflegen: so haben wir, um diesem ganzen Vorrath, und so zu sagen dieses vollständige

23. března 1786 vydal Riegger za pražské gubernium nový dekret, který krajským úřadům nařizoval přehlídku veškeré literatury, jež byla za posledních pět let vydána.²⁴⁸ Kontrola byla odůvodněna poukazem na údajně známou zkušenost, že se zvláště v mimopražských knihtiskárnách tiskne bez předběžné cenzury. Knihtiskáren mimo území Prahy však mnoho nebylo, v této době působily pouze v Litomyšli, Kutné Hoře, Jindřichově Hradci, Mostě a v Chebu; tamní tiskaři se většinou živili vydáváním různých drobných tisků. V mnohých případech skutečně neusilovali o *imprimatur* pražského cenzora, nesčetněkrát vydané náboženské tisky byly totiž vnímány jako obecně bezproblémové, a patrně tedy jako něco, co státní cenzura ani schvalovat nemusí.

Zpětnou kontrolou venkovské produkce byli pověřeni radikální stoupcí osvětlení. Byli to teologové K. R. Ungar, paulán a historik F. F. Procházka, profesor pastorální teologie Aegidius (Jiljí) Chládek, vicerektor pražského semináře Josef Lunáček, který pak ještě navrhl bývalého jezuitu a pozdějšího rektora generálního semináře v Hradisku Josefa Dobrovského jako „nestranného, svobodomyšlného a skromného cenzora, který jest obeznámen jak s teologickými vědomostmi, tak i s českým jazykem“.²⁴⁹ Podle Františka Palackého J. A. von Riegger jmenoval Dobrovského cenzorem teologických spisů s ohledem na jeho „důkladné znalosti a liberální a tolerantní smyšlení“.²⁵⁰ Dosavadní cenzori, profesori teologie, prý vyřizovali cenzuru náboženských knih, zejména těch českých, velice špatně. Osobnosti, jež později literární historiografie začlenila do narativu národního obrození, tedy v osmdesátých letech 18. století bojovaly prostřednictvím cenzury proti barokním lidovým tradicím a zejména proti náboženským knihám obsahujícím podle nich „omyly“, „modloslužby“ a „pověry“.²⁵¹ Osvícenští cenzori tak prosazovali to, co sami v náboženství považovali za „rozumné“ a „kulturní“, přičemž nebrali ohledy na konfesi. Jak katolické, tak i nekatolické knihy chtěli posuzovat z hlediska osvíceného, racionálního náboženství.

Recenzování barokních spisů se týkalo i nekatolických klasiků, například Jana Amose Komenského. Jeho spis *Boj Michala a anjelů jeho s Drakem a anjely jeho*, který vyšel roku 1785 v Kutné Hoře u Františka Korce, neměl být podle názoru Josefa Dobrovského z roku 1785

trpěn, třebaže má povolení cenzury, poněvadž jest to: 1) očividná satira na římskou církev; 2) poněvadž jsou tam obsažena mnohá prokletí a zatracení jako prosby, aby Bůh jinak smýšlející [tj. věřící, MW] ohněm a mečem vyhubil, jakož i podobná taková nábožná přání

geistliche Magazin auf einmal übersehen und durchsuchen zu können, durch die Kreiß-Ämter so wohl, als die hisige Stadt-Haubtleüthe dem wahren Befund dieses Verlages erheben zu lassen, die Vorkehrung und Veranstaltung getroffen.“ NA, ČG-P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, zpráva J. A. von Rieggera z 3. 8. 1781, odst. C/3. Srov. také konstatování F. F. Procházky v pododdíle „Přístup ke knihám a jeho limity“, s. 77.

248) Josef Volf: „Příspěvky k dějinám českého knihtisku, písmolijectví, knihkupectví a antikvariátu na počátku 19. století“, *Časopis Národního musea* 99, 1925, s. 22–39, 154–167, 232–242, zde s. 232.

249) Josef Dobrovský byl cenzorem teologických spisů jmenován v březnu 1786. Korespondence česko-rakouské kanceláře s vicerektorem Lunáčkem z 27. 3. 1786, cit. dle Josef Volf: „Z dějin censury“, *Časopis Musea Království českého* 87, 1913, s. 297–299, zde s. 297.

250) Franz Palacky: *Joseph Dobrowsky's Leben und gelehrtes Wirken*, Prag, Gottlieb Haase Söhne 1833, s. 19.

251) Následující citáty pocházející z posudků při recenzování venkovských tisků jsou převzaty z článku Josefa Volfa „Z dějin osvětlené censury“, *Časopis Národního musea* 98, 1924, s. 221–232, zde s. 226–229. Koncepty některých cenzorských vyjádření F. F. Procházky se nacházejí v LA PNP, František Faustín Procházka, fas. Über die in Böhmen gedruckten und bisher gebrauchten Betbücher.

starozákonná, odporující křesťanství; 3) zvláště pak proto, poněvadž by mohl fanatismus tohoto spisu, když by se mezi selský lid roztrousil, hlavy jeho rozpáliti.²⁵²

F. F. Procházka se k stanovisku Dobrovského připojil. Takové stanovisko se vázalo ke konkrétnímu textu, nikoli k autoru a jeho dílům obecně. Roku 1782 vydal Václav Stach u pražského knihkupce Samma *Labyrinth světa a ráj srdce*, aniž by tato edice u cenzury narazila.²⁵³

Z produkce venkovských nakladatelů-tiskařů označovali josefinští cenzoři za nepřipustné zejména „neosvícené“ náboženské, ale i beletristické knihy. Negativní posudek mohl v praxi znamenat, že další vydání knihy nemělo být vůbec povoleno nebo mohla být vytištěna pouze s podstatnými škrty. I zde brali josefinisté ohledy na ekonomickou stránku literární komunikace a nenařizovali konfiskace již vytištěných textů. Josef Dobrovský se s ohledem na nakladatele a tiskaře, které mohl úplný zákaz finančně poškozovat, snažil u některých „hloupých a nesmyslných“ náboženských knih alespoň navrhnout škrty a opravy. Vyslovoval se však proti jakémukoli tolerování těch knih, v nichž se vyskytovaly modlitby, které podle jeho přesvědčení odporovaly základnímu učení katolického náboženství, neboť se pak jednalo o „pravou modloslužbu“ (*Abgöttere*). Příkladem takové lidové zbožnosti je modlitební kniha *Nützliche Meßgebether* (1781), v níž se hovořilo o „uctívání svaté krve“, která „bezpochyby několik duší vysvobodí“; věřící se měli vyznávat: „modlím se k tobě, ty pravá krvi“ atp. F. F. Procházka posuzoval tytéž spisy ještě přísněji, označoval je za nepřipustné a jednoznačně je zavrhoval.

Co se týče beletrie, vyslovil se Dobrovský o lidové *Historii o svatém Eustachovi* (1777), že to je sice pouhá legenda, ale že mravům spíše prospívá, než škodí. Nechtěl zakazovat ty knihy, které mají za účel čtenáře především vzdělávat (například *Kronika o Krizeldě*, 1782) nebo které podle něj i lidový čtenář identifikuje jako „pouhý román“ nebo „pouhou bajku“. Procházka oproti tomu argumentoval, že hloupostmi se prostému lidu a jeho vzdělání nepomáhá, a na základě podobné argumentace pak pro příští vydání zakázal *Dvě kroniky o Jovianovi, též Alexandrovi a Ludvíkovi* (1785). U *Historie o hr. Jindřichovi* (1777) měla být podle něj napříště vynechávána poznámka, že kniha vyšla se svolením církevní vrchnosti, která, jak víme, neměla již aspoň podle zákonů pravomoc něco povolovat. Kritizovány byly dále tři povídky o poustevnících v *Pobožné kuchaře, která jistému poustevníkovi od anjela představena byla* (1781). Zatímco Dobrovský se vyslovil pro jejich další vydání, Procházka je naopak ostře kritizoval, neboť podle něj čtenářovu mysl upírají „stále k Bohu a k utrpení Ježíšovu“, což podle něj není nutné, a naopak je to překážkou pro každodenní život. S takovým postojem, jak přátelsky pošouchl Procházka v cenzorském posudku Dobrovského časopis, by nebylo možné vydávat ani *Litterarisches Magazin*.²⁵⁴

Nekatolické knihy

Podle nových pravidel z června 1781 mělo být cenzurou povoleno vše, co neútočilo proti křesťanskému náboženství nebo ho nezpochybňovalo. Výrazně byl tak změněn postup vůči

252) Josef Volf: „Dobrovského censorský posudek Komenského Boje Michala“, *Časopis československých knihovníků* 2, 1923, s. 36.

253) Josef Volf: „Knihkupec a nakladatel Jan Michal Samm“, *Knihomol* 6, 1926, s. 142-147.

254) NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2355, sign. 115/32; J. Volf: „Z dějin osvícenské cenzury“, cit. dílo, s. 226-231.

nekatolické produkci. Byly zrušeny domovní prohlídky, které měly nekatolické knihy a další texty, platící v době rekatolizace za závadné, odhalovat. Prosazení těchto změn však nebylo snadné. Po uveřejnění tolerančního patentu v říjnu 1781, legalizujícího existenci kalvínského a luteránského vyznání,²⁵⁵ zakazovaly vůdčí osoby reformního katolicismu (například královéhradecký biskup Leopold Jan Hay) svým duchovním veškerý boj proti nekatolíkům, a to jednak činnost ve smyslu kontroverzní teologie, jednak zásahy vůči nekatolickým tiskům. Jedině v případě, že by některý nekatolík dobrovolně „v dětinské důvěře odevzdal knihy, které jsou v rozporu s naším náboženstvím, musíte mu je nahradit jinými, které obsahují čistou náboženskou nauku a které vám rádi poskytneme, aby vám tím nevznikly náklady“.²⁵⁶ Pokud by však duchovní narazili na všeobecně zakázané knihy, měli to oznámit úřadům. Tato praxe nahrazování „špatných“ knih „dobrymi“ nebyla pro Hayovy posluchače ničím novým; navazovala, byť za změněných podmínek tolerance, na barokní praxi.

Hay jako stoupenec osvícenství byl ovšem mezi biskupy spíše výjimkou. Vedle něho stále ještě existovali konzervativní představitelé církevní hierarchie, kteří ani v josefinském desetiletí neztratili veškerou dosavadní moc nad literární komunikací – neměli sice již oficiální cenzurní pravomoc, ale stále disponovali mocí sociální regulace. Ukazuje to i příklad Václava Stacha, jenž se stal v generálním semináři v Hradisku u Olomouce profesorem pastorální teologie krátce poté, co pod názvem *Náboženství nedospělých* přeložil spis Georga Friedricha Seilera *Religion den Unmündigen* (1780). Podle zprávy Josefa Dobrovského se Stach neodvážil vydat tento spis pod vlastním jménem, takže o jeho pokrytí formou alonymu požádal Václava Tháma. Stach totiž počítal s teologickou kariérou a s přidělením výnosné farnosti, a proto nechtěl, jak uvádí Dobrovský, „mít problémy ze strany duchovenstva“. K tomu mohlo podle Dobrovského dojít proto, že Stachova kniha byla „psána pro evangelické děti, je přeložena tak, jak leží, není přepsána na katolický způsob jako vydání z roku 1780“.²⁵⁷ Překlad, proti kterému nešlo z hlediska státní legislativy nic namítnout, ba naopak mohl být vnímán jako chvályhodný, tak mohl svému autorovi pořád ještě zničit byť skromnou kariéru duchovního.

V osmdesátých letech 18. století se však kontext cenzurní praxe proměnil do té míry, že ani problematika nekatolických knih nebyla vnímána pod zorným úhlem náboženským, nýbrž hospodářským. Vzápětí po uveřejnění tolerančního patentu vydal čilý pražský knihkupec Schönfeld nejen několik brožur, v nichž byla tato norma diskutována,²⁵⁸ ale také

255) P. Bělina, J. Kaše, J. P. Kučera: *Velké dějiny země Koruny české*, sv. 10, cit. dílo, s. 89–101.

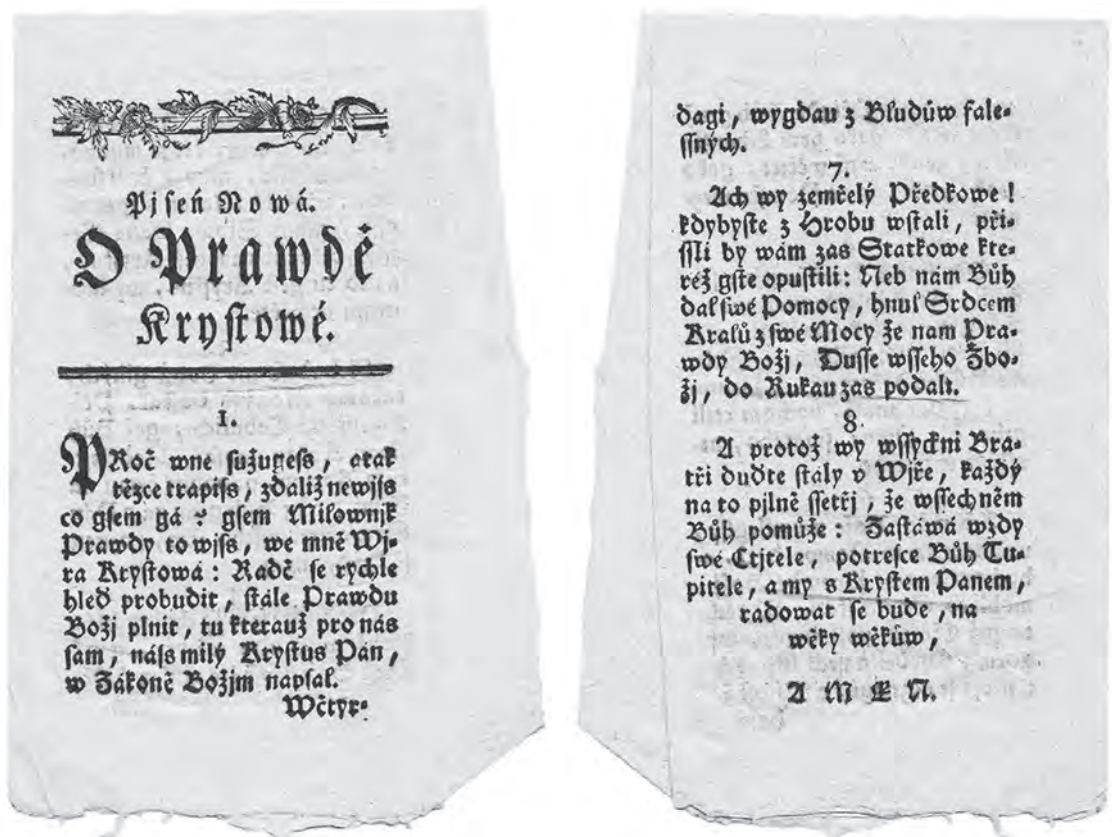
256) Johann Leopold Hay: *Circularschreiben des Herrn von Hay, Bischofes zu Königgratz an die Geistlichen seiner Diöces über die Toleranz. Vom 20ten November 1781. Aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt*, [Videň – Praha, J. F. Schönfeld] 1781, s. 10.

257) Adolf Patera (ed.): *Josefa Dobrovského korrespondence*, díl 4, *Vzájemné listy Josefa Dobrovského a Jiřího Ribaye z let 1783–1810*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1913, s. 17. Zmíněné předchozí vydání má název *Rozmlouvání mezi otcem a dítětem o věcech náboženství se týkajícími; z německého jazyka na češtinu přeložená od kněze Aleše Pařizka řádu kazatelského. S povolením cis. král. censure*, Praha, Jan Michal Samm 1780.

258) Johann Leopold Hay: *Unterweisung des Hochwürdigsten Herrn Bischofs von Königgrätz, für den löblichen Stadtrath zu Chrudim, über die in Toleranzsachen erlassenen allerhöchsten Verordnungen*, Wien – Prag, J. F. Schönfeld 1782; Karl Egon Fürst zu Fürstenberg: *Circularre in alle Kreise und an die königl. Prager Städte, in Betref der Religions-Tolleranz im Königreich Böhme*, Prag, J. F. Schönfeld 1781; Franz Expedit Schönfeld: *Rede von den kaiserlichen Toleranzbefehlen in Böhmen*, Prag – Wien, J. F. Schönfeld 1782. Bývalý jezuita Franz Expedit von Schönfeld nebyl v příbuzenském vztahu s tiskařem Johannem Ferdinandem Schönfeldem.

Případ kolportáže na Pardubicku z roku 1783 a kontrola písňových letáků V dubnu 1783 byla na Pardubicku zadržena dívka, která patrně pomáhala svému otci Václavu Rejzkovi (v aktech psán Wentzl Rejsek) s kolportáží knih a písní. Rejzek, jenž byl zadržen krátce po své dceři, vlastnil falešný pas vystavený v prosinci 1779 u správního úřadu ve Stössernu; bylo u něho zajištěno a zkonfiskováno celkem 728 kusů knih a písní. Správce panství nechal tisky prozkoumat vikářem kapucínů páterem kvardiánem, tj. představeným kapucinského kláštera, který dospěl k závěru, že jde o tisky nekatolické, ale přípustné; především ale poznamenal, že se na nich nenachází ani oznámení o provedení cenzury, ani zmínka o tom, kdo je kde vytiskl. Rejzek prozradil, že exempláře koupil od pražského tiskaře Jana Tomáše Höchenbergera, který byl ostatně synem arcibiskupského knihtiskaře. Chrudimský krajský hejtman proto poslal věc k vyřízení českému guberniu do Prahy. Přednosta tamějšího knižního revizního úřadu Franz Anton Meyer sice prohlásil, že Höchenbergerovy písně byly cenzurovány podle pravidel, ale že porovnáváním zabavených exemplářů s cenzurovanými předlohami písní tráví až příliš mnoho času, protože tyto letákové tisky lze jen těžko identifikovat. Proto pro písně požádal o zavedení povinného revizního čísla (*numerus revisionis*), s jehož pomocí by bylo možné ušetřit při revizi čas. Hrabata Kolovrat a Chotek z vídeňské dvorské kanceláře však tomuto návrhu nevyhověli a rozhodli, že zavedení systém rejstříků je postačující.

Zdroj: NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 728, sign. G5/1, č. 467 ex 1783.

Stížnost Václava Stacha na zaujatost pražské cenzury V říjnu 1793 požádal dvorský kancléř Heinrich Franz Rottenhan pražské gubernium a teologickou fakultu o stanovisko k stížnosti Václava Stacha z Olomouce týkající se cenzurování jeho polemiky proti překladu Nového zákona z pera Františka Poláška. Ve své stížnosti označil Stach za autora negativního cenzurního posudku Josefa Dobrovského, prohlásil ho za svého „nejvíce pomstychtivého nepřítele“ a ohradil se vůči jeho zaujatosti. Oba osvícenci se zájmem o českou literaturu, Stach a Dobrovský, přitom dříve bývali důvěrnými přáteli a působili společně v generálním semináři v Hradisku u Olomouce. Jejich vztah se však proměnil po Dobrovského kritice Stachových veršů z *Nábožných písní pro katolického měšťana* (Olomouc 1791).

Podezření, že cenzor mohl svůj úřad zneužít pro vyřizování soukromých účtů, nebylo pouhým výmyslem – víme například o vídeňském básníku a cenzoru Josefu Retzerovi, jenž působil roku 1794 problémy časopisu *Magazin der Kunst und Litteratur*, s jehož redaktorem Felixem Franzem Hofstätterem vedl ostrou polemiku. Ve svém odsudku Dobrovského však Stach neměl pravdu, jak vyplývá z dobrozdání teologické fakulty, které pražské gubernium případ předalo k vyjádření. Podrobný rozbor teologické fakulty především dokazoval, že se stěžovatel mýlil v osobě cenzora a dovolil si vůči mylně identifikovanému cenzorovi nemístné (*unanständig*) výrazy; dále že cenzorova kritika chyb ve Stachově rukopisu byla oprávněná, Stach si jeho poznámky chybně vyložil, nesprávně je pochopil nebo je nechtěl pochopit, jen aby jim odňal váhu a mohl je prezentovat ve špatném světle. Kdyby byl Stachův rukopis vytištěn, musel by prý způsobit nejen pohoršení prostého lidu, ale také ostudu svému autorovi. Posuzovatel odmítl konečně i Stachův požadavek na odškodnění za opisování rukopisu, který se prý stal vlivem cenzorových korektur nečitelným. Pražské gubernium tak podpořilo stanovisko teologické fakulty i původní cenzorův posudek a v dobrozdání do Vídně se přiklonilo k tomu, aby byla zamítnuta jak Stachova stížnost, tak povolení k tisku jeho rukopisu.

Zdroj: NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2368, sign. 115/345; Pavel Křivský: „Dopisy Václava Stacha Josefu Dobrovskému“, *Časopis Vlastivědné společnosti muzejní v Olomouci. Řada společenskovedná* 60, 1969/1970, č. 1, s. 159-171; Václav Řezníček: „Josef Dobrovský a Václav Stach“, *Časopis Musea Království českého* 80, 1906, s. 472-474.

zvláštní katalog svého nekatolického sortimentu, nazvaný *Poznamenání nekatolických českých knih*.²⁵⁹

V něm se objevil již zmíněný Sargankův zpěvník *Cithara sanctorum* a přes tři desítky dalších patisků evangelických knih – evangelíci totiž představovali novou kupní sílu a nasycený trh, který se prohlášením tolerance otevřel domácím tiskařům. Nevadilo přitom, že katolíci stále ještě neměli mít přístup k nekatolickým knihám. Již nešlo o substituci protestantských knih katolickými, nýbrž o nahrazení staré zahraniční produkce knihami novými, tuzemskými. Jako každá legalizace mělo i povolení tisku nekatolických knih vedlejší efekt v tom, že usnadňovalo dohled nad jejich počtem i obsahem.

O prodeji sýrů a knih: deregulace knižního obchodu a volání „všech legitimních knihkupců“ po ekonomické regulaci

Paralelně s uvolňováním policejních opatření docházelo v josefinském desetiletí i k postupné deregulaci knižního obchodu. Těžištěm Josefovy knižní politiky byly především ekonomické aspekty; císař měl jednou přirovnat prodej knih k prodeji sýrů.²⁶⁰ Deset let

259) *Poznamenání nekatolických českých knih, které dle nejvyššího císařského královského Toleranzpatentu k všeobecnému užívání dovolené a nyní u Jana Ferdinanda z Schönfeldu v Praze k dostání jsou*, Praha, J. F. Schönfeld 1782.

260) Norbert Bachleitner, Franz M. Eybl, Ernst Fischer: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, Wiesbaden,

po vymezení různých druhů živností knižní kultury se přestalo dbát na knihkupecký řád z roku 1772. Nejprve byl v květnu 1782 „knihtiskařům [...] umožněn volný obchod“.²⁶¹ Podnět k tomuto nařízení dala zřejmě žádost pražského knihtiskaře Schönfelda z konce roku 1781, aby směl prodávat svůj vlastní náklad do zahraničí a za to získané zahraniční knihy pak nabízet v tuzemsku.²⁶² Následující liberalizace vedla k bouřlivému rozmachu, který Carl Junker nazval „bouří a vzdorem“ (*Sturm und Drang*) rakouské knižní kultury.²⁶³

Zmíněný rozmach knižního podnikání došel záhy tak daleko, že se domácí knihkupci, vzdělaní specialisté, museli potýkat se silnou konkurencí. Už 2. října 1786 se přední pražští knihkupci sjednotili pod vedením Wolfganga Gerleho, aby na pražské gubernium předali petici, která měla císaři vysvětlit fatální následky jeho opatření pro tradiční knihkupce. Požadovali znovuzavedení řádu z roku 1772 a také zdůrazňovali zvláštní charakter knižního trhu ve vztahu k příbuzným živnostem.²⁶⁴ Josef II. bez ohledu na tyto námitky pokračoval v liberalizaci knižní kultury až do konce osmdesátých let. Roku 1788 bylo dvorským dekretem oznámeno: „Všechna omezení knižního trhu a tisku knih se ruší a obojí se povyšuje na svobodné živnosti a umění. Budiž však ujasněno, že obojí má podléhat veřejným policejním a cenzurním zákonům; pročež budiž za zmíněných patentových opatření povolen též podomní obchod s knihami.“²⁶⁵ Protesty pražských knihkupců zůstaly prakticky bez odezvy. Podmínkou Josefovy liberalizace podomního obchodu bylo, že ke kolportáži dostali policejní oprávnění pouze bezúhonní občané dědičných zemí; cizinci toto právo neměli.²⁶⁶ Na změnu zareagovala zejména některá malá knihkupectví, která využila toho, že patrně poprvé bylo možné legálně vysílat kolportéry k zákazníkům na venkově a nečekat, zda si venkovské obyvatelstvo najde cestu do knihkupectví nebo na některý ze zřídka konaných trhů. Stát se samozřejmě snažil neztratit kontrolu nad liberalizovaným a mobilním knižním prodejem úplně. Proto měly být „všechny tituly knih, které se objevily na jarmarcích, řádně zaznamenány a poslány na zemské gubernium“.²⁶⁷

Po úmrtí Josefa II. se cenzurní systém a zejména regulace knižního trhu dostaly do pohybu. Pět pražských knihkupců žádalo hned na jaře 1790 o obnovení knihkupeckého řádu z roku 1772²⁶⁸ – Wolfgang Gerle jako předseda „legitimních knihkupců“, dále Johann Mangoldt, faktor Adam Bayer za Trattnerovo knihkupectví, Caspar Widtmann a vdova Marianna Gröblová. O něco později tito knihkupci také protestovali proti knihkupecké

Harrassowitz 2000, s. 123; T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 150.

261) Dvorský dekret z 31. 5. 1782, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 548.

262) NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 734, sign. G5/95.

263) Carl Junker: „Die geschichtliche Entwicklung des Buchhandels in Österreich“, in týž: *Zum Buchwesen in Österreich. Gesammelte Schriften (1896-1927)*, ed. Murray G. Hall, Wien, Edition Praesens 2001, s. 174-179, zde s. 178.

264) Srov. NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2344, sign. 115/1.

265) Dvorský dekret z 11. 8. 1788, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 15, s. 883.

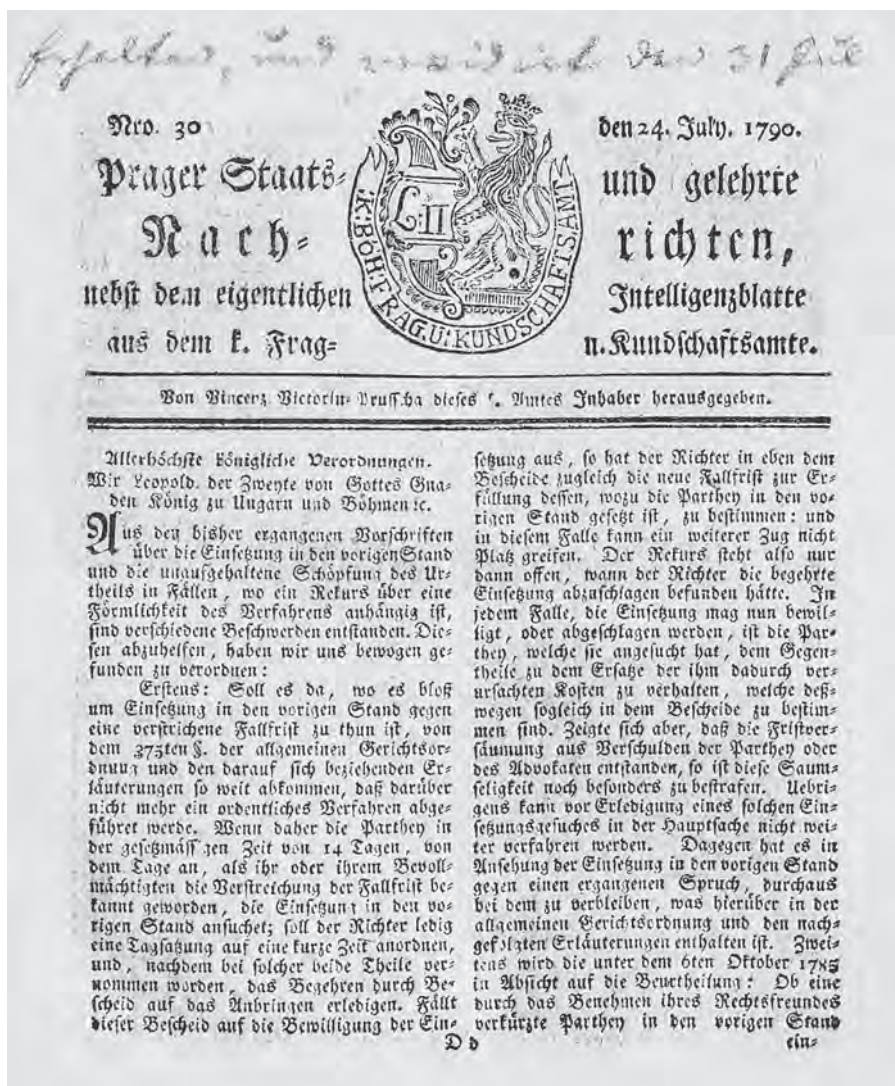
266) Dvorský dekret z 24. 12. 1788, tamtéž, sv. 15, s. 287-288.

267) Nařízení pro Čechy z 23. 11. 1781, tamtéž, sv. 1, s. 547.

268) NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2360, sign. 115/176, petice z 3. 4. 1790; tamtéž, kt. 2344, sign. 115/1, rozhodnutí dvorské kanceláře z 10. 5. 1790, podepsané svobodným pánem Kresselem.

Následná cenzura periodik za císaře Leopolda II. (1790) *Noviny Prager Staats- und gelehrte Nachrichten* Vincence Viktorina Průši mohou sloužit jako příklad periodika, které revidoval guberniální rada J. A. von Riegger vždy několik dnů až dva měsíce **po uveřejnění** – například 21. září 1790 revidoval dochované exempláře ze 7. a 31. července a 14. a 21. srpna. Údaje o revizi pak vždy zaznamenal červenou tužkou přímo do záhlaví novin. V exempláři z 24. července 1790, který je zde reprodukován, stojí: „Obdrženy a revidovány dne 31. července.“ Touž tužkou jsou občas označena také zajímavější místa přímo v textu; ani v době bouřlivých událostí ve Francii a rakouském Nizozemí však neznáme případ zakročení proti pražskému listu. V dotyčném archivním fondu se nachází i četné exempláře *Von Schönfeldsche k. k. Prager Oberpostamtszeitung* ze stejného roku, které jsou označeny stejným způsobem. Nelze však vyloučit, že cenzurní zásahy byly prováděny v zahraničních novinách, které sloužily jako zdroj tuzemským redaktorům.

Zdroj: NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2364, sign. 115/260.

činnosti bývalého číšníka Josefa Valenty na pražské Malé Straně, jehož považovali za nelegitimního konkurenta. „Všichni legitimní pražští knihkupci“, jak se sami označili, si stěžovali na josefinskou legislativu, která otevřela knihkupeckou činnost takřka každému, čímž ohrožovala existenci starousedlých knihkupectví. Argumentovali, že jedině restriktivní opatření namířená proti cizincům a soukromníkům obchodujícím s knihami mohou jejich firmy zachránit před krachem. Podle odhadu podepsaných měl totiž nový, z jejich hlediska „nelegální“ obchod s knihami značný objem, v roce 1788 se prý v Praze týkal 92 centněrů zahraničních knih (cca 5 150 kg) a znamenal pro „legitimní“ knihkupce ztrátu patnácti až osmnácti tisíc zlatých. Knihkupci upozorňovali, že by po přijetí jimi navrhaných omezení zůstalo více peněz v tuzemsku. Ekonomicky smysluplnější by podle nich totiž bylo, pokud by se obchod se zahraničními knihami uskutečnil formou výměny za tuzemskou produkci, nebo kdyby z něj českým knihkopcům alespoň plynul zisk.²⁶⁹ Za toto jednoznačné prosazování vlastního zájmu byli pokaždé se svými „požadavky na snížení počtu knihkupců a na monopolní omezení [...] odmítnuti a vyzváni ke klidu“. Dosáhli však potvrzení dosavadních ustanovení, především prosadili omezení pro zahraniční prodejce a docílili potvrzení zákazu podomního prodeje.²⁷⁰ Protest proti Valentovi úspěšný nebyl;²⁷¹ jeho obchod s knihami a uměním na Malé Straně ale beztoho nepřežil druhý rok své existence.

Pražští knihkupci 19. listopadu 1790 poslali do Vídně novou petici, ve které byli kromě jmenovaných podepsáni tři novější, ale movití knihkupci: August Gottlieb Meißner, Johann Gottfried Calve a Johann Diesbach.²⁷² Protestovali proti obchodním následkům obnoveného nařízení, že výkon následné cenzury dovážených knih má být centralizován do Vídně. Prodlení způsobené cenzurováním prý mohlo činit až půl roku, což by při stávající ekonomické situaci ohrožovalo existenci knihkupců. Opět však byli neúspěšní.

Obavy pražských knihkupců z ekonomických obtíží nebyly neopodstatněné – na začátku devadesátých let 18. století vskutku firmy některých signatářů petice zkrachovaly. Teprve roku 1806, ve zcela odlišném historickém kontextu, jak ukážeme dále, byl knihkupecký řád z roku 1772 aktualizován a knižní trh opět silně regulován.

269) NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2360, sign. 115/176, žádost všech legitimních pražských knihkupců („Sämtliche rechtmäßige Prager Buchhändler“) císaři, Praha 3. 4. 1790.

270) NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2360, sign. 115/176. „Mit den übrigen auf Verminderung der Zahl, und andern monopolischen Beschränkung gerichteten Gesuchpunkten sind die Rekurrenten ab- und zur Ruhe zu weisen.“ Na tento dokument se odkazuje i v psaní dvorské kanceláře (podepsaném svobodným pánem Kresselem) z 10. 5. 1790, NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2344, sign. 115/1.

271) NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2361, sign. 115/181, psaní pěti knihkupců pražské městské radě z 13. 8. 1790.

272) NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2362, sign. 115/200.

„S ohledem na dobu a okolnosti“: zúžení literární veřejnosti (1790–1810)

Udržování klidu a řádu v nových politických podmínkách

Již krátce před koncem Josefovy vlády lze konstatovat první náznaky odvratu od aktivní tiskové politiky, která dávala přednost ekonomické liberalizaci před státní kontrolou knižního trhu. Na pražském příkladu jsme mohli pozorovat, že právě v ekonomickém ohledu nesplnila tato politika naděje v ni kladené, ale vyvolala naopak krizi knižního trhu. Opakované volání knihkupců po znovuzavedení tereziánské regulace knihkupecké živnosti bylo nakonec vyslyšeno až roku 1806.

Úspěšnější byla Josefova tisková politika z jiného úhlu pohledu. Liberalizace literární komunikace měla v osmdesátých letech značný podíl na vytváření kritické literární veřejnosti, které probíhalo s obdivuhodnou rychlostí, jak ukazuje případová studie na příkladu veřejné diskuse o užitečnosti Židů ve společnosti.²⁷³ Během josefinského období se příliš nerozlišovalo mezi vrstvami čtenářského publika, které bylo půldruhého desetiletí po zavedení povinné školní docházky stále značně různorodé.

V reakci na vnější hrozby a politický neklid kolem roku 1790 – války s Osmanskou říší, dění v revoluční Francii a úsilí rakouského Nizozemí o nezávislost – lze v následujících letech pozorovat nástup represivní cenzurní politiky při souběžném institucionálním přechodu cenzury pod dvorský policejní úřad.

Leopold II. a po něm i František II. přičítali letákům, periodikům a krásné literatuře „za současných podmínek“ jinou roli než jejich předchůdce, císař Josef. Již Leopold II. opět obrátil pořadí důležitosti hospodářských a politických aspektů. Integroval regulaci literární veřejnosti do své koncepce státu, jehož podstata „sestává ze spojení vůle a moci a jehož nejvyšším zákonem je udržení všeobecného klidu. Na vše, co všeobecný klid ruší [...], má být nazíráno jako na povážlivé, a proto mají být spisy a knihy takového obsahu [...] spíše zakazovány než povolovány“.²⁷⁴ Cenzoři dostali za úkol zaručit pravdivost zpráv a zakročovat proti „šíření mrzutých bajek a nestydatých zmatků, které mají za cíl mást a rozvášnit mysl [...], zkrátka: proti rušení veřejného klidu“.²⁷⁵ Problematický důsledek tohoto přístupu tak spočíval v již zmíněné vlastnosti paternalistického systému, že za tištěný text již nebyl zodpovědný autor, nýbrž samotný cenzor.

273) Viz případová studie Michaela Wögerbauera „Nekonečné literární boje ohrožující společenskou jednotu“. Židé, literární veřejnost a cenzura“, s. 179–194.

274) „[...] indem die Wesenheit des Staats in der Vereinigung des Willens und der Kräfte bestehet, und dessen höchstes Gesetz die Aufrechthaltung der allgemeinen Ruhe ist, alles, was diese allgemeine Ruhe stört, [...] für bedenklich anzusehen ist, folglich Schriften und Bücher dieses Inhalts [...], eher verboten, als zugelassen werden sollen.“ NA, ČG-P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, dvorský dekret z 1. 9. 1790, cit. také Ernst Wangermann: „Die Sonne der Aufklärung“, in Gernot Heiß, Konrad Paul Liessmann (eds.): *Das Millennium. Essays zu tausend Jahren Österreich*, Wien, Sonderzahl 1996, s. 143–159, zde s. 157.

275) Dvorský dekret z 11. 3. 1792, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 11–12, č. 9.

Také úvodní slova dekretu mladého císaře Františka II. z 27. března 1792 – „i když nemám v úmyslu omezovat přiměřenou svobodu tisku“²⁷⁶ – naznačovala, že dříve nebo později dojde k takovému omezení, které bude podporovat „udržování občanského klidu a řádu“, jak zněl název opatření z 9. února následujícího roku.²⁷⁷ Vzhledem k tomu, že se v tehdejších novinách objevovalo mnoho fám a polopravd, byla v jednom z Františkových dekretů úloha tištěného slova definována se zřejmou narážkou na Horatiovo *prodesse et delectare*, které bylo tehdy součástí běžných učebnic poetiky:²⁷⁸ „Noviny, týdeníky a jakékoli literární produkty mají za účel čtenáře vzdělávat a bavit. Falešné zprávy a pouhé výmysly přivádějí čtenáře v škodlivý omyl.“²⁷⁹

Podle státních úřadů však periodika tuto funkci neplnila a ohrožovala veřejný pořádek, což se mělo zvláště týkat méně vzdělaných čtenářů. Podle jednoho z dekretů mohou „novinové listy velmi přispívat k rozšiřování pochybného smýšlení, a zvláště ty [...], které jsou k mání za velmi nízkou cenu, a jsou právě proto hojně čteny publikem až nejnižšího typu, ba dokonce sedláky“.²⁸⁰ Nepřekvapí tak, že byl zostřen dohled nad dovozem zahraničních novin,²⁸¹ které sloužily jako zdroj informací pro tuzemské listy, a dále nad obsahem a distribucí zejména českých novin na venkově.²⁸²

Tato nedůvěra se přitom vztahovala nejen na periodika, ale i na knihy, které mohly obsahovat pro stát nebezpečné pasáže; ani ty se neměly dostat do oběhu a měly být včas potlačeny. Postih měl platit i pro veškeré pokusy cenzuru obcházet; stejný dekret výslovně zmiňoval domácí knihtiskárny, které měly být okamžitě zničeny.²⁸³ O ilegálních tiskařích se však z archivních pramenů bližší podrobnosti nedozvídáme. Drobné tisky z jejich produkce měli distribuovat ilegální prodejci, takže se tyto tisky mohly dostat do rukou do slova každému. Prodávaly je často ženy, jež ovšem ve svých stáncích vedle tisků nabízely hlavně jiné zboží. Novinkou byli tzv. běžci (*Laufer*), kteří rychle procházeli domy a přitom vyvolávali, jaké tisky mají na prodej: modlitby, písně, válečné zprávy apod.²⁸⁴

Hlavním terčem stále represivnější politiky byla rostoucí autonomie literatury všeobecně a zejména beletrie, která se v očích cenzurního aparátu stávala symbolickým zdrojem nespoutaného myšlení. Z tohoto úhlu pohledu bylo především nutné diferencovat přístup k literární komunikaci. V režimu paternalistické cenzury neexistovala univerzální definice „dobré“ literatury. „Užitečnost“ textů byla vždy posuzována s ohledem na cílové publikum, konkrétně na základě poněkud schematizované představy o úrovni jeho

276) Dvorský dekret z 27. 3. 1792, tamtéž, sv. 1, s. 30–31, č. 18, zde s. 30.

277) Dvorský dekret z 9. 2. 1793, tamtéž, sv. 2, s. 23–24, č. 15, nese název „Vorsorge zur Aufrechterhaltung der bürgerlichen Ruhe und Ordnung“.

278) Tomáš Hlobil: *Výuka dobrého vkusu jako státní zájem. Počátky pražské univerzitní estetiky ve středoevropských souvislostech 1763–1805*, Praha, Togga - Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 2011, s. 36–37.

279) Dvorský dekret z 27. 3. 1792, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 30–31, č. 18, zde s. 30.

280) Dekret dvorské kanceláře z 12. 10. 1792, tamtéž, sv. 1, s. 184–185, č. 94.

281) NA, PG, knihy 13–14, indexy pro léta 1792–1794 a 1795–1798, sign. 15e (č. 269 a 356 ex 1793, cenzurování novin importovaných poštovní cestou), sign. 16 (č. 355, 403, 420, 421, 424, 430, 437, 445 ex 1793, zákaz některých francouzských novin), sign. 16 (č. 1802 a 1913 ex 1797, zákaz frankfurtských novin).

282) NA, PG, kniha 13, index pro léta 1792–1794, sign. 15e, č. 469, 774; 453, 468 ex 1794.

283) Tamtéž. Zákaz domácích tiskáren byl krátce poté obnoven dvorským dekretem z 9. 2. 1793, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 2, s. 23–24, č. 15, § 5.

284) Dvorský dekret („Erneuerte Censurs-Ordnung“) z 22. 2. 1795, tamtéž, sv. 6, s. 110–122, č. 25, zde s. 111.

vzdělání, jeho sociálním postavení a schopnosti správně, tj. loajálně interpretovat kritické nebo přímo „kacířské“ texty, které mohly ohrožovat bohem daný tradiční řád²⁸⁵ stavovské společnosti. Určitá kniha či informace tak mohla být užitečná pro kompetentního čtenáře, nekompetentní čtenář jí mohl porozumět „nesprávně“, nebo mohl dokonce „nebezpečné“ výpovědi uvěřit. Proto byl přístup k zakázaným politickým novinám regulován na základě zvláštních povolení (*erga schedam*). Léta 1790–1810 charakterizuje tendence omezovat přístup k četbě neelitním vrstvám, které byly vzhledem k chybějícímu vzdělání vnímány jako náchylnější vůči nebezpečným myšlenkám. Diferenciační snahy však necílily přímo na čtenáře, ale na distribuční kanály, které neelitní čtenáři používali. Tato úvaha zřejmě nebyla nijak nová; v posledním desetiletí osmnáctého století a v prvním desetiletí století devatenáctého jí však nastíněný dobový kontext přidal na aktualitě a výbušnosti. Literatura pro širší vrstvy se navíc značně diferencovala. Již nebyla pouhým součtem náboženské literatury a knížek lidového čtení; spektrum populární četby nyní sahalo od periodik přes zmíněné tradiční žánry až po jednoduše psanou, napínavou nebo sentimentální beletrii. Nahradit tyto různé a velice dynamické typy potenciálně nebezpečné četby správnými bylo takřka nevyřešitelným problémem.

Upřednostnění elitního čtenáře před čtenáři náhodnými či méně vzdělanými představovalo měkkčí podobu regulace, založenou na ekonomických parametrech (zákaz reklamy), intelektuálních kompetencích (regulace možností opatřit si informace) a sociální příslušnosti (získání informací díky sociálním vazbám). Vzhledem k tomu, že ve sledovaném desetiletí došlo zároveň k opětovnému zákazu zveřejňování seznamů zakázaných děl a naopak se směly zveřejňovat seznamy děl povolených, lze říci, že jeden z cílů cenzury devadesátých let představovalo omezení veřejných informací o zakazovaných tiskovinách, které by mohly být na trhu. S tím souvisela i větší míra regulace obsahu knihkupeckých katalogů a pokles jejich celkového počtu. Ten si můžeme vykládat tak, že knihkupci začali dávat přednost inzerování menšího množství (povolených) knih v cenzurovaných novinách, aby pro tyto tituly získali velkou publicitu a neriskovali přitom střety s cenzurou. Můžeme jen odhadovat, zda se prodej zakázaných knih výrazněji snížil, nebo zda se naopak rozvinul ve formě černého trhu.

Zároveň se zostřil dohled nad seznamy knih v novinách. Roku 1797 mocnář „ráčil rozhodnout, že ona část učených novin a jiných periodických děl, která na veřejnosti jen šíří seznamy zakázaných děl, určené pouze pro revizní, krajské a celní úřady“, bude přístupna již jen na základě individuálního povolení (*erga schedam*).²⁸⁶ Prodej děl s omezeným povolením, nebo dokonce ilegální prodej děl zcela zakázaných se patrně odehrával přímo v obchodě při styku knihkupce se zákazníkem (i když explicitní doklady o takovém prodeji nemáme).

285) Viz Roger Bauer: *La réalité, royaume de Dieu. Études sur l'originalité du théâtre viennois dans la première moitié du XIXe siècle*, München, Max Hueber 1965, s. 29–34. Autor zdůrazňuje víru v to, co je, tj. v bohem daný řád, jako základní rys myšlení v habsburské monarchii zejména po postupném rozčarování z josefinismu po Francouzské revoluci.

286) „Se. Majestät haben zu entschließen geruhet, daß die Hälfte der gelehrten Zeitungen und anderer periodischen Werke, welche die nur für die Revisions-, Kreis- und Mauthämter bestimmten Verzeichnisse der verbotenen Bücher im Publikum verbreiten, nur erga Schedam zuzulassen seyn.“ NA, ČG-P, 1796–1805, kt. 4052, kt. 2364, sign. 102/83, Prokop Lažanský českému guberniu, Vídeň 13. 3. 1797, č. 8951/285. Podobně tamtéž, č. 9077/980: „Beschränkung der gelehrten Zeitungen, und anderer periodischen Schriften“.

Nedůvěra státu se však netýkala pouze neelitních čtenářů, ale také učenců. Dohled byl na konci 18. století rozšířen i na vědecká díla, jmenovitě na univerzitní teze, které byly předkládány k veřejné obhajobě. Studijní dvorská komise ve Vídni dostala cenzurování těchto učených pojednání na starost, což František II. považoval „s ohledem na dobové okolnosti“ za nutné.²⁸⁷ Tento fakt naznačuje, že aliance mezi mocenskou a intelektuální elitou, která tvořila jakýsi základ josefinského uvolnění, se již začala rozpadat.

Pražská cenzurní praxe (na základě seznamů cenzurovaných knih)

Na základě revizních seznamů již vytištěných, až na vzácné výjimky zahraničních knih lze vysledovat dvě tendence cenzury v devadesátých letech 18. a v první dekádě 19. století: jednak sociální odstupňování regulace a jednak postupné soustřeďování posuzování knih (a tedy udělování cenzurních verdiktů) do Vídně. Za léta 1790–1816 máme k dispozici osm knižních rejstříků cenzurovaných děl za jednotlivé roky,²⁸⁸ další roční soupisy zhotovené pražským knižním revizním úřadem se patrně nedochovaly. V následujícím výkladu se opíráme o analýzu seznamů knih za roky 1790 a 1799;²⁸⁹ shrnujeme ji s ohledem na proměnu cenzurního systému.

Tuzemská produkce logicky nemohla být předmětem revize, poněvadž podléhala předběžné cenzuře. Až po dokončení recenzování v roce 1803 lze v revizních seznamech narazit na několik málo tuzemských tisků (s ohledem na jejich přetisk); u nich se v rejstřících mohou vyskytnout také posudky známé z předběžné cenzury jako například *ommissis deletis admittitur*, tj. že se dílo smí přetisknout po vynechání určitých závadných míst. Podobná situace mohla pak nastat v případě produkce z částí monarchie přechodně obsazených francouzským vojskem, kde se mohly produkovat tisky neslučitelné s rakouským cenzurním řádem. Předmětem omezení nebo zákazu se tedy na začátku 19. století mohly stát tisky, které byly sice „tuzemské“, ale vznikly v jiném hodnotovém rámci – josefinském nebo napoleonském.

Existence pražského knižního revizního úřadu umožňovala, aby byly místním knihkupcům vydány a do distribuce uvolněny ty knihy, které byly podle stávajících pravidel očividně nezávadné, a to i v případě, že je vídeňská cenzura dosud neposoudila. Ve foliantech jsou tyto tituly označeny černě psanou zkratkou *pas.* (tj. prozatím povoleno). Na základě tohoto typu povolení mohla být kniha prozatímně povolena a legálně prodávána i předtím, než se objevila na vídeňských seznamech, což trvalo podle dat připsaných k bibliografickým záznamům jeden až tři měsíce. Pokud se kniha pražskému úřadu jevila jako podezřelá, byla v Praze označena červenou zkratkou *Susp[ectus]* nebo *s. p.* Takový titul byl tedy prozatím zakázán – teoreticky mohl být odeslán do Vídně k posouzení, nebo

287) Dvorský dekret z 28. 1. 1795, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 6, s. 21, č. 12.

288) NA, PG, knihy 202 (1790), 203 (1795), 204 (1798), 205 (1799), 207 (1801), 208 (1803), 209 (1812), 210 (1816).

289) Claire Madl, Michael Wögerbauer: „Censorship and Book Supply“, in Ivo Cerman, Rita Krueger, Susan Reynolds (eds.): *The Enlightenment in Bohemia. Religion, Morality and Multiculturalism*, Oxford, Voltaire Foundation 2011, s. 69–87; též Claire Madl: „Šíření informací o Francouzské revoluci v Čechách: veřejné mínění, politická moc a ekonomický faktor“, in Claire Madl, Daniela Tinková (eds.): *Francouzský švindl svobody. Francouzská revoluce a veřejné mínění v českých zemích*, Praha, Argo 2012, s. 33–58.

pražský úřad opět čekal, až se kniha objeví v některém ze seznamů rozesílaných z Vídně do provincií dědičných zemí.

Posudek pražské cenzury s verdiktem *pas.* byl obvykle nahrazen plně platným vídeňským *admittitur*, jen v několika málo případech naopak vídeňská cenzura posoudila danou knihu přísněji. Příklad výrazné neshody mezi Prahou a Vídní představoval pařížský cestopis Švýcara Ulricha Hegnera,²⁹⁰ který líčení své poznávací cesty soustředil zejména na oblast umění, v některých pasážích však komentoval i politické a společenské poměry ve Francii v období následujícím po revolučním teroru. Zatímco v prosinci 1803 vídeňská cenzura označila tuto knihu verdiktem *erga schedam*, v Praze se tou dobou již několik měsíců volně prodávala na základě verdiktu *pas.*

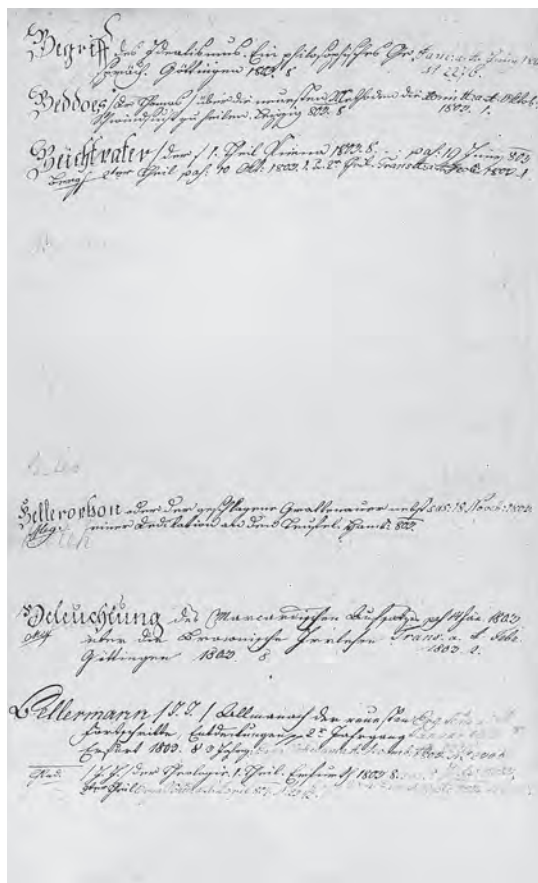
Seznamy cenzurovaných knih z let 1790–1800 naznačují jednak jistý posun k restriktivnější cenzurní praxi, jednak postupující centralizaci cenzury. Roku 1790 nebyla pětina knih, které pražští knihkupci inzerovali ve svých katalogích, vůbec předložena vídeňské cenzuře, a to přesto, že právě Vídeň měla mít podle nařízení Josefa II. z roku 1781 na cenzuru všech důležitějších knih – dovážených i původních – monopol. Na konci století se situace změnila, k cenzurnímu posouzení do Vídně nebyla zaslána již pouze desetina knih. Důvodem tohoto posunu může být skutečnost, že se ve Vídni a v Praze vyskytovalo více identických knih a současně může změna naznačovat zlepšení komunikace mezi pražskými úřady a vídeňskou centrálou. Zřetelnou centralizaci dokládá také fakt, že zatímco v roce 1790 pražský cenzurní úřad předběžně povolil více než polovinu knižních titulů (58 %) s verdiktem *pas.*, na konci století byl u tří čtvrtin povolených knih uveden rovnou vídeňský verdikt.

Silící restrikci lze ve sledovaném desetiletí sledovat na několika úrovních. Především vzrostl počet zakázaných knih (*damnatur, nec erga schedam, susp.* nebo *s. p.*) z 5 na 21 %, zatímco podíl knih s omezením (*erga schedam, transeat, toleratur*) se zvýšil z 11 na 18 %. Tato čísla však mohou sloužit pouze orientačně, vztahují se totiž na všechny položky seznamů bez ohledu na téma. Přístup k některým oblastem zůstal v posledním desetiletí 18. století beze změny. Jak na začátku, tak i na konci desetiletí činil v rámci právnických a historicko-politických děl podíl zakázaných spisů 18 %, pravděpodobnost zákazu přitom stoupala s aktuálností díla: historických a politických děl týkajících se současnosti bylo zakázáno 30 % v roce 1790, respektive 35 % v roce 1799. Mnohem dramatičtější byl nárůst zakázů děl beletristických, především románů (z 20 na 37 %). Posuzování krásné literatury patrně také ovlivňoval oficiální boj proti pověrčivosti, falešným a matoucím zprávám, který se již v osmdesátých letech – jak jsme uvedli výše – obracel proti lidové zbožnosti, stejně jako proti podvodným návodům typu příruček, jak snadno zbohatnout. Z dobového hlediska do této kategorie spadaly i tradiční knížky lidového čtení a v devadesátých letech často i prózy s (pseudo)středověkými náměty, které bychom dnes přiřadili k hrůzostrašné romantice (*Schauerromantik*).

Ještě viditelnější nárůst zakázů pozorujeme u periodik: roku 1790 jich bylo zakázáno 17 %, roku 1799 41 %. Jak ukážeme dále, představovalo uzavírání čtenářských kabinetů a zákaz čtení a veřejných diskusí o novinových zprávách silnou ekonomickou, a tudíž

290) Ulrich Hegner: *Auch ich war in Paris*, Winterthur, Steiner 1803. Záznam se nachází v NA, PG, kniha 208 (1803), pod heslem „Auch“.

Rejstříky knižního revizního úřadu Abecední soupisy úřadu obsahovaly výčet všech knih, které v příslušném roce prošly cenzurou. S jejich pomocí pracovník knižního revizního úřadu kontroloval i zásilky dovážených knih, kterých byla většina. Rejstříky tak zahrnují takřka výlučně knihy, které byly tištěny v zahraničí. Jednotlivé folianty byly rozvrženy podle abecedy tak, aby ke každému písmenu bylo možné doplnit tituly, které se v soupisu cenzurovaných knih doposud neobjevily. Podobně se postupovalo také v rámci jednotlivých liter, aby knihy mohly být doplňovány zhruba v abecedním pořádku. Položky seznamů se však nezařazovaly důsledně podle jména autora, i když byl tento princip na konci 18. století již obvyklý. Vzhledem k tomu, že ve sledovaném období kolovala řada anonymních či alonymních děl, byly knihy často řazeny podle prvního podstatného jména v názvu. Například odborná díla Friedricha Schillera (byl profesorem historie na jenské univerzitě) najdeme pod jeho příjmením, avšak Schillerovo drama *Don Carlos* se nachází pod písmenem „D“. Dále je černým inkoustem uveden název díla, místo a rok vydání. V samotných posudcích, které se nacházejí na pravém okraji stránky vedle bibliografického záznamu, se používal jak černý, tak červený inkoust. Existují případy, kdy byl zaznamenán jediný platný verdikt – uvádí se v podobě „verdikt: původce: datum“. Není-li původce uveden, jednalo se zřejmě o verdikt pražské cenzury. Jinak je totiž uvedena zkratka „a. A.“, tj. *ad aulam* (ode dvora), jež značí, že byl do rejstříku přepsán verdikt z vídeňských seznamů. Jsou-li uvedena dvě rozhodnutí, má to pražské vždy dřívější datum než vídeňské, které jej dodatečně nahrazovalo.

Zdroj: NA, PG, kniha 208 (1803).

i sociální regulaci přístupu k periodikům. Podobný trend lze pomocí cenzurních seznamů pozorovat rovněž na úrovni cenzurních verdiktů, které stále častěji přístup k periodikům regulovaly podmínkou zvláštního povolení (*erga schedam*); mezi posuzováním politických a literárních aspektů přitom neexistovaly zřetelné rozdíly.

Tematická analýza seznamů tedy potvrzuje obraz byrokratického aparátu, jenž měl za cíl budovat jednotnější veřejnost připravenou plně podporovat stát. Revizní aparát vyřazoval vše, co tomuto cíli neodpovídalo, nebo co mu přímo odporovalo, ať již se jednalo o „zpátečnickou“ nebo „zmatenou“ náboženskou literaturu, o politické protimonarchické pamflety nebo o obscénní spisy.

Z analýzy cenzurních seznamů lze však zároveň vyvodit závěr, že cenzurní praxe v rostoucí míře zohledňovala i cílového čtenáře dané publikace, přesněji řečeno, že verdikty

byly vydávány na základě implicitní představy o čtenářích a jejich schopnosti daný text číst „správně“. Vycházelo se z předpokladu, že k zamezení přístupu k závadnému textu postačí, když čtenář z periferie literární komunikace nebude na text upozorněn inzercí (*transeat*). Precedentem byl původně verdikt pro „bezvýznamné brožury“, k nimž podle předpokladu nacházeli cestu pouze čtenáři, kteří o ně mají skutečný zájem.²⁹¹ Právě tento mírný typ zákazu byl postupem času reinterpretován přísněji, takže od dubna 1794 již nemělo „být povoleno vyvěšování knih v knihkupectvích ani jejich veřejné vystavování“.²⁹²

V letech 1813 a 1816 zaznamenával pražský cenzurní úřad takřka již jen knihy, které byly dříve posouzeny ve Vídni. Zdá se tedy, že se po roce 1810 podařilo prosadit centralizaci cenzurního systému tak, jak to měl kdysi na mysli Josef II.

Ekonomická, vzdělancká a jazyková diferenciacie přístupu k četbě

Od konce josefinského desetiletí se natrvalo prosadilo zdanění levných domácích tiskovin formou kolků, které mělo dvojí smysl: získat více prostředků pro státní pokladnu a současně fungovat jako nástroj ekonomické regulace literatury. Kolkovné tak lze chápat jako součást sociální regulace laciné domácí četby pro lidové vrstvy, jež se děla prostřednictvím ekonomického znevýhodnění uplatněného na vybrané typy publikací a média. Dvůr si byl potenciálních restriktivních dopadů těchto nástrojů vědom, a tak například císař Leopold II. vyňal „přísně k povzbuzení lidu“ z povinnosti „kolků, který by jejich nízkou cenou zdvojnásobil, a působil tak jako zákaz“.²⁹³ Naopak u novin bylo o dva roky později připomenuto, že mají být důkladně sledovány, protože „jsou k dostání za nízkou cenou, a tím často čteny celou veřejností i nejnižšími vrstvami včetně sedláků“.²⁹⁴ Tento typ regulace se ostatně uplatňoval již za vlády Marie Terezie, kdy kalendáře nesměly být „pod pokoutou 10 zlatých za kus prodávány bez povinného kolků“.²⁹⁵

Kolkování vybraných typů tisků nařídil Josef II. koncem roku 1789, souběžně s opětovným zavedením povinné předběžné cenzury rukopisů. Hodlal tímto způsobem učinit přítrž nekontrolovatelnému nárůstu drobných polemických spisů. Své kroky zdůvodňoval tím, že vybrané peníze budou použity ve prospěch vzdělávacích institucí.²⁹⁶ Kolkovné se mělo vztahovat na „noviny, časopisy, deníky a týdeníky, brožurky a jednotlivé komedie“. Peníze nakladatelé měli platit na kolkovacím úřadě nebo v případě dovezených tisků na

291) Dvorský dekret z 20. 12. 1786, NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2344, sign. 115/1, dvorská kancelář (Jan Rudolf hrabě Chotek) českému guberniu 20. 12. 1786.

292) Dvorský dekret ze 14. 4. 1794, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 4, s. 55-56, č. 38, zde s. 56.

293) Dvorský dekret z 28. 2. 1790, Joseph Kropatschek (ed.): *Sammlung der Gesetze welche unter der glorreichsten Regierung des König Leopold des II. in den sämmentlichen K. Erbländen erschienen sind, in einer chronologischen Ordnung*, Wien, Johann Georg Moesle 1792, sv. 1, s. 29, č. 10. Jedná se o reakci na guberniální zprávu z 21. 1. 1790, srov. NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2344, sign. 115/1.

294) Dekret dvorské kanceláře z 12. 10. 1792, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 184-185, č. 94, zde s. 185.

295) Dvorské rozhodnutí dané ve Vídni 18. 9. 1778, J. Kropatschek (ed.): *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*, cit. dílo, sv. 8, s. 211-212, č. 2025.

296) Dvorský dekret z 11. 5. 1789, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 17, s. 630-636, zde s. 630. Finanční prostředky získané formou kolků měly být použity „k zakládání pedagogií neboli ústavů pro vzdělávání školních učitelů“, tamtéž, s. 636. Čeští knihkupci a knihtiskaři marně žádali o zmírnění a upřesnění nařízení.

poštovním úřadě. Periodika byla zdaněna půlkrejcarem za kus, malé spisy jedním krejcarem za každý započatý arch a exemplář. Od těchto poplatků měly být osvobozeny jen větší knihy a knižní oznámení. Povinnost systematicky kontrolovat kolkování a dodržování cenzurních předpisů měl knižní revizní úřad. Opatření směřovalo proti méně vzdělaným a chudším čtenářským vrstvám, a to v čase, v němž byla zvláště integrace těchto čtenářů (v některých dokumentech se hovořilo i o „póvlu“)²⁹⁷ do literární veřejnosti pocíťována jako stále nebezpečnější. Přísná cenzura se zároveň vztahovala i na obrazový doprovod knih, tedy na „všechny viněty nebo jakékoli mědirytiny a dřevoryty“.²⁹⁸ Přístup k levnější, populárnější a snáze srozumitelné četbě byl tedy regulován jak policejně, tak ekonomicky.

O tom, co vše spadalo do kategorie tisků určených ke kolkování, měla v případě pochybností individuálně rozhodnout dvorská cenzurní komise.²⁹⁹ Tato možnost odvolání mohla mít za následek výrazný nárůst vynaložené práce, ale i to patřilo k diferenciaci veřejnosti. Elitní publikum takto mohlo vyjednávat výjimky pro další „prospěšné“ časopisy. Týden předtím, než kolkování vstoupilo v platnost, byly totiž zveřejněny výjimky platné pro „ty časopisy, které obsahují užitečné inzeráty nebo příspěvky prospěšné říši a vzdělanosti“.³⁰⁰ Některé byly přímo jmenovány: *Journal Encyclopédique*, *Journal de Physique*, *Esprit de Journaux*, *The Monthly Review*, *Allgemeine Litteraturzeitung*, *Jenaer a Göttinger gelehrte Anzeigen*, *Der Teutsche Merkur*, *Deutsches Museum*. Pražský profesor estetiky August Gottlieb Meißner zpětně referoval Georgu Joachimmu Göschenovi, lipskému nakladateli časopisu *Neues deutsches Museum* (od roku 1789), že přesvědčil cenzora, aby tento titul zaznamenal jako užitečný časopis, ale že nemůže ručit za to, že to tak zůstane.³⁰¹

Kromě různých možností, jejichž prostřednictvím mohli elitní čtenáři ovlivnit cenzurní pravidla, byla využívána také sociální hranice daná různým vzděláním a zejména rozdílnými jazykovými znalostmi. To ukazuje opatření vydané později: „Pokud budou do německé nebo jiné zemské řeči překládána cizojazyčná díla v c. k. zemích pouze tolerovaná, mají být všechna v tomto překladu zakázána.“³⁰² Po Francouzské revoluci tak byly na území monarchie francouzské knihy tolerovány, avšak jejich překlady nebo místní reedice se zakazovaly. Z tohoto rozporu vyplývá, že dohled nad čtenáři, kteří ovládali francouzštinu, a byli tudíž schopni číst dotyčné spisy v originále, nepokládali cenzoři za nezbytný; každý spis byl tedy posuzován s ohledem na svého implicitního čtenáře. Je pochopitelné, že podstatnou roli sehrával i žánr spisů. Tento diferencovaný přístup dosáhl maximální

297) Tak např. v dvorském dekretu („Erneuerte Censurs-Ordnung“) z 22. 2. 1795, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 6, s. 110–122, č. 25, zde s. 111.

298) Guberniální nařízení v Čechách z 22. 12. 1787, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 13, s. 544.

299) Dvorský dekret z 2. 7. 1789, v Čechách publikován 6. 7. 1789, tamtéž, sv. 17, s. 638–640.

300) Dvorský dekret z 12. 7. 1789, tamtéž, sv. 17, s. 637–638.

301) „Etwas Kleines habe ich gestern für Sie mit gethan. Es ist abermals hier die Rede, alle Journale gemischten Inhalts zu stempeln. *Thalia*, *Merkur*, *Archenholzens Volkskunde* und *Museum* standen auf der Liste. Ich habe es beim Censor dahin gebracht, daß vortheilhaft für sie notirt worden ist, und hoffe: es wird nun dabei bleiben.“ August Gottlieb Meißner Georgu Joachimmu Göschenovi 11. 10. 1789, in August Gottlieb Meißner: „*Ich Prosaist aber rede Wahrheit*“. *Briefe und Notizbücher 1776–1807*, ed. Michael Wögerbauer, Göttingen, Wallstein, v tisku.

302) Dvorský dekret z 20. 12. 1789, v Čechách publikován 29. 12. 1789, J. Kropatschek (ed.): *Handbuch aller [...] Verordnungen und Gesetze*, cit. dílo, sv. 17, s. 627.

míry díky rozdrobenosti individuálně udělovaných povolení číst zakázané spisy, které umožňoval verdikt *erga schedam*.

Dobytí Bastily a začátek Francouzské revoluce ostatně nevyvolaly okamžitou represivní reakci, nýbrž poměrně diferencovaná opatření zaměřená zejména na lidové vrstvy. Až v květnu 1792 bylo knižním revizním úřadům nařízeno, aby zasílaly do Vídně všechny dosud ještě nezaznamenané tisky nejen s francouzskými tématy, ale také spisy o Uhrách,³⁰³ kde panovaly separatistické nálady a odkud později roku 1795 vzešlo tzv. spiknutí uherských jakobínů.³⁰⁴ Nařízení se týkalo i obrázků, které se tehdy staly levným médiem. Předkládána měla být taková vyobrazení, která nepředstavovala pouhou podobiznu nebo jiný „lhotejný“ předmět. Již roku 1793 totiž v Rakousku kolovaly mědirytiny, které zobrazovaly francouzského krále Ludvíka XVI. pod gilotinou.³⁰⁵ Pozornost se přitom věnovala i nesrovnalostem v posuzování mědirytin mezi Prahou a Vídní.³⁰⁶ Vídeň reagovala dalším centralizačním tlakem. Na území „uherských dědičných zemí“ a Sedmihradska platilo nařízení, že pro přetiskování knih mají platit stejné vídeňské seznamy jako v českých a rakouských zemích.³⁰⁷

František II. vycházel z přesvědčení, že literatura může mezi lid šířit antirevoluční myšlenky a že má v tomto duchu vychovávat. Začátkem roku 1793 přímo vyzval k psaní protirevoluční propagandy pro lid: „bylo by dobré povzbuzovat jak pisatele novin, tak i učence, aby při vhodné příležitosti živým způsobem líčili negativní následky Francouzské revoluce a aby přitom používali především lidového slohu, který je pro každého snadno srozumitelný.“³⁰⁸ Nedávný výzkum ukázal, že jak německy, tak i česky píšící autoři z českých zemí tomuto požadavku do značné míry vyhověli.³⁰⁹ Ukazuje to případ protirevolučního pamfletu Aleše Pařízka. V otázce jeho vydání však panovala i mezi cenzory neshoda. Proti vydání Pařízkova spisu *O svobodě a rovnosti městské, jaká jest, a co z ní pochází mezi Francouzi*³¹⁰ v češtině se argumentovalo mimo jiné i tím, že ani tyto konzervativní úvahy nejsou „pro českého sedláka“ vhodné. Proti takovému náhledu se však ohradil F. F. Procházka, který upozornil, že „k Čechům patří také měšťané a duchovní“.³¹¹ Tento názor se pak zřejmě prosadil, neboť spis v roce 1793 vyšel. Německá verze pamfletu byla nejprve také povolena a následně patrně vytištěna, přesto však nikdy nebyla distribuována. V únoru 1794

303) Dvorský dekret z 15. 5. 1792, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 1, s. 89–90, č. 47.

304) Viz Ernst Wangermann: *From Joseph II to the Jacobin Trials*, London, Oxford University Press 1959.

305) Dvorský dekret z 8. 3. 1793, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 2, s. 51–52, č. 34.

306) Odstranění těchto nesrovnalostí nařídila dvorská kancelář psaním z 19. 5. 1792, NA, ČG-P, 1786–1795, kt. 2365, sign. 115/262.

307) Dvorský dekret pro Uhry a pro Sedmihradsko ze 7. 2. 1794, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 4, s. 8–9, č. 8.

308) Dvorský dekret z 9. 2. 1793, tamtéž, sv. 2, s. 23–24, č. 15, § 4, zde s. 24.

309) Přehled těchto spisů a rozbor pojetí pojmů „svoboda“ a „rovnost“ v nich poskytuje Daniela Tinková: „Ohyzda na prodej a zmatení pojmů. Koncept svobody a rovnosti v protirevolučních brožurách z českých zemí (1793–1799)“, in C. Madl, D. Tinková (eds.): *Francouzský švindl svobody*, cit. dílo, s. 101–142.

310) Aleš Pařízek: *O svobodě a rovnosti městské, jaká jest, a co z ní pochází mezi Francouzi; všem milým vlastencům národu českého k poučení a vejstraze sepsáno*, Praha, Kašpar Widtmann 1793.

311) Miroslav Hroch: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha, Mladá fronta 1999, s. 55.

byla zakázána a knihkupci Widtmannovi bylo vyplaceno odškodné 100 zlatých za náklad 600 kusů.³¹² Jedná se tak o vzácný příklad následné konfiskace spisu v této době.

Obnovené cenzurní nařízení (1795): vítězství policejních zájmů nad ekonomickými

Ohledem na „dobu a okolnosti“ argumentoval i cenzurní zákon z roku 1795, nazvaný „obnovené cenzurní nařízení“. Zákonodárce si totiž byl vědom eroze jednotlivě vydaných předpisů pod vlivem každodenní praxe, toho, že „zákony ztrácejí svou sílu a že zneužívání ze ziskuchtivosti nebo pro jiné méněcenné účely se bude vyskytovat stále více, pokud se při prokázaných přestupcích promine trest“.³¹³ Naproti tomu se doporučovalo „důsledné provádění“ předpisů týkajících se výkonu cenzury (což se opakuje ještě jednou v roce 1801 v dekretu vydaném separátně pro haličské gubernium).³¹⁴ Císařská cenzurní politika usilovala o to, aby systém opět fungoval podle pevně daných pravidel, bez ohledu na postavení žadatele a na jiné, zejména ekonomické faktory, a snažila se vyloučit možné manipulace v cenzurním řízení, ke kterým zřejmě běžně docházelo a které z pochopitelných důvodů ani nešlo zcela odstranit. Tomu odpovídala také preambule naznačující varování z dobré vůle. Úkolem nařízení podle císařského dvora bylo „tiskaře a knihkupce uchránit před chybnými cestami ve vztahu k cenzuře“ a především zabránit tomu, aby se pod záminkou neznalosti zákonů snažili cenzuru obcházet nebo jinak předstírat svou nevinnost.³¹⁵

Na první pohled by se mohlo zdát, že obnovené cenzurní nařízení znamenalo zrušení josefinského cenzurního řádu.³¹⁶ Analýza cenzurní praxe však nasvědčuje, že Josefem zamýšlená centralizace cenzurní soustavy byla dokončena právě až v období vlády Františka II. (I.) a zůstala základem cenzury až do roku 1848.³¹⁷ Jako završení centralizačních tendencí se jeví období přelomu století, kdy na cenzurní komisi osobně dohlížel František II. (1798–1801)³¹⁸ a kdy se (od roku 1801) výkon cenzury etabloval pod policejním dvorským úřadem. „Policejní ministerstvo“ bylo přímo podřízeno císaři; policejní prezidenti komunikovali přímo s prezidii zemských gubernií.

O tehdejší cenzurní praxi vypovídá příkaz zemským vládám, aby již nebraly ohledy na ekonomické důsledky případného zákazu činnosti těch knihkupců nebo nakladatelů, kteří se provinili proti cenzurním pravidlům; existenční dopady zákazu tedy měly být ignorovány. Tímto bodem se nařízení obracelo proti praxi josefinské cenzury. Pozornost se v tomto období dále soustředila na kolportéry knih a letáků. Právě podomní prodejci

312) NA, Policejní ředitelství Praha I, kt. 8, č. 336 ex 1794. D. Tinková: „Ohyzda na prodej a zmatení pojmů“, cit. dílo, s. 117, uvádí sumu 1000 zlatých, což je však zřejmě omyl. Na titulním listu výtisku *O svobodě a rovnosti* z olomoucké knihovny (SVK 32.160, viz <http://db.knihopis.org/clav_img/OLOMOUC/32160_001.JPG>, přístup 22. 10. 2014), se uvádí cena 20 krejcarů za kus, tři kusy by tedy stály jeden zlatý, prodejní cena 600 kusů by byla tedy 200 zlatých, výrobní cena spíše 100 zlatých.

313) Dvorský dekret („Erneuerte Censurs-Ordnung“) z 22. 2. 1795, Sr. k. k. *Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 6, s. 110–122, č. 25, zde s. 110.

314) Dekret pro Západní Halič, vydaný haličskou dvorskou kanceláří, z 10. 6. 1801, tamtéž, sv. 16, s. 99–102, č. 32.

315) Dvorský dekret („Erneuerte Censurs-Ordnung“) z 22. 2. 1795, tamtéž, sv. 6, s. 110–122, č. 25, zde s. 110.

316) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 112.

317) F. Hadamowsky: „Ein Jahrhundert Literatur- und Theaterzensur in Österreich“, cit. dílo, s. 296.

318) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 132.

nejlevnějších (a tedy nejprístupnějších) tiskovin, zejména „modliteb, písní, válečných zpráv a podobně“,³¹⁹ měli být podle preambule cenzurního nařízení spolu s jejich autory bez výjimky trestáni žalářem; soustředění zájmu cenzurních orgánů tímto směrem bylo odůvodňováno tím, že je třeba brát ohled na mravní závadnost tisků. Jedinými místy prodeje tisků měly být veřejné obchody. Vedle těchto dvou hlavních bodů cenzurní nařízení potvrzovalo zákaz pašování knih a zákaz prodeje knih zakázaných nebo označených *erga schedam* (ty mohly být zájemcům vydávány jenom na základě zvláštního povolení, jež mohlo vystavit pouze gubernium). Za první přestupek hrozila pokuta, při jeho opakování už ztráta živnosti. Zakázané knihy měly být zaznamenány a vyvezeny během šesti měsíců do zahraničí, jinak propadaly konfiskaci.

Cenzurní nařízení znovu připomínalo správný postup při cenzurování, který jsme vylíčili již v synchronní části našeho výkladu. Za případný tisk bez povolení hrozily podle obnoveného cenzurního nařízení až nereálné přísné tresty: celý náklad včetně sazby měl být zničen, viník měl obratem ztratit živnost a buď zaplatit vysokou pokutu 50 zlatých za každý distribuovaný exemplář, nebo měl být potrestán náhradním žalářem. Spíše než realitu však tyto hrozby odrážejí rozšířenost nepovoleného tisku a obvyklé obranné strategie. O nich svědčí mimo jiné dovětek o nepřijatelnosti výmluv, že vyšetřovaný údajně knihy neprodával, ale daroval nebo směňoval, že je tiskl pro zahraničního zákazníka či pro export, že šlo o omyl zaměstnanců apod. Zajímavý je také pokus zabránit přímému kontaktu žadatelů s cenzory. Cenzoři nyní nesměli přijímat spisy od konkrétních zájemců a ti si nesměli cenzora sami vybírat, oslovovat ho či na něm požadovat revizi původního rozhodnutí (§ 7). Stejná pravidla jako pro rukopisy platila i pro přetisky nebo nová tuzemská vydání. Předpis zakazoval tisknout v zahraničí rukopisy, které byly podány do cenzury v tuzemsku, nebyly však dosud vyřízeny nebo nebyly povoleny k tisku. Opět přitom neměly být akceptovány výmluvy, že se rukopis dostal do zahraničí bez vědomí svého původce (§ 10). Podobné zákazy opatrování spisů tištěných v zahraničí tuzemským místem vydání se ostatně objevují ještě kolem roku 1800. Předpisem z února 1795 bylo dále zakázáno zřizování a provozování tiskových lisů a tajných tiskáren neoprávněnými osobami (§ 12). K cenzurování musely být poskytnuty také mědirytiny a mapy (§ 13), stejně jako katalogy a inzerce knih (§ 14–15). V neposlední řadě se nařízení věnovalo šíření knih z kategorie *erga schedam* mezi další čtenáře; takový přestupek měl být stíhán pokutou 50 zlatých (§ 16). Poslední dva paragrafy reflektovaly dosavadní praxi knižního revizního úřadu. Žadatelé podle nich mají se zaměstnanci tohoto úřadu jednat slušně a nehádat se s nimi; adresátem všech písemných stížností má být výlučně gubernium (§ 17). V závěru nařízení bylo konstatováno, že předstírání neznalosti pravidel a vůbec veškeré pokusy o podvádění, poskytování nejasných údajů a protizákonné jednání se budou trestat.

Cenzurní regulace prostorů čtení a emotivní literatury

Od roku 1797 se zároveň systematicky zužoval prostor pro masovou (a tedy snadno dostupnou) četbu na veřejných místech, kde čtenáři mohli také diskutovat o textech. Zejména se jednalo o periodický tisk, který přinášel čerstvé válečné zprávy, a tím v očích

319) Dvorský dekret („Erneuerte Censurs-Ordnung“) z 22. 2. 1795, Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze, cit. dílo, sv. 6, s. 110–122, č. 25, zde s. 112.

vládních činitelů představoval největší riziko, protože obyvatelstvo mohlo z jeho stránek získat neloajální představy a ideje.

Není patrně náhoda, že se první zmínka o podílu policie na výkonu cenzury objevuje v souvislosti s novinami: „všem úřadům a zejména policii budiž připomenuta ostrážitost vůči novinářství“.³²⁰ Opatření bylo ještě jednou připomenuto necelé dva měsíce poté s dovětkem, že úřad má komunikovat i přímo s redaktorem, aby se vyvaroval „pohoršlivých článků“.³²¹ Podobný problém zřejmě představovalo pašování zahraničních novin.³²²

Ke zpříšňování cenzury docházelo i na úrovni regulace míst literární komunikace. Nařízení Františka II. z 12. září 1798 oznamovalo, „že v kavárnách a jiných veřejných místech nesmějí být ke čtení drženy žádné literární noviny nebo letáky s výjimkou povolených politických novin“.³²³ Cenzura domácích deníků – patřily sem mimo jiné *Krameriusovy císařské královské vlastenské noviny*, *C. k. pražské poštovské noviny*, *Brünner patriotisches Tagblatt*, *Prager neue Zeitung* a *Prager Postamtszeitung* – byla vždy problematická z důvodu požadavku na včasné vyřízení. Noviny se proto cenzurovaly pouze zběžným způsobem, ale spoléhalo se také na sebekontrolu majitelů a redaktorů; od roku 1802 pak směly provinciální noviny přebírat politické zprávy již pouze z centrálních vídeňských novin.³²⁴ Redaktoři věděli, že jejich noviny budou povoleny pouze za podmínky, že „duch těchto listů“ a „otištěné články neporušují nestrannost a stávající neutralitu“. Noviny, které seznam neuváděl, jako *Courrier de Londres* nebo *Le Moniteur*, byly k dostání pouze na povolenku, což platilo také pro karikatury a mědirytiny vztahující se k současnému dění.³²⁵

Dalším krokem upravujícím dohled nad literární komunikací bylo uzavření čítáren, označovaných v úřední mluvě jako „místa literárních schůzí, jež mohou být navštěvována po zaplacení zvláštního vstupného“.³²⁶ Od doby prvních povolených čítáren v osmdesátých letech 18. století bylo povinností jejich provozovatelů sestavovat katalogy nabízených knih a ty pak nechat cenzurovat.³²⁷ V Praze získal oficiální privilegium na provozování čítárny jako jediný již zmíněný podnik Andrease Gerleho, jenž také pravidelně vydával katalogy knih, které se prodávaly na aukcích uskutečňovaných v prostorách čítárny. Privilegium ovšem neznamenalo, že Gerleho podnik neměl žádnou konkurenci, na podobném principu jako čítárny fungovaly i kavárny, a dokonce i obchody s lahůdkami.

320) Dekret česko-rakouské dvorské kanceláře z 19. 3. 1798, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 12, s. 44–45, č. 21, zde s. 45.

321) Dekret česko-rakouské dvorské kanceláře z 3. 5. 1798, tamtéž, s. 108, č. 34.

322) Dekret česko-rakouské dvorské kanceláře z 31. 5. 1798, tamtéž, s. 175, č. 46, kterým se obnovují zákazy z 23. 5. 1793 a 20. 8. 1796.

323) Policejní prezident hrabě Perglen toto nařízení připomíná ve svém dopise adresovaném českému zemskému guberniu ze dne 29. 10. 1801, NA, PG, 1791–1806, kt. 255, sign. 16, č. 2055 ex 1801.

324) NA, ČG-P, 1796–1805, kt. 4051, č. 6200/1026, dvorská kancelář českému guberniu, 25. 4. 1803.

325) „Die Erlaubniß [...] hat jedoch nur solange zu dauern, als der Geist dieser Blätter sich nicht verschlimmert, und die aufgenommenen Artikel nicht gegen die Unpartheylichkeit und gegen die bestehende Neutralität fortgesetzt anstossen.“ AVA, PH, kt. 123, sign. H 24 ex 1804, psaní policejního dvorského úřadu ze 4. 3. 1804.

326) „Lesekabinete sind literarische Versammlungsorte gegen eine bestimmte Eintrittsgebühr“, cit. dle Josef Volf: „K dějinám veřejných půjčoven knih v Čechách do roku 1848“, *Knihy 1*, 1919/1920, s. 1–4, 20–22, 33–35, 44–47, 69–73, 82–84, zde s. 47.

327) Srov. psaní vídeňského cenzora von Geblera, NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 727, sign. G5/1, výtah z protokolů rukopisů od 2. do 10. 4. 1782, 1. bod protokolu.

Případ kavárny U Modrého hrozu Policejní prezident hrabě Johann Anton von Pergen objevil roku 1801 v oficiálních novinách *Wiener Zeitung* inzerát s názvem *Caffeehaus-Nachricht* pražské kavárny Zur Blauen Weintraube. V jeho textu se uvádělo, že „cizinec i místní usedlík zde může ukojit veškerou svou politickou zvědavost. Jsou zde neustále k dispozici nejzajímavější novinové listy a periodické spisy, a jejich rozmanitost a počet jsou pozoruhodné.“ Z toho Pergen ve své zprávě šéfovi pražského gubernia z 29. října 1801 vyvodil, „že výše zmíněná kavárna slouží jako čtenářský kabinet, kde mohou hosté číst kromě politických novin také literární časopisy“. S poukazem na dvorské nařízení z 12. září 1798, „že v kavárnách a na dalších veřejných místech nemají být vyjma povolených politických novin k dispozici žádné literární časopisy a letáky“, proto požádal pražské gubernium, „aby v souladu s nejvyššími zájmy bez prodlení podniklo nezbytné kroky jak ve výše zmíněné kavárně, tak i na dalších veřejných místech v Praze, kde jsou podobné periodické tisky, literární časopisy a letáky drženy“. Dne 4. listopadu si gubernium od pražského městského hejtmanství vyžádalo detailní zprávu o periodikách v příslušné kavárně i na veřejných místech v Praze. Výsledek kontroly byl ovšem negativní. Městské hejtmanství ujistilo gubernium, že se v kavárně žádná nepovolená periodika nenacházejí a že tedy o tom, že by kavárna sloužila jako nepovolený čtenářský kabinet, nemůže být ani řeč. Pergenovu podezření přitom nepřímou potvrzují další zdroje – pražský lékař Jan Theobald Held o čtyřicet let později ve svých pamětech zachytil, že v kavárně Zur Blauen Weintraube byly kolem roku 1800 nahlas předčítány novinové zprávy o probíhající válce.

Zdroj: NA, PG, 1791–1806, kt. 255, sign. 16, č. 873 a 2055 ex 1801 a č. 696 ex 1802; Josef Volf: *Dějiny veřejných půjčoven knih v Čechách do r. 1848*, Praha, Obec pražská 1931, s. 11; LA PNP, Jan Theobald Held, Daten zu meinem künftigen Nekrolog; *Wiener Zeitung* 1801, č. 86, 28. 10., s. 3871.

mi.³²⁸ Od roku 1790 byl návyk čtení na veřejném místě (tj. v čítárnách) stále oblíbenější. Důvodem popularity čítáren mohlo být i to, že oproti knihovnám vzdělaneckých institucí, jež představovaly elitní místa vzdělanosti, se veřejné čítárny stávaly i centrem zábavy, kde měli čtenáři kromě četby k dispozici i biliard a další hry.

O existenci nepovolených čítáren svědčí příklad plzeňského Josefa Kavky. V červnu 1791 protestoval tamní knihkupec Josef Jan Morgensäuler proti tomu, že Kavka již více než rok nelegálně provozuje čítárnu. Kavka pak musel zaslat katalog svých knih do Prahy, kde ho knižní revizní úřad upozornil, že některé jím nabízené knihy jsou zakázány. Jednalo se například o knihy radikálního osvícence Carla Friedricha Bahrda,³²⁹ protiklerikální spisy Karla Hellmanna³³⁰ nebo o romány pražského spisovatele a nakladatele Johanna Friedricha Ernsta Albrechta, jehož produktivní hře se zákazem erotiky a jeho překračováním se věnuje případová studie.³³¹ Kromě těchto celkem sedmi zakázaných knih byl Kavkův katalog schválen včetně českých knih, o kterých bohužel nic bližšího nevíme. V únoru 1792 se Kavka omlouval tím, že uvedené zakázané tituly v Plzni ještě ani neměl, ale že si je vybral podle katalogu Schönfeldova a Meißnerova knihkupectví, kde je teprve hodlal pořídit.³³²

328) Viz J. Volf: *Dějiny veřejných půjčoven knih v Čechách*, cit. dílo, s. 4–15.

329) Carl Friedrich Bahrdt: *Ala Lama oder der König unter den Schäfern, auch ein goldner Spiegel*, Frankfurt – Leipzig, b. n. 1790; týž: *Alvaro und Ximenes, ein spanischer Roman*, Halle, Francke und Bispink 1790.

330) Karl Hellmann: *Das Opfer der Priesterwuth*, Breslau – Hirschberg, Johann Friedrich Korn der Aeltere 1789.

331) Viz případová studie Václava Smyčky „Techniky transgrese. Cenzura jako tvůrčí prvek erotismu v románech Johanna Friedricha Ernsta Albrechta“, s. 207–219.

332) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2362, sign. 115/219, krajský úřad Plzeň českému guberniu, 5. 12. 1791; srov. též Josef Volf: *Plzeňský tiskař Josef Jan Morgensäuler*, Plzeň, Kroužek přátel starožitností 1920, s. 34.

Když chtěl roku 1797 otevřít v Praze oficiální čítárnu František Haas, nebylo mu uděleno povolení s tím, že sice nikdo nemá k půjčování knih a časopisů výlučné právo, avšak že současný stav, kdy má ve městě čítárnu pouze Andreas Gerle, nemá být měněn. Z tohoto postupu je zřejmá jistá rezervovanost, s níž státní úřady k instituci čítáren přistupovaly. Sám Gerle se přitom nikdy do větších konfliktů s úřady nedostal, měl pouze nepřímý podíl na přestupku tiskaře, který nenechal cenzurovat katalog jeho čítárny, což bylo od dob Josefa II. povinné.³³³

Po revolučních událostech ve Francii se však čítárny v císařových očích postupně stávaly „podezřelými, maskovanými iluminátskými kostely a organizovanými jakobínskými kluby“.³³⁴ Zatímco se počátkem posledního desetiletí 18. století ještě považovaly za „podniky podporující osvětu a ku prospěchu publika“,³³⁵ o několik let později byly vnímány jako „škodlivé čtenářům“.³³⁶ Byl proto vydán zákaz veřejných čítáren, který platil od 11. srpna 1798 až do roku 1848. Císař vzhledem k tomu, že čítárny „místo toho, aby přinesly nějaký užitek, staly se škodlivými“, nařídil, „že se ve všech dědičných zemích bez prodlení zastavují“.³³⁷ Když pak 6. dubna 1799 císař nařídil zavřít také půjčovny knih,³³⁸ neměly už protiargumenty živnostníků (například Andrease Gerleho) žádnou váhu. Od této chvíle začala být přísně střežena místa vhodná k vytváření spolků, neboť panovala obava, že by se salony, hostince nebo kavárny mohly stát centry politických diskusí a že by v nich mohly vznikat ilegální čítárny nebo půjčovny knih. Trpěny nyní nebyly ani soukromé čtenářské kroužky.

Odpověď na otázku, proč se vídeňský dvůr najednou zaměřil právě na půjčovny knih, které byly relativně dobře kontrolovatelné, může vycházet ze znalosti toho, jaký typ literatury tyto komerční knihovny distribuovaly. V jednom ze zakázů stálo:

Prostřednictvím nejvyššího rozhodnutí z 16. ledna 1800 byly zakázány všechny zprávy o tajných spolcích, rytířských románech, též o duchařských a podvodnických historkách, které od tohoto okamžiku znovu vycházejí a předkládají se knižní cenzuře k posouzení přípustnosti. V žádném případě už nemají být povolovány.³³⁹

Podobně byly zakázány i divadelní hry s rytířskou tematikou a milostné romány.

Máme tedy co do činění se zásahem na dvou místech literární komunikace najednou: postižena byla určitá témata a žánry pro ně typické; jedná se tedy o plošný zásah proti určitým obsahům, což je pro předběžnou cenzuru charakteristické. Zákaz těch míst

333) NA, ČG-P, 1796-1805, kt. 4051, sign. 102/1 (č. 5553/426) resp. 102/23, Prokop Lažanský (česko-rakouská dvorská kancelář ve Vídni) českému guberniu 6. 7. 1800.

334) Cit. dle Alberto Martino: „Lekturkabinette‘ und Leihbibliotheken in Wien (1772-1848)“, in H. Zeman (ed.): *Die österreichische Literatur*, sv. 1, cit. dílo, s. 119-142, zde s. 127.

335) „Aufklärung befördernde Anstalten, zum Besten des Publikums erreichen“. NA, ČG-P, 1786-1795, kt. 2364, sign. 115/219, české gubernium krajskému úřadu v Plzni 1. 12. 1791.

336) O čtenářských kabinetech, „die bloß den Lesern zum Nachtheil dienen“. NA, ČG-P, 1796-1805, kt. 2364, sign. 102/1, č. 26225/2549 ex 1798.

337) Dekret z 3. 8. 1798, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 13, s. 17-18, č. 9.

338) Dekret z 6. 4. 1799, tamtéž, sv. 14, s. 100, č. 28. Srov. infobox „Zákaz půjčoven knih“, s. 98.

339) NA, PG, 1791-1806, kt. 255, sign. 16/21, policejní prezident hrabě Perggen nejvyššímu purkrabímu hraběti Štampachovi 30. 12. 1801.

spolčování, kde se čtenáři dosud legálně shromažďovali, četli a diskutovali, znesnadnil nejenom přístup ke knižnímu fondu, který byl beztak pod úřední kontrolou. Na zmiňovaných místech mohly další „nebezpečné“ texty mezi čtenáři kolovat čistě soukromě a takto obcházet oficiální kontrolu.

Citovaný zákaz byl odůvodněn snahou, „aby se hlavy nenaplňovaly myšlenkami ze světa románů, aby se nepřepínala obrazotvornost a rozumu nebyl dán chybný směr“.³⁴⁰ V tomto boji o beletrii a její emocionální potenciál narazila oficiální osvícenská *poetica habsburgica*, prosazovaná na gymnáziích a univerzitách, na poetiku mladších spisovatelů, která se osvědčila jako čtenářsky přitažlivá, a to jak u německy píšících beletristů z českých zemí (zmiňme alespoň plodné spisovatele Christiana Heinricha Spieße, Johanna Josefa Polta nebo Wolfganga Gerleho), tak například i v českých prózách Prokopa Šedivého.

Logickou strategií těchto prvních profesionálních spisovatelů byla snaha nechat svá díla vytisknout v zahraničí (to se s ohledem na jazykovou přístupnost týkalo především německojazyčných autorů). Právě na to reagoval dvorský dekret z 28. června 1798, který v návaznosti na předpis z února 1795 domácím nakladatelům zakazoval tisknout v zahraničí knihy, které doma neprošly cenzurou, a uvádět v nich tuzemské místo vydání.³⁴¹ Dvorský dekret z 5. října 1798 pak paušálně zakázal všem rakouským občanům bez rozdílu nechat tisknout spisy v zahraničí, pokud dříve nebyly předloženy rakouské cenzuře ke schválení.³⁴²

O něco později přišly na řadu veřejné knihovny. Státní administrativa totiž nebyla spokojena s tím, že nákup knih do univerzitních knihoven údajně nebyl kolem roku 1800 nijak omezen cenzurou. Dobový cestopis tehdy o pražské univerzitní knihovně uváděl: „Kupuje se, co se má za dobré a užitečné, a nikdo se nestará o to, jestli se dotyčné dílo nachází ve vídeňském seznamu zakázaných knih.“³⁴³ Cenzura proto postupně začala ovlivňovat i půjčování jednotlivých titulů. Ředitelům univerzitních a lycejních knihoven se nařizovalo, že nemají čtenářům vydávat knihy s protistátními a protináboženskými názory, například díla Voltairova, Rousseauova, Helvétiova apod. Již roku 1804 se v novém vydání zmíněného cestopisu o pražské univerzitní knihovně konstatovalo, že „mnoho z knih již nesmí knihovník přinést do studovny, a další se půjčují pouze s omezením a vzdělancům.“³⁴⁴ Jedinou výjimku představovali učitelé, kteří tato díla znát měli, aby je mohli potírat a argumentovat tím ve prospěch náboženství a státu.³⁴⁵

340) „Die allerhöchste[n] Gesinnungen bey diesem Verboth zielen dahin ab, daß die Köpfe nicht mit Ideen aus der Romanenwelt angefüllt, die Einbildungskraft nicht überspannt, und dem Geiste eine falsche Richtung gegeben werde“. NA, PG, 1791–1806, kt. 255, sign. 16/21, sdělení policejního ministra hraběte Pergena nejvyššímu purkrabímu hraběti Štampachovi z 30. 12. 1801, s prosbou o postoupení podřízeným úřadům ve všech českých krajích.

341) Dvorský dekret česko-rakouské dvorské kanceláře z 28. 6. 1798, Sr. k. k. *Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 12, s. 192–193, č. 52.

342) Dekret česko-rakouské dvorské kanceláře z 5. října 1798, tamtéž, sv. 13, s. 61–62, č. 26.

343) [Karl Gottlob Küttner]: *Reise durch Deutschland, Dänemark, Schweden, Norwegen und einen Theil von Italien in den Jahren 1797, 1798, 1799*, díl 3, 1. vyd., Leipzig, Göschen 1801, s. 132.

344) [Karl Gottlob Küttner]: *Reise durch Deutschland, Dänemark, Schweden, Norwegen und einen Theil von Italien in den Jahren 1797, 1798, 1799*, díl 3, 2. vyd., cit. dílo, s. 96–97.

345) Dekret spojené dvorské kanceláře z 18. 6. 1802, Sr. k. k. *Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 17, s. 187, č. 47.

Proměny cenzurního aparátu: profesionalizace cenzorů, přesun agendy pod policejní dvorský úřad

Dekretem z roku 1792 byli univerzitní a gymnazijní profesori a další učenci osvobozeni od povinnosti podílet se na cenzurování knih. I přes námitky pražského gubernia, které upozorňovalo na problémy, které by toto opatření znamenalo pro fungování cenzury v Praze, zůstal dekret v platnosti.³⁴⁶ Znovu byla nastolena otázka centralizace: zatímco Vídeň trvala na původním záměru Josefa II. soustředit veškerou cenzuru ve Vídni a v provinciích nechat pouze revizní úřady, pražský cenzurní referent J. A. von Riegger vysvětloval, proč Josefova centralizace dosud nefungovala a fungovat nemůže a jak cenzura mohla přesto celkem dobře pracovat. Jako kompromis bylo rozhodnuto zaměstnat profesionální cenzory.

Zatímco úřední adresář na rok 1793 zaznamenal pouze existenci „c. k. cenzurního revizního úřadu“, další ročník obsahoval dva oddíly: „c. k. cenzoři knih“ a „c. k. revizní úřad“. V řadách profesionálních cenzorů se již nenacházeli vysocí akademičtí hodnostáři (post direktora fakulty tou dobou neexistoval), zato se tu však objevila jména významná pro literaturu. Placenými cenzory německojazyčné beletrie se stali spisovatel a dosavadní pomocník revizního úřadu Amand Berghofer a všestranně nadaný Franz Xaver Noe. Ten byl velice angažovaným mužem: od mládí vyučoval na gymnáziích, byl ředitelem dvou škol na Malé Straně, katechetou u voršilek, a zastával i významný post na filozofické fakultě, který opustil poté, co se stal zástupcem gymnázií v studijní komisi; za všechny tyto činnosti měl ovšem pouze nevelký plat 400 zlatých. Mladí pražští básníci se mu na konci josefinské éry odvěděli tím, že mu věnovali svůj almanach, na jehož vzniku měl zřejmě Noe podíl. Českojazyčné spisy, nyní dokonce rozdělené na světské a náboženské, se objevovaly na stole F. M. Pelcla, profesora české filologie v letech 1793–1801, a abbého F. F. Procházky, jenž pak jako cenzor působil až do své smrti roku 1809.³⁴⁷ V dalších letech přibývali premonstrát a univerzitní profesor teologie Aegidius (Jiljí) Chládek (před 1798–1806)³⁴⁸ a „substituovaný cenzor“ abbé Joachim Anton Cron, jenž pomáhal Amandu Berghoferovi s cenzurou knih spadajících do rozvíjejícího se oboru beletrie.

Z toho, jaké typy osob mohly zastávat funkci cenzora, lze uhadnout, jak pomalu a rozporuplně probíhala naznačená proměna mezi „josefinským“ a „františkánským“ systémem; s postupujícím časem se stále více brala v úvahu otázka konfliktu zájmů. Například ještě roku 1792 se hlavním cenzorem beletrie v Praze mohl stát volnomyšlenkářský spisovatel Amand Berghofer, což se tehdy v Praze nevnímalo jako paradox, spisovatelé do té doby byli často cenzory.³⁴⁹ Naproti tomu císař František II. roku 1793 zbavil vídeňského básníka a knihkupce Aloyse Blumauera funkce cenzora s poukazem na to, že jeho profese je s cenzurní činností neslučitelná.³⁵⁰ A když se roku 1798 ucházel o místo pomocného úředníka

346) NA, ČG–P, 1786–1795, kt. 2344, sign. 115/1, č. 2334 ex 1792 (původně sign. 115/119), koncept Rieggerova psaní dvorské kanceláři z 6. 12. 1792.

347) Srov. *Schematismus für das Königreich Böhme auf das Jahr 1794*, Prag, J. F. Schönfeld 1794, s. 80.

348) Viz záznam o vakantním postu cenzora po úmrtí Aegidia Chládky (NA, PG, kniha 20, index 1806, odkazuje na čísla podacího protokolu 780, 816, 808, 1607, 2081 ex 1806).

349) T. Olechowski: „Zur Zensur am Ende des 18. Jahrhunderts“, cit. dílo, s. 140.

350) F. Hadamowsky: „Ein Jahrhundert Literatur- und Theaterzensur in Österreich“, cit. dílo, s. 292.

Amand Berghofer – rebel cenzorem Amand Berghofer (1745–1825) vystudoval ve Vídni „právní, finanční a policejní vědy“ a vydával od začátku sedmdesátých let spisy, kvůli kterým dostal přezdívku „rakouský Rousseau“. Z nich je cítit silné opovržení vůči stavovským hierarchiím a zejména vůči šlechtě, obdiv k přírodě a volnému myšlení. To všechno mu nebránilo stát se úředníkem: ředitelem reformní hlavní školy v hornorakouském Steyru i praktikantem na knižním revizním úřadě v Linci. Když šéf tamější zemské vlády převzal v roce 1791 post prezidenta českého gubernia, do Prahy se přestěhoval také Berghofer. Bydlel na Petříně, o čemž svědčí jeho kniha *Lebensrevisionen vom Mann am Berge* (Praha 1795); jako „starce za hor“ ho zmínil i Alois Jirásek v románu *F. L. Věk*. V Praze se Berghofer stal ředitelem konfiskovaných klášterních knihoven a roku 1793 také cenzorem pro „romány, komedie, básně apod.“. Stále psal vlastní plná kritických úvah a aforistických myšlenek zejména o světě a společnosti. Spisovatelská činnost tehdy nebyla v kruzích cenzurních úředníků neobvyklá; cenzor Berghofer neměl v devadesátých letech problémy, i když o něm v úředních aktech najdeme zmínku, že příliš „nectil dvorské úřady a zemské gubernium“. Až po roce 1800, tj. po zpřísnění cenzury a jejím institucionálním převedení pod dvorský policejní úřad, byl Berghofer kárán častěji; schválil například vydání dvou sentimentálních románů, tento žánr byl přitom již plošně zakázán, a stále prý nectil nadřazené úřady. Nepřestal také psát; když v roce 1809 vyšlo v bavorském zahraničí již „druhé, vylepšené a rozšířené vydání“ anonymních *Zakázaných spisů* (*Verbothene Schriften*, Straubing 1805, 2. vyd. 1809), rozvinula se čilá korespondence mezi Prahou a Vídní: zjistilo se, že autorem byl právě pražský cenzor Amand Berghofer. Berghoferova korespondence byla zkonfiskována, proti očekávání však nebyl propuštěn – naopak musel stále docházet do úřadu, kde však nesměl pracovat a kde se zejména dohlíželo na to, aby bývalý cenzor nic nepsal; nesměl ani cestovat, aby nemohl navázat kontakt s dalšími spisovateli. Úředníci si však stěžovali na jeho chování. Nakonec byl poslán do penze do Štýrského Hradce. Psaní však nezanechal a ještě v pokročilém věku strávil za nedovolené publikování textu tři dny ve vězení. Berghoferův případ měl i systémové následky: v reakci na něj upravilo policejní ministerstvo přepisy pro cenzuru a chování cenzorů.

Zdroj: Michael Wögerbauer: „Die Zensur ist keine Wissenschaft, sondern eine bloße Polizeianstalt! Zum Verhältnis von Sozialsystem Literatur und staatlicher Intervention 1780–1820 am Beispiel Prag“, in Alexander Ritter (ed.): *Charles Sealsfield. Lehrjahre eines Romanciers 1808–1829. Vom spätjosefinischen Prag ins demokratische Amerika*, Wien, Praesens 2007, s. 105–124; Michael Wögerbauer: „Amand Berghofer: rebel cenzorem“, in Taťána Petrasová, Helena Lorenzová (eds.): *Opomíjená a neoblíbená v české kultuře 19. století. Úředník a podnikatel*, Praha, KLP 2006, s. 82–91.

pražského knižního revizního úřadu Johann Max Czapek, mladý autor triviálních románů, byl odmítnut s následujícím odůvodněním: „Jeho prozatímním zaměstnáním je psát romány: jeho příliš úzký vztah ke knihkupcům by byl na újmu úředním záležitostem.“³⁵¹

Nezanedbatelnou roli sehrál dále posun cenzurních agend v rámci vnitřní správy. Policie v dnešním slova smyslu vznikla již za Josefa II., po jeho smrti však byla opět zrušena. Leopold II. zároveň v prosinci 1791 nařídil přesunout studijní a cenzurní agendu pod spojenou česko-rakouskou dvorskou kancelář.³⁵² Necelý rok poté, co císař František 30. prosince 1792 policii znovu zřídil, se prezident policejního dvorského úřadu hrabě

351) „Sein einstweiliger Erwerb ist Romane schreiben: woraus seine allzu enge Verbindung mit den Buchhändlern etwa zum Nachtheile des Amtsgeschäftes zu besorgen wäre.“ NA, ČG-P, 1796–1805, kt. 2364, sign. 102/158. Srov. Michael Wögerbauer: „Jeho prozatímním zaměstnáním je psát romány“. Zrod a zkáza profesionálního spisovatelství v Čechách kolem roku 1800“, in Tomáš Breň, Pavel Janáček (eds.): *O slušnou odměnu bude pečováno...“ Ekonomické souvislosti spisovatelské profese v české kultuře 19. a 20. století*, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 2009, s. 19–38.

352) Friedrich Walter: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500–1955*, ed. Adam Wandruszka, Wien, Böhlau 1972, s. 117.

Pergen snažil propojit policejní a cenzurní agendu, a to proto, že „když má státní policie plnit všechny své účely, nemusí pouze neustále dbát na lidské činy, které mohou být ohrožením pro stát, nýbrž musí ovlivňovat také myšlení lidí; musí se pokusit vyvolat takovou náladu, která odpovídá [...] státním zájmům“. Proto je třeba dbát zejména na brožury a letáky – Pergen tedy konstatuje nutnost počítat s literární veřejností, protože „není cenzura v podstatě ničím jiným než součástí policie“. ³⁵³ Císař však k Pergenově návrhu roku 1793 nepřistoupil a dlouhodobě se sloučení policejní a cenzurní agendy bránil. Dne 7. listopadu 1798 navrhl návrat k josefinskému modelu s tím, že mělo být zřízeno studijní a cenzurní dvorské ředitelství (*Studien- und Zensur-Hofdirektorium*) odpovědné přímo císaři, a to alespoň do doby, než bude sjednocen postup v rakouských a českých zemích. Adresát tohoto nařízení, nejvyšší kancléř Lažanský, však byl jiného názoru. A nebyl jediný: viceprezident policejního dvorského úřadu, Joseph Thaddäus svobodný pán ze Sumerau, ve svém dobrozdání vehementně žádal sloučení cenzurní agendy se státní policií, a to proto, že „cenzura není podle svého prvotního určení žádná věda, ale obyčejná policejní instituce“. Podle Sumeraua byla státní policie dokonce jedinou instancí, která mohla cenzuru provádět jednak s ohledem na publikum a jeho nálady, jednak v zájmu státu tak, aby to nebylo na újmu „skutečné osvěty“. ³⁵⁴ Nešlo přitom pouze o policejní dohled nad tiskem, nýbrž také o regulaci knižního trhu. Na konci devadesátých let předal vídeňský dvorní komerční rada dvorské kanceláři případ procesu proti knihkupectví jednoho lineckého knihvazače se zdůvodněním, že „knihkupectví musí mnohem více podléhat politickému dozoru a policejní ohledy jsou důležitější než knihkupecké“. ³⁵⁵ Souběžně s přesouváním ekonomické agendy do gesce dvorské kanceláře přecházely cenzurní záležitosti postupně od dvorské kanceláře k policejnímu dvorskému úřadu.

Ani po institucionálním zakotvení cenzury pod policejní dvorský úřad, k němuž došlo 12. září 1801, ³⁵⁶ se situace nezdála být vyřešena. Císař se v letech 1802 a 1807 opakovaně zasazoval o to, aby se policie zabývala pouze „vyššími záležitostmi tajné státní policie“ (*die geheimen höheren Staatspolizei-Geschäfte*), ³⁵⁷ a nikoli běžnou cenzurou. Záměr se však neprosadil. Sumerau, jenž byl nyní za řízení cenzury zodpovědný, pokračoval v josefinské tradici v tom smyslu, že kladl důraz na aktivní až ofenzivní tiskovou politiku. Nařídil, že „nemají být zveřejňovány texty ze zahraničních novin týkající se politického uspořádání země“. Takové texty měly být pouze převzaty z vládou subvencovaných *Vídeňských novin* (*Wiener Zeitung*), jejichž role vůdčího média pro šíření politických zpráv

353) Cit. dle Hermann Oberhummer: *Die Wiener Polizei. 200 Jahre Sicherheit in Österreich*, sv. 1, Wien, Gerold & Co. 1937, s. 87–89.

354) Cit. dle Friedrich Walter: *Die österreichische Zentralverwaltung*, díl 2, *Von der Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei bis zur Einrichtung der Ministerialverfassung (1749–1848)*, sv. 1.2, *Die Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung 1780–1848*, část 2, *Die Zeit Franz' II. (I.) und Ferdinands I. (1792–1848)*, Wien, Adolf Holzhausens Nachfolger 1956, s. 288–290.

355) „Da die Buchhandlungen weit mehr der politischen Übersicht überlassen werden müssen, und die dabey eintretende Polizeyrücksicht[en] itzt wichtiger als jene des Buchhandels sind“. Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Kommerz, Ober- und Niederösterreich, 1769–1800, kt. 353, sign. 110/2, č. 21 ex Decembri 1799, žádost Franze Haizeratha [?] a Johanna Georga Linze o zastavení nepovoleného knihkupectví provozovaného knihvazačem Josephem Finkem.

356) H. Oberhummer: *Die Wiener Polizei*, sv. 1, cit. dílo, s. 99–100.

357) Vlastnoruční listy z 22. 8. 1802 a z 2. 4. 1807, cit. dle F. Walter: *Die österreichische Zentralverwaltung*, cit. dílo, s. 289–290.

Časopis *Der Prager Allegoriker* a odpovědnost cenzora za vydané dílo Kolem roku 1800 bylo založeno několik soukromých časopisů, např. *Libussa* či *Der böhmische Wandersmann*, který vycházel i v českém jazyce pod názvem *Český poutník*, nebo *Prager Allegoriker*. Tento časopis byl zastaven roku 1801 na základě stížnosti pražského vojenského komanda obsahující žádost, „aby byl autor kvůli výpadům proti armádě a vůbec hrubému způsobu svého vyjadřování potrestán tak, aby se armádě dostalo zadostiučinění a aby své odpovědnosti za povolení takových urážlivých výrazů dostal také cenzor“. Zákaz časopisu byl odůvodněn „jednak velice hloupým a posměšným způsobem psaní, které vůbec neodpovídá účelu časopisu, jednak i důvody policejními“. Gubernium však odmítlo potrestat vydavatele Wenzela Ernsta Gautsche kvůli závadným textům s odůvodněním, že cenzura zbavuje autora odpovědnosti za tištěný text, a že tedy lze spisovatele pronásledovat pouze za vydání textu necenzurovaného. Postižení nakonec nebyli ani cenzoři. Jeden z nich, guberniální rada von Thoren, krátce před vypuknutím aféry zemřel a vyšetřování druhého cenzora, guberniálního sekretáře Franze Gläsera, vyústilo v závěr, že stíhání je již bezpředmětné, neboť se cenzor ospravedlnil a časopis byl beztoho zakázán.

Zdroj: NA, PG, 1791–1806, kt. 255, sign. 16, č. 2202, 2205, 2246, 2263 ex 1801.

tak v následujících letech ještě posílila.³⁵⁸ Sumerau také již roku 1804 doporučoval aktivní ovlivňování veřejného mínění, a to nikoli prostřednictvím brožur jako za Josefa II., ale vlastním časopisem. Navrhl i jeho název: *Österreichische Blätter*. Tento plán byl obnoven až roku 1810 Friedrichem von Gentzem, jenž začal vydávat časopis *Österreichischer Beobachter*, který měl právě ve smyslu uvedených výroků Pergena a Sumeraua získávat veřejnost pro stanoviska vlády. Vyznačené předěly – tj. definitivní přechod cenzury k institucionální policii, založení vlastních, politicky určujících médií a zakotvení těchto změn v novém cenzurním předpisu z roku 1810 (byť v lecčems ještě připomínal josefinského ducha) – můžeme označit za definitivní počátek předbřeznového systému.

Protijosefinský obrát po roce 1800: recenzování a obnova knihkupeckého řádu

V roce 1801 bylo rozhodnuto recenzovat všechny knihy, které byly nějakou formou povoleny za vlády Josefa II. a Leopolda II. Pro tento účel zřízená zvláštní „komise pro recenzování“³⁵⁹ pracovala dva roky a v průběhu této práce zakázala 2 500 dosud povolených knih; mezi autory šlo např. o jména jako Voltaire, Jean-Jacques Rousseau, Claude-Adrien Helvétius, Charles Louis Montesquieu, Friedrich Schiller a Christoph Martin Wieland. Tyto zákazy starších knih měly dlouhodobé trvání a platily většinou až do roku 1848. V roce 1803 se objevil také nový pokus o zapojení univerzitních profesorů do výkonu cenzurního dohledu. Dikce nařízení však nebyla jednoznačná. Dekret totiž nařizoval, že cenzuru mají vést znovu zavedení studijní direktori, tj. vysocí guberniální úředníci zodpovědní za chod jednotlivých fakult univerzity. Jako již v době Marie Terezie se měli zúčastnit cenzurování a přidělovat podřízeným profesorům k posouzení zejména univerzitní a učené spisy.³⁶⁰ Nařízení však patrně vyvolalo mezi cenzory a revizory knih značnou nejistotu. Již po třech měsících byl proto dekret upřesněn v tom smyslu, že studijní direktori

358) „[...] es sind keine in die politische Landesverfassung eingreifende Schriften aus ausl. Zeitungen zuzulassen“. NA, PG, 1791–1806, kt. 256, sign. 16, č. 290 ex 1802, psaní Sumeraua Kolovratovi z 9. 7. 1802.

359) A. Durstmüller: *500 Jahre Druck in Österreich*, cit. dílo, sv. 1, s. 178.

360) Dekret spojené dvorské kanceláře z 6. 3. 1803, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 19, s. 61, č. 30.

mají dosavadním cenzorům pouze usnadnit práci tím, že převezmou cenzurování učebnic a rukopisů, které spadaly do oblasti jejich odborných zájmů.³⁶¹

Na rozdíl od předchozích pokusů se nyní příliš nehledělo na případný konflikt zájmů; objektivita univerzitních učenců tak nejednou trpěla, neboť při posuzování kolegů mohli jen těžko zapomenout na odlišná odborná stanoviska nebo vzájemné pŕtky. O těchto střezech zájmů, jimž byli až do roku 1848 profesoři vykonávající cenzuru opakovaně vystavováni, se dochovaly četné doklady.

V roce 1804 vydala dolnorakouská vláda knihkupecký dekret,³⁶² jehož obsah předznamenal celostátní pravidla pro dohled nad knižním obchodem, jež začala platit roku 1806. Je zajímavý tím, že ozřejmuje základní myšlenku dekretu velkého: pokud bude obchod s knihami vyhrazen pro poměrně malý počet firem, které stát podpoří vyloučením konkurence, usnadní toto opatření cenzuru. Právě na ni se totiž na začátku 19. století kladl při administrativních změnách stále větší důraz. Tato regulace knižního obchodu vycházela zároveň vstříc požadavkům, které pražští knihkupci opakovaně vznášeli od dob radikální liberalizace knihkupectví za Josefa II. Noví, hůře kontrolovatelní obchodníci mohli podle nich vydávat nebo udržovat v oběhu „obecně škodlivé knihy“ (*gemeinschädliche Bücher*), aniž tomu bylo možné zabránit. Tradičně byl mezi distributory zakázané literatury poměrně velký počet židovských kupců provozujících, jak popsal roku 1782 staroměstský hejtman, „většinu ilegálního knižního obchodu, a to aniž by měli veřejný krám. K udržení veřejného pořádku by velice přispělo, kdyby žádnému Židovi, jenž se patričně nepřihlásil úřadům, nebyl knižní obchod povolen, nýbrž co nejprůsněji zakázán“.³⁶³

Již zmíněný knihkupecký řád z roku 1806 s platností pro české a rakouské dědičné země se velmi podobal řádu, který vydala Marie Terezie roku 1772 a jenž přestal být uplatňován během josefinských reforem knižního trhu. Je zřejmé, že se do jeho znění promítly zájmy obou zúčastněných stran; knihkupci uvítali posílení existenční jistoty spojené s redukcí konkurence, kdežto dvůr ocenil omezení knižního trhu na menší počet lépe kontrolovatelných jednotek. Grémium knihkupců, které na základě knihkupeckého řádu vzniklo roku 1806 v Praze i ve Vídni, tak vyhovovalo oběma stranám: mohlo zastupovat zájmy knihkupců vůči vídeňským úřadům, ale představovalo i páku, pomocí které mohly státní orgány snáze dohlížet na knižní obchod.

V úvodu se sice zdůrazňovaly osvícenské hodnoty, totiž význam knižního trhu pro „národní“, tedy všeobecné vzdělání a pro umění a vědu, dále však následovalo konstatování, že knižní trh a tisk knih byly v uplynulé době „narušeny nekompetentními zásahy jiných živnostníků“ a že tento „nepořádek neodpovídá státním zájmům“.³⁶⁴ První část citovaného úryvku mohla odrážet hospodářskou krizi, jež zasáhla i oblast knižní kultury, u druhé se však nabízí otázka, co je roku 1806 myšleno „státním zájmem“. V této době totiž vzdělávání nebylo automaticky považováno za zcela bezúhonnou aktivitu. Lze proto předpokládat,

361) Dekret spojené dvorské kanceláře z 13. 6. 1803, tamtéž, sv. 19, s. 213–214, č. 68.

362) Nařízení dolnorakouské vlády ze 4. 2. 1804, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 21, s. 26–27, č. 20.

363) NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 734, sign. G5/174, 460 ex 1782, seznam židovských knihkupců, zaslán od staroměstského hejtmána Filipa hraběte Hartmanna, 4. 4. 1782.

364) Řád pro knihkupce a antikváře z 18. 3. 1806, *Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze*, cit. dílo, sv. 26, s. 34–45, č. 27, zde s. 34.

že státním zájmem je myšlena mimo jiné i státní kontrola knižní kultury; rád totiž zdůrazňoval, že živnostenská povolení udělují pouze gubernia, koncesované firmy smí existovat jen v hlavních a v krajských městech a jejich počet se má celkově spíše zredukovat, aby došlo i ke snížení konkurence. Těchto cílů dosahoval rád mimo jiné tím, že předání firmy na nového vlastníka (i formou dědictví) muselo být schváleno státními úřady; zahraničním firmám byl prodej v tuzemsku zakázán úplně. Stát získal dohled nad literární produkcí i distribucí v tom smyslu, že s knihami nesměl obchodovat nikdo neoprávněný. Tento zákaz prodeje knih se vztahoval s jistými výjimkami i na knihtiskaře, kteří však mohli i nadále prodávat knihy vlastní výroby, na knihvazače, kteří směli prodávat kalendáře, modlitební knihy, učebnice a také všechny výtisky, u nichž byla vazba dražší než samotná kniha, a na obchodníky s uměním, kteří mohli prodávat knihy ze svého oboru, tj. ty, v nichž tvořila výtvarná stránka hlavní podíl. Především se však týkal takových obtížně kontrolovatelných obchodníků, jako byli vetešníci a podomní obchodníci. Soupis svého zboží museli nyní pro cenzurní úřad vyhotovovat také antikváři.

Poslední významnější pravidlo vydané během sledovaného období a týkající se oblasti tisku a jeho distribuce, byť souviselo s cenzurou spíše volně, představovalo plošné zavedení povinného výtisku roku 1807. Ten musel být odevzdán „ve prospěch veřejných knihoven a pro jiné účely [...], protože je to tak zavedeno takřka ve všech státech“.³⁶⁵ Nařízení platilo ve všech zemích monarchie a vztahovalo se vždy na příslušnou univerzitní či lycejní knihovnu v provincii, což možná neodráželo dostatečně sebepojetí Vídně jako centra. Podle dekretu z následujícího roku se v budoucnu měl obdobným způsobem odevzdávat také jeden exemplář každého nově přetištěného spisu, mědirytiny nebo i mapy.³⁶⁶

Na přelomu 18. a 19. století stát rovněž stále výrazněji zasahoval i do soukromí občanů. Došlo k omezení svobody pohybu, takže se pasy, nutné pro vycestování za hranice, nesměly vystavovat bez povolení císaře. Toto opatření se odůvodňovalo „zbytečným odlivem peněz do zahraničí a jinými ohledy“ (rozuměj bezpečnostními důvody).³⁶⁷ Další příklad státní intervence do privátní sféry představoval dohled nad morálkou jednotlivců včetně mládeže. U absolventů gymnázií neměly být registrovány jen jejich pokroky ve studiích, ale také jejich mravní vývoj.³⁶⁸ Ještě větší význam měla ideologická disciplinace josefinské generace: roku 1808 vydal císař dekret nařizující „mravnost a zbožnost úředníků“, v němž zdůrazňoval, že úředníci mají být morálním příkladem pro ostatní obyvatelstvo, jsou povinni navštěvovat o svátcích veřejné bohoslužby a účastnit se vizitací zástupců biskupa.³⁶⁹ Tyto pokyny, které samy o sobě nepředstavovaly mocenský zásah do literární komunikace, zvýšily disciplinační tlak na značný počet vzdělaných mužů, kteří kromě toho, že sloužili státu, často také publikovali. Skutečným problémem se však tento konflikt zájmů stal až v době předbřeznové.

365) Dekret spojené dvorské kanceláře z 2. 4. 1807, *Sr. k. k. Majestät Franz des Ersten politische Gesetze*, sv. 28, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1808 s. 67–68, č. 38.

366) Dekret spojené dvorské kanceláře z 20. 6. 1808, tamtéž, sv. 30, s. 242–243, č. 82.

367) Dekret spojené dvorské kanceláře z 27. 12. 1809, tamtéž, sv. 32, s. 175, č. 62.

368) Dekret spojené dvorské kanceláře z 28. 1. 1809, tamtéž, sv. 33, s. 8–9, č. 8.

369) Dekret spojené dvorské kanceláře z 9. 7. 1808, tamtéž, sv. 31, s. 14–16, č. 7, a dekret dvorské kanceláře z 12. 4. 1809, tamtéž, sv. 32, s. 91–92, č. 38.

